

81.63.25(ккп)

Г 19

Чынаркан Гапарова

**Кыргыз тилиндеги
сүйлөшүү кебинин
лексикасы**

Ош - 2008

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки
Г 19

Ош МУнун Окумуштуулар кеңешинин чечими менен
басууга сунушталган.

Адис редактор: филол. илим. канд., доцент А.Жалилов
Рецензенттер: филол. илим. докт., проф. К.Зулпукаров,
филол. илим. канд., доцент Ж.Элчиев

Гапарова Ч.

Г 19 Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы.– Ош:
Вега, 2008. – 144 б.

ISBN 978-9967-03-373-3

Монографияда алгачкы ирет кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы системалуу иликтөөгө алынат. Сүйлөшүү кебинин, анын лексикасынын изилдениши тарыхы жана айрым теориялык жалпы маселелери, сүйлөшүү лексикасынын лексика-стилистикалык, колдонулуш чөйрөсү боюнча түрлөрү талдоого алынат.

Монография тилчилерге, аспиранттарга, жогорку окуу жайлардын студенттерине жана тил илимине кызыккан окурмандарга арналат.

Г 4602020400-07

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки

ISBN 978-9967-03-373-3

© Ч. Гапарова

КИРИШҮҮ

Кыргыз тили б.з.ч. III кылымдын аягында тарыхта сөзгө алынган эң байыркы тилдердин бири болуп эсептелет. Бул мезгил аралыгында кыргыз тили элибиз менен эриш-аркак жашап, анын коммуникативдик жана рухий муктаждыктарын канааттандырып келди. Элибиздин узаң кылымдык бай тарыхы тилге да таасирин тийгизип, анын лексикалык корунун байышына жана тилдик бирдиктердин стилистикалык маанилеринин жаралышына алып келген. Бул өзгөчө сүйлөшүү кебинен байкалат. Себеби сүйлөшүү кеби оозеки формага ээ болгондуктан, ага генетикалык жактан биринчилик мүнөздүү: жазуу формасында функциялануучу китеп тилине караганда эрте жаралган.

Адабий тилдер оозеки жана жазма формада жашайт. «Академик Л.Щербанын пикири боюнча, - дейт К.К.Сартбаев, - ... ар бир жазма тилдин адабий тили болушу мүмкүн...» [117:127], анткени адабий тил жазуу менен тыгыз байланыштуу.

Кыргыз адабий тили өткөн кылымдын 20-30-жылдарында калыптана баштаган. Бул мезгил аралыгында улуттук жазма түзүлүп, улуттук алгачкы гезит-журналдар, илимий жана көркөм китептер жарык көргөн. Кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө окутуп-үйрөтүү маселелери көтөрүлүп, окуулуктарды түзүү колго алынган. Кийинчерээк, 50-60-жылдардан, орусташтыруу саясатынын таасиринде кыргыз тили мамлекеттик тил катары ар тараптуу кызмат кылышы улам солгундап, анын расмий чөйрөдө колдонулушу чектелген. Натыйжада, кыргыз адабий тилинин илимий, иш кагаздар стилдери жана публицистикалык стилдин айрым жанрлары зарыл талаптын негизинде өнүгө албады. Ошондуктан китеп кебинин тилдик деңгээлдеринин стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн илимий негизде изилдөө кеч колго алынган. Ал эми сүйлөшүү кебинин түрдүү маселесине байланышкан атайын изилдөөлөр акыркы жылдарга чейин жүргүзүлбөй келди.

Улуттук тил эки түрдө жашайт: коддолгон адабий тил (китептик тил) жана сүйлөшүү кеби (тили). Жаш балдар белгилүү куракка чейин сүйлөшүү кебин гана колдонушуп, ал эми коддолгон адабий тилди атайын окутууга туура келет [62:4]. Коддолгон тилдин нормалары сөздүктөрдө, грамматикаларда жазылып, мектептерде үйрөтүлөт. Бирок

анда кыргыз кеби эмес, кыргыз тилине ашыкча басым жасалып, теориялык материалдарды курулай жаттатуу өкүм сүрүүдө. Натыйжада, эне тили кыргыз тили деп эсептелген кыргыз балдарынын көбү функционалдык стилдин подстилдеринин талабын так аткара албай, стилдик чеги так ажырабаган тексттерди жазып келүүдө. Ал гана эмес, алардын сүйлөшүү кебинен да кемчиликтерди байкоого болот. Себеби сүйлөшүү кеби, анын нормасы жалпы билим берүүчү мектептерде үйрөтүлбөйт, аны стихиялуу өздөштүрөт. Окуучулардын жоопторунда, жазуу иштеринде сүйлөшүү кебинин элементтерин колдонууга жол берилбейт. Биздин пикирибизче, сүйлөшүү кебинин нормасын, анын адабий жана адабий эмес тилдик бирдиктерин үйрөтүү, алардын стилистикалык маанилерин түшүндүрүп, кепте туура тандап колдонууга көнүктүрүү зарыл.

Белгилүү болгондой, «сүйлөшүү кеби даярдыксыз, эркин пикир алышуунун шартында сүйлөөчүлөрдүн кеп актысына тике катышуусунда колдонулат» [62:5]. Адабий тилди алып жүрүүчүлөр коддолгон тилге караганда да сүйлөшүү кебин активдүү жана тез-тез урунушат. Ошондуктан азыркы кезде сүйлөшүү тили менен коддолгон адабий тил лексиканы пайдаланууда улам барган сайын дифференцияланууда. Сүйлөшүү кебине жөнөкөйлүк, аздыр-көптүр эркин сүйлөй берүүчүлүк мүнөздүү болгондуктан, кептин эмоционалдуулугун күчөтүү, жандандыруу үчүн кээде адабий тилге тарабаган оң-терс маанидеги сөздөр айтыла берет. Ошондой эле, колдонулуш чөйрөсү чектелген сөздөр, тематикалык жана стилистикалык жактан түрдүү лексикалык бирдиктер да пайдаланылат. Алар китептик тилде колдонулбайт, колдонулса да, белгилүү бир стилдик максатты аркалайт. Сүйлөшүү кебине мүнөздүү мындай өзгөчөлүк анын тилдик деңгээлдеринин жана тил бирдиктеринин конногациясын иликтөө милдетин коет. Тилекке каршы, кыргыз сүйлөшүү кеби изилдөөнүн предмети болбогондугу, анын тилдик деңгээлдеринин жетиштүү изилденбегендиги жалпы билим берүүчү мектептерде, андан ары орто жана жогорку окуу жайларында окутууга мүмкүндүк бербей келе жатат. Биз кыргыз сүйлөшүү кебинин бөтөнчөлүктөрүн, лексика-стилистикалык табиятын, колдонулуш чөйрөсүнө карай түрлөрүн мүмкүн болушунча теориялык планда иликтөөгө алдык.

1989-жылы 23-сентябрда кыргыз тилинин мамлекеттик тил статусун кабыл алышы, анын сүйлөшүү кебинин

коммуникативдик кызматынын кеңейиши, тилдик бирдиктеринин стилистикалык көп кырдуулугу, кыргыз тилдүү мектептерде кыргыз тилин окутууну жаңы баскычка көтөрүү жана окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлбөгөн жалпы билим берүүчү мектептерде аны окутуунун максатынын күн тартибине коюлушу кыргыз тилинин сүйлөшүү кебинин лексикасын илимий негизде изилдөө милдетин коюп жатат.

Монографиянын **теориялык** жана **методологиялык негиздерин** сүйлөшүү кебине, анын лексикасына жана стилистикага тиешелүү дээрлик жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы жана кыргыз тил илиминдеги негизги жоболор, теориялык көзкараштар түздү. Албетте, монографиядагы илимий жоболор, тыянактар, аныктамалар, тилдик ар түрдүү классификациялар кыргыз тилинин мисалында гана мүнөздөлдү. Иликтөө ишин жүргүзүүдө сыпаттама, салыштырма, статистикалык, социолингвистикалык жана семантика-стилистикалык методдор колдонулду.

Изилдөөнүн материалдарын эркин, бейрасмий жагдайда оозеки пикир алышуудагы түрдүү темадагы тексттер түздү. Ошону менен бирге, элдик оозеки адабиятта, кесипкер акын-жазуучуларынын ар кайсы жанрдагы чыгармаларында, гезиттик материалдарда жана академик К.К.Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктө» (1965), Х.К.Карасаевдин «Орфографиялык сөздүгүндө» (1983), «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» (1969; 1984) жана «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүндө» (1984) берилген сүйлөшүү сөздөрү пайдаланылды.

Монография киришүүдөн, үч главадан, жалпы корутундудан, шарттуу кыскартуулардын жана пайдаланылган адабияттардын пизмесинен турат.

Биринчи главада сүйлөшүү кебинин, анын тилдик деңгээлдеринин изилдениш тарыхынан маалыматтар берилди. Сүйлөшүү стили, сүйлөшүү тили, сүйлөшүү кеби, озеки кеп жана китептик кеп түшүнүктөрүнүн айырмачылыктары, сүйлөшүү кебин жаратуучу экстралингвистикалык белгилер такталды. Сүйлөшүү лексикасынын лексика-стилистикалык табияты, лексикографиялык эмгектерде берилиши, адабий тилдин өнүгүш жараянына ылайык стилдик боектуулуктун өзгөрүшү жана сүйлөшүү лексикасын классификациялоо маселелери изилденди.

Экинчи главада сүйлөшүү лексикасы лексика-стилистикалык жактан карапайым сөздөр, варваризмдер, сырдык сөздөр, тууранды сөздөр жана элестүү этиштер деген түрлөргө ажыратылып, алардын ар биринин ички бөтөнчөлүктөрү, айрымдарынын түрлөрү, жасалыш жолдору изилденди. Бул топтогу сөздөрдүн лексикалык семалары менен кошо дайыма эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерди туюндуруу бөтөнчөлүктөрү иликтөөгө алынды.

Үчүнчү главада сүйлөшүү лексикасы колдонулуш чөйрөсүнө карай жалпы колдонулган жана колдонулушу чектелген деген түрлөргө бөлүштүрүлүп, акыркы топтогулары диалектилик сөздөр, жаргондор жана жаш балдар сөздөрүнүн фонунда ажыратылып каралды. Алардын бири-бирине жана айрымдарынын жалпы колдонулган сүйлөшүү лексикасына өтүү өзгөчөлүктөрү изилденди.

Корутунду бөлүмүндө изилдөөдө алынган илимий натыйжалар жыйынтыкталды.

Китепке өз пикирин айткан окурмандарга автор ыраазычылыгын билдирет.

І глава. СҮЙЛӨШҮҮ КЕБИНИН, АНЫН ЛЕКСИКАСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА АЙРЫМ ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ

1-§. Сүйлөшүү кебинин жана анын тилдик деңгээлдеринин изилдениш тарыхы

Сүйлөшүү кебинин айрым маселелери алгачкы жолу орус тил илиминде XIX кылымда диалектологдордун эмгектеринде сөзгө алына баштаган. Ал эми аны илимий негизде атайын изилдөө совет мезгилине туура келет. Айрыкча XX кылымдын 50-жылдары орус тилинин сүйлөшүү кебин адабий тилдин өзгөчө түрү катары изилдөө көпчүлүк тилчи окумуштуулардын кызыгуусун жаратып, изилдөө үч багыт боюнча жүргүзүлгөн:

1. Диалектилик сүйлөшүү кебин изилдөө.
2. Диалогдук кепти иликтөө.
3. Шаардык тургундардын кебин изилдөө.

Биринчи багыт боюнча А.Б.Шапиро «Орус элдик говорлорунун синтаксисинин очерки» (Очерки по синтаксису русских народных говоров. - М., 1953) аттуу фундаменталдуу эмгегин жазат. Анда диалектилик кеп «сүйлөшүү, оозеки кептин негизги мүнөздүү түрү» катары иликтөөгө алынат. Ал биринчи жолу оозеки (сүйлөшүү) жана жазма кептин принципалдуу айырмачылыктарын көрсөтөт.

Ушул эле багытта окумуштуу В.И.Собинникованын [126], диалектилик жана адабий-сүйлөшүү кептерин салыштыруу аркылуу изилдөө жумушун жүргүзгөн А.А.Никольскийдин [103] эмгектери жарык көрөт. Аларда, негизинен, сүйлөшүү кебинин маселелери диалектологиялык материалдардын негизинде иликтенген.

Сүйлөшүү кебин экинчи багыт боюнча, диалогдук кеп менен байланышта, изилдөө жумуштары өткөн кылымдын 20-жылдарынан башталган. 1923-жылы Л.П.Якубинскийдин «Диалогдук кеп жөнүндө» («О диалогической речи») деген макаласы «Русская речь» журналына жарык көрүп, кийинчерээк бул багыттагы илимий изилдөөлөр Т.Г.Винокур [36], М.Л.Михлина [94] ж.б. окумуштуулар тарабынан улантылат жана тереңдетилет. Алар сүйлөшүү кебинин өзгөчөлүгүн диалогдук кептин базасында изилдеп, негизги материал катары көркөм чыгармаларды пайдаланышкан.

20-жылдары Петроградда шаардык тургундардын тилин изилдөө кеңири колго алынып, активдүү жүргүзүлө баштайт. Бирок түрдүү себептер менен бул жумуш токтотулуп, картотекалар чачылып же уурдалып кеткен. Биринчи жолу бул багыт боюнча 20-жылдардын аягында окумуштуу Б.А.Лариндин [85], кийинчерээк В.И.Собинникованын [127] макаласы жарык көргөн.

Аталган багыт боюнча активдүү изилдөө жумушун жүргүзгөн окумуштуу В.В.Колесов «Шаардын тили» (Язык города. – М., 1981) деген эмгегинде Петербург шаарынын тургундарынын кебин өткөн кылымдын кептик үлгүсү болгон эски москвалык кеп менен салыштырып, алардын окшош жана айырмалуу жактарын көрсөтөт, адабий норманын пайда болушу жана шаардык чөйрөнүн бул процесстеги ролу баяндалат.

Сүйлөшүү кеби жана анын түрдүү маселесине байланышкан изилдөөлөр айрыкча 60-80-жылдардан тартып күч алат. Мисалы, А.Н.Васильева [35] сүйлөшүү кебин адабий тилдин функционалдык стили катары изилдесе, окумуштуу Е.А.Земская жана анын редакциясы менен жарык көргөн монографиянын авторлору аны тике, эркин пикир алышууда колдонулган адабий тилдин бир түрү катары иликтөөгө алышат. Алар сүйлөшүү кебин: «... тилдик бирдиктердин тиешелүү жыйындысын жана алардын функцияланышынын тийиштүү мыйзам ченемин камтып, адабий тилдин чегинде коддолгон адабий тилге карама-каршы турган өзгөчө системаны түзөт» [110:23], - деп мүнөздөшөт.

1965-1966-жылдары «Русский язык в национальной школе» журналында сүйлөшүү кеби боюнча талкуу жүрөт. Ал гана эмес, ушул маселеге байланыштуу атайын 4 конференция (1966, 1968, 1972-жылдары Горькийде, 1969-жылы Саратовдо) өткөрүлсө да, «сүйлөшүү кеби» түшүнүгү боюнча аныктаманын бирдейлигине жетишилген эмес. Болгону, анын экстралингвистикалык маңызы аныкталган.

Орус сүйлөшүү кебинин жалпы маселелерин жана тилдик деңгээлдерин талдоого алган изилдөөлөр өзүнчө китеп болуп жарык көрөт [63, 111]. Анда Е.В.Красильникова сүйлөшүү кебиндеги коммуникациянын вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарынын бири-бири менен байланышын изилдесе [111:214-234], Е.А.Земская, М.В.Китайгородская, Н.Н.Розановалар биринчи жолу сүйлөшүү кебине мүнөздүү

болгон каламбурлардын ыктарын (приемов) талдоого алышкан [111:172-214].

Е.А.Земскаянын кийинчерээк сүйлөшүү кебинин колдонулуш шартына, анын сүйлөөчүлөрдүн ымдоосу, ишараты жана пикир алышуунун кырдаалы менен байланыштуулугуна, тилдик бардык деңгээлдерине, кептик этикеттин формулаларына токтолуп, лингвистикалык жактан анализдөөгө алган эмгеги жарык көрөт. Анда «Сөз жасоо», «Морфология» жана «Синтаксис» бөлүмдөрү жаны материалдар менен толукталган [62].

Сүйлөшүү кеби боюнча үзүрлүү эмгектенген окумуштуу О.Б.Сиротинина студенттер жана мугалимдер үчүн окуу куралын жазат [121, 122, 123]. Ал сүйлөшүү кебин күндөлүк пикир алышууда колдонулган, бирок жыйналыштарда сүйлөөдө, класста жооп берүүдө жана жазуу формасында колдонууга мүмкүн болбогон адабий тилдин функционалдык бир түрү катары мүнөздөйт [123:7]. Автор биринчи жолу окуучулардын жазуу иштеринде, оозеки жоопторунда кетирилген каталар жөнүндө сөз козгоп, аларды жоюу боюнча практикалык кеңештерин сунуш кылат. Орус тили сабагында сүйлөшүү кеби боюнча колдонууга мүмкүн болгон кызыктуу тексттердин, көнүгүүлөрдүн үлгүлөрүн берет.

Сүйлөшүү кебинин түрдүү тилдик деңгээлдерине мүнөздүү өзгөчөлүктөр да өз алдынча изилдөөнүн объектисине айланган. Алсак, окумуштуулар орус сүйлөшүү кебинин фонетикалык [147], лексикалык [80], морфологиялык [60] жана синтаксистик [86] өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө алышкан. Демек, орус сүйлөшүү кеби боюнча кеңири планда изилдөөлөр жүргүзүлүп, анын теориялык жана практикалык маселелери (айрым карама-каршы пикирлердин болушуна карабастан) түрк тилдерине салыштырмалуу жетишерлик даражада такталган.

Орус сүйлөшүү кеби боюнча жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн таасиринде түрк тилдеринде да бир катар эмгектер жаралды. Бул багытта айрыкча казак, өзбек, азербайжан, татар тилдеринде кеңири изилдөөлөр алып барылган.

Каракалпак «жалпы элдик сүйлөшүү тилине» Д.С. Насыров [101] кайрылып, анын түрдүү маселелерин изилдөө максатына ылайык чечүүгө аракеттенген. Ал эми Г.А.Багиров XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы азербайжан прозасындагы сүйлөшүү тилинин өзгөчөлүгүн иликтейт. Анда

«сүйлөшүү тили» түшүнүгүнө, анын өзгөчөлүктөрүнө токтолот. Сүйлөшүү тилинин нормасы катары варианттуулук, өз алдынчалык, чачкындык (раздробленность), биримдүүлүктү көрсөтөт. «Варианттуулук фонетика, морфология, сөз жасоо, синтаксис жана лексиканын түрдүү тармактарында жана ярустарында кездешсе, чачкындык жана биримдүүлүк нормалары фонетика, морфология жана синтаксистин айрым областтарында гана кездешерин» [21:13] баса белгилейт.

Сүйлөшүү кеби жана анын тилдик түрдүү деңгээлдердеги өзгөчөлүктөрүнө түрк тилдерин изилдеген окумуштуулар да кайрылышат. Бул багытта Б.Уринбаев [133] өзбек, Ф.С.Сафиуллина [119] татар, Ф.М.Агаева [5] азербайжан тилдериндеги сүйлөшүү кебинин синтаксистик өзгөчөлүктөрүн иликтеген эмгектерин жаратышат. Ал эми өзбек сүйлөшүү кебинин лексикасы М.Турсунпулатовдун [130] эмгектеринде классификацияланып, терең талдоого алынат.

Сүйлөшүү кеби жана анын лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, фонетикалык жана интонациялык өзгөчөлүгүн изилдөөдө окумуштуу Б.Уринбоевдин [134] салымы зор. Ал: «Сүйлөшүү кеби – жалпы таанылган (общепризнанное) көрүнүш. Бирок аны мүнөздөөдө авторлор түрдүү методологиялык принциптер менен чыгышып, натыйжада, сүйлөшүү кеби илимий иштердин системасында туруктуу ордун таба элек» [133:9-10], - деген жыйынтыкка келет.

Казак сүйлөшүү кебин изилдөөдө Р.Амиров жана Ш.И.Нургожинанын жүргүзгөн иштерин өзгөчө айта кетүү орундуу.

Р.Амиров оозеки кепти үч түргө бөлөт: 1) сүйлөшүү кеби; 2) лекциялар тили; 3) ораторлук кеп. Ал оозеки кептин мүнөздүү белгилери көбүнчө сүйлөшүү кебинде ачык көрүнөрүн баса белгилейт [8:9].

Ш.И.Нургожина казак сүйлөшүү кебиндеги эмоционалдуу-экспрессивдүү лексиканы талдоого алат [104].

Демек, сүйлөшүү кеби жана анын тилдик деңгээлдерине байланышкан иликтөөлөр бир катар түрк тилдеринде да жакшы колго алынган. Бул багытта белгилүү деңгээлде илимий изилдөөлөр жүргүзүлүүдө.

Жогоруда сөз болгондой, сүйлөшүү кеби орус жана айрым түрк тилдеринде атайын изилдөөнүн объектисине айланса да, бул өңүттө кыргыз тил илиминде али күнгө чейин фундаменталдуу эмгек жарала элек. Ошентсе да сүйлөшүү кеби

жана анын лексикасы жөнүндө айрым макалаларда, жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуу китептеринде учкай пикирлер айтылып келет.

А.Садабаев «Сөз маданиятын өстүрүү» деген эмгегинде орус тилчилеринин илимий-теориялык жоболоруна таянып, сүйлөшүү кебин төмөнкүчө мүнөздөйт: «... Сүйлөшүү адабий тили болсо күндөлүк үй-тиричилигинде, кызматта, көчөлөрдө керектелүүчү катнаштыкты иш жүзүнө ашырат. Сүйлөшүү тилдин сферасы – аңгемелешүү, сүйлөшүү. Ошондуктан сүйлөшүү речибиз көбүнчө оозеки диалогдук формада жашайт. Пьесалардагы жана башка көркөм чыгармалардагы диалогдук речтер ушул сүйлөшүү тилдин үлгүсүндө жазылат. Сүйлөшүү речтин өзгөчөлүгү төмөнкүчө: мында интонация, мимикалар, кол шилтөөлөр, айлана чөйрөлүк шарттар, турмуш тажрыйбалардын окшоштугу көп мааниге ээ болот» [112:6-7].

М.Мураталиев «Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр» аттуу эмгегинде сүйлөшүү кеби менен эпостордун тилинин айырмачылыктарын көрсөтөт. Анда эпостордон айырмаланган, сүйлөшүү кебине тиешелүү өзгөчөлүктөр катары төмөнкүлөрдү белгилейт: күндөлүк жашоо тиричилигинде колдонулуучу сүйлөө кеби, биринчиден, кара сөз формасында, кыска, чорт-чорт, көпчүлүк учурда диалог иретинде баяндалат; кат жүзүндө берип болбой турган ымдоо, шык-шыктоо, жаңдоо, шилтөө манералары, интонациялык кубулуштар күчтүү болот. Диалектизмдердин, карапайым сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана бир сөздөн турган сүйлөмдөрдүн колдонулушу мүнөздүү. Күндөлүк оозеки кепте колдонулуучу сөздөр, сүйлөмдөр туруктуу мүнөзгө анчалык ээ эмес. Алар ар дайым орун алмашуу, өзгөрүлүү, курамын толуктоо же кемитүү жолу менен колдонулат [97:23-26].

Көрүнүктүү тилчи К.Сартбаев «Стилистиканын милдети жана изилдөө объектисин сабакта пайдалануу» деген макаласында адабий тилди сүйлөшүү тили жана китептик тил (китабий тил – К.С.) деп бөлүштүрүү жазма традициясы мурунтандан өнүккөн (мисалы, орус адабий тили) тилдерге карата айтылып келе жаткандыгын баса белгилеп, мындай бөлүштүрүү кыргыз адабий тили үчүн шарттуу көрүнүш экендигин айтат [116:15].

Жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу китептеринде сүйлөшүү же болбосо турмуштук оозеки-

сүйлөшүү лексикасы жөнүндө теориялык түшүнүк берилип келет [13:123-133, 56:187-188, 115:218-221, 4:213-214]. Аларда, негизинен, сүйлөшүү кеби же сүйлөшүү тили жөнүндө түшүнүк кеңири берилбесе да, аталган лексиканын расмий эмес, эркин жагдайда эч кандай даярдыксыз оозеки аңгемелешүүдө колдонулары жөнүндө айтылат.

Т.Аширбаев сүйлөшүү стилинин башка стилдерден кескин өзгөчөлөнгөн мүнөздүү белгисин ачып көрсөтөт. Ал кыргыз адабий тилинин функционалдык стилдери эки чоң топко - китеп кебинин жана сүйлөшүү кебинин стилдерине - биригерин жана сүйлөшүү кеби сүйлөшүү стилинен гана турарын айтып келип, мындай дейт: «... бул стилде жалпы экстралингвистикалык белгилердин өнүккөндүгү, пикир алышууда тараптардын тике катышкандыгы, тилдик каражаттардын пикир алышуу учурунда зарылдыкка ылайык карапайым тилдик бирдиктен салтанаттуу тилдик бирдикке чейин колдонула бериши ж.б.у.с. факторлор өзгөчө белги катары көрүнөт. Ошондуктан сүйлөшүү стили коммуникативдик жактан өтө масштабдуу мейкиндикте колдонулат. Ал жазуу же оозеки түрүндө аткарылышы мүмкүн. Диалог же монолог түрүндө да жашай алат» [16:76].

Т.К.Ахматов сүйлөө стилинде карапайым сөздөрдүн, диалектизмдердин, табу менен эвфемизмдердин, сырдык ж.б. сөздөрдүн колдонулушун, кишинин жаш курагына, ар бир адистин кесибине ылайык тилдик өзгөчөлүктөр болорун жана эркек менен аялдардын кебинин варианттарын иликтөөгө алган. Сүйлөшүү стилинде интонация, ымдоо жана дене кыймылы кеңири колдонуларын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибинин эркиндигин мисалдар менен далилдеген [11:128-137].

Кыргыз тил илиминде биринчи жолу Д.Ж.Кадыралиева сүйлөшүү кебин даярдыксыз жана ситуативдүү аткарылган жалпы улуттук тилдин коддолбогон формасы катарында мүнөздөп, шаардык кыргыздардын (Бишкек шаарынын тургундарынын) сүйлөшүү кебинин фонетика-фонологиялык системасын социоллингвистикалык жактан талдоого алган. Ал Бишкек шаарынын тургундарына мүнөздүү болгон жети социоллингвистикалык белгини бөлүп көрсөтөт: 1) даярдыксыздык; 2) ситуативдүүлүк; 3) табигыйлуулук; 4) оозеки форма; 5) субъективдүүлүк; 6) адресаттын конкреттүүлүгү; 7) диалогдук форма [67:11]. Шаардык кыргыздардын оозеки

кебин тилдин функционалдык стили эмес, жалпы улуттук кыргыз тилинин реалдашуусунун формасы, атап айтканда, тилдин адабий иштелген китептик формасынан айырмаланган күндөлүк-турмуштук тил деп туура мүнөздөгөн [67:11].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тил илиминде сүйлөшүү тили жана анын кепте функцияланышы, деңгээлдеринин бөтөнчөлүктөрү жөнүндөгү маселелерге окумуштуулар кайрылыша элек. Д.Ж.Кадыралиеванын «Шаардык кыргыздардын оозеки кебиндеги фонетикалык өзгөчөлүктөр» деген иликтөөсүнөн башка да түрдүү аспектилерде атайын изилдөөлөр жүргүзүлүүгө тийиш.

2-§. Сүйлөшүү кебинин табияты жана бөтөнчөлүктөрү

Орус жана түрк тилдеринде бир канча изилдөө иштери жүзөгө ашырылгандыгына карабастан, «сүйлөшүү кеби» түшүнүгү алиге чейин тактала элек, терминологиялык чаташууларга жол берилип келүүдө. Муну «сүйлөшүү тили», «сүйлөшүү кеби», «оозеки кеп», «сүйлөшүү стили» терминдеринин колдонулушунан көрүүгө болот. Алсак, Е.А.Земскаянын редакциясы менен жарык көргөн «Орус сүйлөшүү кеби» («Русская разговорная речь») деген коллективдик монографиянын авторлору «сүйлөшүү кеби» терминин традициялык терминди сактоо максатында колдонушат [110:23]. Чындыгына келгенде, анда адабий тилге карама-каршы коюлган сүйлөшүү тили жөнүндө айтылат.

Азербайжан тилчиси Г.А.Багиров «Азербайжан прозасындагы сүйлөшүү тилинин өзгөчөлүктөрү» («Особенности разговорного языка в азербайджанской прозе») деген докторлук диссертациясынын авторефератында «сүйлөшүү тили» терминин колдонуп, аны кең жана тар мааниде төмөнкүдөй чечмелейт: «Сүйлөшүү тили» кенири мааниде оозеки формада айтылган бардык массалык жана массалык эмес кептик формаларды өз ичине камтыйт. Мисалы, мектеп жана ЖОЖдордо өтүлгөн лекциялар, аңгемелешүүлөр, сабактар жана докладдар, спорттук комментарийлер, радио берүү жана теле көрсөтүүдөгү сүйлөөлөр, үй-бүлөдөгү турмуштук сүйлөшүүлөр, карапайым кеп, кызыктуу аңгемелешүүлөр ж.б. Ал эми тар маанисинде адабий тилден айырмаланган жана оозеки адабий тилдин ортосунда аралык

абалды ээлеген, территориялык өзгөчөлүк менен байланышпашы жагынан диалектилер жана говорлордон өзгөчөлөнгөн кеп ишмердүүлүгүн түшүнөбүз» [21:13-14].

Окумуштуу жогоруда «сүйлөшүү тили» эмес «сүйлөшүү кеби» терминин колдонсо туура болмок. Анткени алар түпкүлүгүндө бир эле түшүнүктүн эки тарабы болсо да, эки башка тилдик кубулушка жатат. Мындан сырткары, «сүйлөшүү тилинин» кең маанисин чечмелөөдө ага тиешелүү кептик формалар катары китептик кепке тиешелүү кептик формалар да берилип калса, ал эми тар маанисинде «сүйлөшүү тили» карапайым кептин деңгээлинде каралган.

Чындыгында, сүйлөшүү тили - сүйлөшүү кебинде колдонулган тилдик бирдиктердин (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, стилистикалык) системасы. Алар сүйлөшүү кебинде карым-катнаш түзүүнүн негизги куралы, каражаты кызматын аткарат. Ал эми сүйлөшүү кеби - сүйлөшүү тилинин расмий эмес, жүзмө-жүз пикир алышууда оозеки формада аракетке түшүшү. Башкача айтканда, бул кеп «... даярдыксыз, эркин пикир алышуунун шартында сүйлөөчүлөрдүн кеп актысына тике катышуусунда колдонулат» [62:5].

Айрым эмгектерде «сүйлөшүү кеби» же «сүйлөшүү лексикасы» терминдеринин ордуна «турмуштук-сүйлөшүү лексикасы» [142:132], «турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы» [115:218], «күндөлүк сүйлөө кеби» [97:60] сыяктуу терминдер колдонулат. Сүйлөшүү кеби ансыз деле күндөлүк турмуш-тиричиликте, өндүрүштүн түрдүү тармактарындагы расмий эмес мамилелерде колдонулуп, оозеки формада аткарылат. Андыктан «оозеки», «күндөлүк», «турмуштук» деген эпитеттерди «сүйлөшүү кеби» терминине жармаштыруунун зарылдыгы жок.

Белгилей кетүүчү нерсе, «сүйлөшүү кеби» термини төмөнкү учурларда колдонулуп жүрөт:

1) оозеки формада колдонулган кептин баары (илимий доклад, лекция, турмуштук кеп, шаардык карапайым кеп, диалектилик кеп);

2) шаар тургундарынын оозеки кеби (диалектилерден башка 1-пункттагы кептин түрлөрү);

3) шаар жана айыл тургундарынын оозеки турмуштук кеби;

4) адабий тилди алып жүрүүчүлөрдүн эркин (непринужденная) кеби.

Е.А.Земская аталган объектилерди терминологиялык жактан чектөө жөндүү экендигин белгилеп, биринчини **оозеки кеп**, экинчини **шаардык оозеки кеп**, үчүнчүнү **турмуштук кеп**, төртүнчүнү **адабий сүйлөшүү кеби** (же **сүйлөшүү кеби**) деп атаган [61:3]. Биздин оюбузча, кыргыз тилинде «турмуштук» эпитетинин «сүйлөшүү кеби» менен бирге колдонулушу да ушуга байланыштуу деп ойлойбуз. Анткени турмуштук кепте бирдей кырдаалдык чөйрө (турмуштук, үй-бүлөлүк жашоо чөйрөсү) изилдөөгө алынат, бирок сүйлөөчү коллективдин ар түрдүүлүгүнө жол берилет (диалектини, карапайым кепти, адабий тилди алып жүрүүчүлөр). Ал эми сүйлөшүү кебинде кырдаалдын белгилүү шартында бирдей сүйлөөчү коллективдин (адабий тилди алып жүрүүчүлөрдүн¹) кеби иликтөөгө алынат [61:3]. Биз кыргыз сүйлөшүү кебин иликтөөдө шаарда туулуп-өскөн жана жогорку же орто билимге ээ болгон бирдей коллективди тандап алган жокпуз. Себеби алардын кебинде да диалектилик өзгөчөлүктөр кездешиси мүмкүн. Негизинен, кыргыз тили эне тили болгон жана турмуштук, үй-бүлөлүк гана эмес, ар түрдүү кырдаалдык чөйрөдөгү пикир алышуучулардын даярдыксыз, оозеки формадагы эркин кебин изилдөөнү максат кылдык.

Л.Г.Барлас [26:161] жана А.Н.Васильева [35:26] сүйлөшүү кебин функционалдык стилдин бир түрү катары караган.

Чындыгында, сүйлөшүү кеби - сүйлөшүү стили түшүнүгүнө караганда кеңири түшүнүк. Башкача айтканда, «... сүйлөшүү кеби - бул тилдик бирдиктердин тиешелүү жыйындысына жана алардын функцияланышынын тиешелүү мыйзам ченемине ээ болгон өзгөчө тилдик система» [110:25]. Ал эми сүйлөшүү стили сүйлөшүү кебинин стилине жатат. Демек, сүйлөшүү стили сүйлөшүү кебинде реалдашат. Бирок сүйлөшүү кебинде сүйлөшүү стили гана эмес, бейрасмий кесиптик сүйлөшүүлөр да реалдашат. Андыктан сүйлөшүү стили жогорку - бейтарап - төмөнкү (сүйлөшүү) стиль терминдеринин катарында каралууга тийиш.

Сүйлөшүү кеби менен сүйлөшүү стилдеринин бири-биринен айырмаланган мүнөздүү белгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

¹ Адабий тилди алып жүрүүчү жак катары Е.А.Земская төмөнкүлөрдү эсептейт: 1) орус тилинин эне тил болушу; 2) шаарда туулуп жана өскөндөр (мындай адамдардын кебинде диалектилик белгилер болбойт); 3) жогорку же орто билимдүү болушу [караныз: 62:4].

1. Сүйлөшүү стили өз алдынча тилдик системаны түзбөйт. Ал адабий тилдин функцияларынынын бир түрү болгондуктан, чектелген (пределаходный) системаны түзөт.

«Сүйлөшүү кеби - белгилүү коммуникативдик чөйрө (тараптардын тике пикир алышуу чөйрөсү) менен бекемделген тилдин өзгөчө түрү. Ал өз алдынча тилдик системаны түзөт» [63:52].

2. Сүйлөшүү стили сүйлөшүү кебинин стилине жатат. Сүйлөшүү кебинде сүйлөшүү стили гана реалдашпастан, башка функционалдык стилдин түрлөрү (спонтандуу илимий кеп) да анча-мынча, жок дегенде лексикалык жактан реалдашат

3. Сүйлөшүү стили тематикалык жактан чектелет (турмуштук тематиканы камтыйт). Сүйлөшүү кеби тематикалык жактан чектелбейт [110:25, 121:25] (турмуштук тематикадан башка үй-бүлөнүн ичинде же расмий эмес мамиледеги адамдардын спорт, саясат, окуу, илим, маданият ж.б. жөнүндөгү сүйлөшүүлөрүн, жумуштагы достордун өз кесиптерине байланыштуу аңгемелешүүлөрүн тейлейт).

4. Сүйлөшүү стили жазуу же оозеки түрүндө аткарылышы мүмкүн. Диалог же монолог түрүндө да жашай алат. Алсак, турмуштук каттар, күндөлүктөр, көркөм чыгармадагы жана публицистикалардагы каармандардын турмуштук сүйлөшүүлөрү жазуу жүзүндө берилет.

Сүйлөшүү кебинин монологдук түрү сейрек кездешет. Алсак, сүйлөөчүнүн угуучулар тарабынан сөзү бөлүндү болбой, кандайдыр бир окуя жөнүндө айтып берүүсү. Бирок муну кептин монологдук түрүнүн пайда болушу деп айтууга мүмкүн эмес. Себеби монологдук мында сырткы жагы гана: бул кеп менен бир адам гана сүйлөйт.

Демек, сүйлөшүү кеби, негизинен, оозеки формада жана диалог түрүндө жүзөгө ашат.

Орус жана түрк тилдери боюнча айрым изилдөөлөрдө жана жогорку окуу жайлары үчүн жазылган эмгектерде «сүйлөшүү кебинин» ордуна «оозеки кеп» термини колдонулуп келет [132:191, 92:42-43]. Чындыгында, «сүйлөшүү кеп» жана «оозеки кеп» терминдерин бирдей түшүнүк катары кароо мүмкүн эмес.

«Сүйлөшүү кеби оозеки формага ээ. Бирок оозеки кеп ар дайым сүйлөшүү мүнөзүнө ээ эмес» [29:8]. Анткени бардык эле жазылмалар жазуу кебине тиешелүү эмес болгон сыяктуу оозеки сүйлөөнүн баары эле сүйлөшүү кебине тиешелүү эмес [145:3]. Мисалы: расмий кеп, т.а., лекция, доклад же сот

процессиндеги айтылган сөздөр - өзүнүн формасы боюнча оозеки кеп, бирок айрым сүйлөшүү элементтерин камтыганына карабастан, сүйлөшүү кеби эмес. Демек, оозеки кеп - баяндоонун ишке ашышынын бир формасы. Ал эми сүйлөшүү кеби - бул тилдин функционалдык түрү. «Оозеки кеп» тууралуу дагы тагыраак айтсак, бул термин сүйлөөчү колдонууга мүмкүн болгон тилдик материал жөнүндө эч нерсени билдире албайт. Ал эми «сүйлөшүү кеби» термини белгилүү тилдик материалды көз алдыга келтирет.

Демек, бул эки термин эки башка түшүнүктөргө - оозеки кеп жазма кепке, китептик кеп сүйлөшүү кебине - карама-каршы коюлат. Оозеки жана жазма кеп түшүнүктөрү өздөрүнө кептин аткарылуу формасын, ал эми сүйлөшүү жана китептик кеп тилдин аткарылыш түрүн камтыйт.

Китептик кеп расмий мамиледеги лекция, доклад, радио берүү, теле көрсөтүүлөрдөгү жана топ алдында сүйлөө, сот жана окуу процессиндеги суроо-жооптор ж.б.у.с. түшүнүктөрдү туюнтат. Ал эми окумуштуу О.Б.Сиротинина белгилегендей, бейрасмий мамиледеги кесиптик сүйлөшүүлөр сүйлөшүү кебинде реалдашат [121:24].

Ар бир сүйлөөчү бир тилдеги аталган эки системада сүйлөй алат. Алардын кайсы бирин колдонуу кырдаалга байланыштуу болот, ошондуктан белгилүү кырдаалда бир системадан экинчисине өтүүгө мүмкүн. Эки системанын ортосундагы мындай катыш **диглоссия** деп аталат [62:22].

Сүйлөшүү кеби, эң негизгиси, экстралингвистикалык (лингвистикалык эмес) белгилери боюнча китептик кепке карама-каршы турат. Коммуникативдик актынын белгилеринин арасынан сүйлөшүү кебине мүнөздүү болгон детерминанттарды жана компоненттерди ажырата билүү керек. **Детерминанттар** – бул сүйлөөчүлөрдүн тигил же бул системаны тандоосун аныктоочу белгилер - сүйлөшүү кебин же коддолгон адабий тилди коммуникативдик актынын вербалдык компоненти катары тандоосу. Сүйлөөчү сүйлөшүү кебин колдонуу үчүн төмөнкү детерминанттардын болушу шарт:

- 1) кеп актысынын эркиндиги;
- 2) кеп актысынын даярдыксыздыгы;
- 3) сүйлөөчүлөрдүн кеп актысына тике катышуусу [63:13-14].

Кептин эркиндигин пайда кылган эң негизги кырдаал - сүйлөөчүлөрдүн ортосундагы расмий эмес мамиле. Ушул параметр гана кептин сүйлөшүү мүнөз алышына алып келет.

Кеп актысынын даярдыксыздыгы жана пикир алышууга кептик өнөктөштөрдүн (партнер) тике катышуусу сүйлөшүү кебинин оозеки формасы менен тыгыз байланыштуу.

Сүйлөөчү эч убакта өз пикирин айтуу үчүн алдын ала даярданбайт. Көбүнчө ал кантип сүйлөп жаткандыгын туйбай, айрым учурда өзү айткан сөздү билбей калышы да ыктымал. Ал эми китептик кеп даярдалган мүнөзгө ээ. Анда тексттер алдын ала пландаштырылып жана ойлонуштурулат. Мисалы, оратор же мугалим, же жыйналышта сүйлөөчүлөр үчүн атайын белгилүү бир жай тандалып, алардын тексттери алдын ала пландаштырылып, даярдыктар көрүлөт. Бирок кээде китептик кеп да даярдыксыз болушу мүмкүн. Алсак, импровизациялык доклад, радио берүүлөрдөгү жана телекөрсөтүүдөгү сүйлөө ж.б.

Пикир алышууга кептик өнөктөштөрдүн тике катышуусу - «бул убакыт, мейкиндик, «трибуна» боюнча бөлүнбөгөн эки же андан көп тараптардын пикир алышуусу» [121:19]. Бул учурда маалымат берүүнүн кошумча каражаттары болгон кинесикалык каражаттар - ымдоо, ишарат, көз караш - үндүн көркөмдүүлүгүн арттыруучу каражаттары болгон паралингвистикалык каражаттар - интонация, тыным, логикалык басым, темп, ыргак, дикция, үндүн тону ж.б. - колдонулат. Мындан сырткары, кеп актысы кептеги өнөктөштөрдүн ый, күлкүсү менен да коштолот. Бул шартта байланыштын темпи тездеп, кептин жандуулугу артат.

Демек, жогоруда аталган белгилер сүйлөөчүнүн коддолгон адабий тилди эмес, сүйлөшүү кебин тандоосун аныктоочу детерминанттар болуп эсептелет. Белгилей кетүүчү нерсе, аталган белгилерден кептик актынын эркиндиги гана сүйлөшүү кеби үчүн мүнөздүү, ал эми калган эки параметр - кептик актынын даярдыксыздыгы жана коммуникациялык актыга кептик өнөктөштөрдүн тике катышуусу коддолгон адабий тилге да тиешелүү.

Сүйлөшүү кебин же коддолгон адабий тилди тандоону аныктабаган, бирок сүйлөшүү кебинин түзүлүшүнө таасир эткен белгилер да бар. Алар **коммуникативдик актынын компоненттери** [63:14] же **кырдаалдын компоненттери** [110:11, 62:6] деп аталат. Аларга төмөнкүлөр кирет:

1) кептин оозеки формасы;

- 2) сүйлөөчүлөрдүн саны (монолог, диалог, полилог);
- 3) кептик актынын жүзөгө ашуу шарты (контактылык, дистанттык);
- 4) кептик актынын динамикалууулугу;
- 5) кептик актынын тилдик эмес кырдаалы (конситуация);
- 6) сүйлөөчүлөрдүн апперцепциялык базасынын жалпылыгы.

Сүйлөшүү кеби ар дайым оозеки формада болот. Кептин оозеки формасы китептик кепке да мүнөздүү. Алсак, китеп кебинин көптөгөн түрлөрү - лекция, отчет, илимий докладдар ж.б. оозеки формада да аткарылат. Бирок «китеп стилдери (сүйлөшүү стилинен башка стилдер) оозеки кептин белгилерин толук пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес» [15:113].

Сүйлөшүү кеби үй-бүлөлүк, күндөлүк турмуштук чөйрөдө, өндүрүштүк мамиледеги расмий эмес сүйлөшүүлөрдө (оорулуунун дарыгер менен, мугалимдин окуучу менен ж.б.) колдонулат. Ошондуктан сүйлөшүү кеби өзүнүн табияты боюнча көбүнчө диалогдук мүнөзгө ээ. Диалогго кептик өнөктөштөр түздөн-түз катышышат. Эгерде монологдук түрдө кездешсе да, ал диалогдун структурасында жүзөгө ашат. Бул учурда угуучулар сүйлөөчүнүн кебин бузуп, ага суроо берип, анын пикирине кошулуу же каршы чыгуусу мүмкүн. Ал эми коддолгон адабий тилдин (докладчынын, лектордун, митингдеги оратордун кеби) монологдук түрлөрүндө сүйлөөчүнүн кебин бөлүүгө болбойт.

Сүйлөшүү кебине полилог да мүнөздүү. Анда пикир алышууга экиден көп кептик өнөктөштөр катышат.

Кептин диалогдук түрү китептик кепке да таандык. Алсак, окуу, сот процессиндеги, ишим чөйрөсүндөгү ж.б. расмий тараптардын өз ара суроо-жооптору буга далил боло алат.

Сүйлөшүү кеби китептик кептин диалогдук түрүнөн айырмаланып, ал белгилүү бир тематика боюнча чектелбейт. Ага турмуштук, ошондой эле, расмий эмес мамиледеги кесиптик темадагы сүйлөшүүлөр да кирет. Ал эми китептик кеп тематикалык жактан чектелет (расмий мамиледеги кесиптик, коомдук-саясий, өндүрүштүк темадагы сүйлөшүүлөр кирет) жана ал, негизинен, монологдук түрдө ишке ашат.

Сүйлөшүү кеби эки - контактылык (мандай-тескей сүйлөшүү), дистанттык (аралыктан сүйлөшүү, мисалы, телефондогу, бир бөлмөдөн башка бөлмөдөгүлөргө сүйлөө) - шартта жүзөгө ашат. Контактылык сүйлөшүүдө ангемелешүүчүлөр маалыматты берүүнүн каражаты катары

ишараттарды жана ымдоолорду колдонушу мүмкүн; дистанттык сүйлөшүүдө байланыштын бир гана каналы – угуу, колдонулат [62:8].

Сүйлөшүү кеби динамикалуу келет. Ал тез убакыттын ичинде аткарылгандыктан, ойлонууга эркиндик болбойт.

Сүйлөшүү кебинин эн маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири - **тилден сырткары жагдайга** таянуу. Пикир алышуу агымына кирүүчү кептик тикеден-тике жагдайды конситуация¹ деп атоо кабыл алынган. Эркин пикир алышуу шарттарында сүйлөшүү кеби көбүнчө конситуация менен пикир алышуунун вербалдык каражаттарынын биримдикти түзүшү аркылуу уюшулат: конситуация, аңгемелешүүчүлөрдүн кыймыл-аракети, ишараттары, ымдоолору жана алардын кеби пикир алышуунун бирдиктүү актысын түзөт [62:8].

Конситуация сүйлөшүү кебинин тилдик бирдиктеринин түзүлүшүнө да таасирин тийгизет. Мисалы, *экөөнү бериңизчи?* деген сүйлөмдөгү *эки* сөзү ашканада блинчикке, аэропортто билетке, базарда бананга ж.б. карата колдонулушу мүмкүн. Бул учурда сөздөрдүн туюнткан маанилери кеп жүрүп жаткан мезгилдеги кырдаалга ылайык аныкталат.

Сүйлөшүү кебинин түзүлүшүндө сүйлөөчүлөрдүн апперцепциялык базасынын жалпылыгы да өзгөчө мааниге ээ. Апперцепциялык базанын жалпылыгы аңгемелешүүчүлөрдүн турмуштук тажрыйбасынын жана алдын ала болжолдуу маалыматтардын жалпы болушу менен түшүндүрүлөт. Башкача айтканда, пикир алышуучу өнөктөштөрдүн көп жылдык тааныштыгы, алардын жакындыгы, ошондой эле, алдыдагы сүйлөшүү үчүн өтө маанилүү болгон кыска убакыт ичиндеги биргелешкен тажрыйбасы учурда жүрүп жаткан сүйлөшүү үчүн зарыл. Ар кандай шарттарда апперцепциялык базанын жалпылыгы сүйлөөчүлөргө көп нерсени атабай жана түшүндүрбөй, айтылбаган бойдон калышына мүмкүндүк берет [караңыз: 62:9]. Мисалы, студенттердин диалогунан:

А. – *Гүлнар?*

Б. – *Ий, унутуп калыпмын.*

А. – *Эртеңчи?*

Б. – *Сөзсүз?*

¹ Конситуация термини «контекст» термининин аналогиясында жасалган. **Кон** – орус тилиндеги со приставкасына туура келип, «бирдиктүүлүк» деген маанини берет («со ситуация», б.а., кеп жүрүп жаткан мезгилдеги кырдаал (ситуация) [62:8].

Мында А. сабактан калган күнкү лекцияны өзүнүн дептерине көчүрүп алыш үчүн Б.нын лекция дептерин сурап жатат.

Жыйынтыктап айтканда, экстралингвистикалык белгилердин айрымдары сүйлөшүү кебине же китептик кепке, же болбосо экөөнө тең бирдей тиешелүү болушу мүмкүн. Ошондуктан биз төмөнкү схемада жалпы жана өздүк экстралингвистикалык белгилерди көрсөтөбүз. Жалпы экстралингвистикалык белгилерди сүйлөшүү жана китеп кебине бирдей тиешелүү экстралингвистикалык белгилер түзөт. Ал эми сүйлөшүү кеби жана китеп кеби өздөрүнө гана тиешелүү экстралингвистикалык белгилерге ээ болгондуктан, биз аны өздүк экстралингвистикалык белгилер катары карайбыз.

Жалпы экстралингвистикалык белгилер (СК, КК)

1. Кеп актысынын оозеки формасы
2. Кеп актысынын монологдук, диалогдук жана полилогдук түрлөрү
3. Кеп актысынын даярдыксыздыгы (спонтандуулугу)
4. Кептик актыга кептик өнөктөштөрдүн тике катышуусу
5. Кептик актынын тилдик эмес кырдаалы (конситуация)
6. Кептик актынын апперцепциялык базасынын жалпылыгы
7. Кептик актынын жүзөгө ашышынын контактылык жана дистанттык шарты

3-§. Сүйлөшүү лексикасынын лексика-стилистикалык табияты

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн бир катмарын сүйлөшүү лексикасы түзөт. Булардын стилистикалык негизги өзгөчөлүгү - сүйлөшүү кебинде колдонулгандыгы жана сүйлөшүү стилинин боектуулугуна ээ экендиги [17:92].

Сүйлөшүү жана китеп тили өздөрүнө гана тиешелүү, энчиленген тилдик бирдиктерге ээ. Алар кепте функционалдык-стилистикалык жактан чектелет. Алсак, китеп тилине тиешелүү тилдик бирдиктер дегенибиз, адабий тилдин илимий, публицистикалык, расмий-иштиктүү жана көркөм стилдеринде колдонулган тил каражаттарын камтыйт. Ал эми сүйлөшүү тилине тиешелүү тил бирдиктерин сүйлөшүү стилине таандык тил каражаттары түзөт.

Сүйлөшүү тилинин лексикасы китеп кебинин лексикасына салыштырмалуу сан жагынан бай келет [17:92-93]. Бирок ага карабастан, сүйлөөчүлөрдүн пикир алышууга тике катышы алардын сөздүк казынадан ылайыктуусун тандоого жана өз оюн берүүнүн формасына кам көрүүдө мүмкүнчүлүгү чектеле түшөт. Анын себеби – даярдыксыз кеп жараткандыгында. Бул учурда сүйлөөчү өз оюн, айтып жаткан сөзүн түшүндүрүүдө паралингвистикалык (интонация, тыным, темп, ыргак, дикция, үндүн тону, басым ж.б.), экстралингвистикалык (ый, күлкү) жана кинесикалык (ишарат, ымдоо, көз караш) каражаттардан пайдаланат. Же болбосо кайра сурап билүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Сүйлөшүү кебинде тематикалык жана стилистикалык жактан түрдүү лексикалык бирдиктер колдонулат. Алар төмөнкү себептер менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, сүйлөшүү кеби турмуштук тематика менен гана чектелбейт, анын тематикалык диапозону кең. Анткени сүйлөшүү кебин бардык түрдүү жаштагы, түрдүү кызматтагы адамдар колдонушат. Аны күндөлүк турмушта гана эмес, ишмердүүлүктүн коомдук-саясий, өндүрүштүк-эмгектик, окуу-илимий чөйрөсүндөгү расмий эмес жеке пикир алышууда да колдонот. Е.А. Земская белгилегендей, «негизи ар кандай тема сүйлөшүү кебинде да, коддолгон адабий тилде да колдонулушу мүмкүн. Мисалы, ишсапар (командировка) жөнүндө расмий отчетто жана сүйлөөчүнүн жолдоштук мамиледеги кесиптештерине ишсапар жөнүндө айтып берүүсүндө бир эле тематикада «расмий

мамиле» / «расмий эмес мамиле» параметрлеринин өзгөрүшү адабий тилдин түрлөрүнө (типтерине) таасирин тийгизет. Башка жагынан алып караганда, сүйлөөчү расмий эмес мамиленин учурунда эгерде расмий пикир алышууга установка болсо, коддолгон адабий тилди пайдаланышы мүмкүн (иш планын талкуулоодо, илимий жыйналышта, аткарган иштердин отчетунда ж.б.)» [62:11-12].

Демек, тематикалык ар түрдүүлүк коддолгон адабий тилди же сүйлөшүү кебин тандоого таасирин тийгизбейт.

Стилдик жактан жиктелген тил бирдиктери өзү «энчиленген» стилде гана колдонулбастан, белгилүү максатта башка стилге да өтүшү мүмкүн. Китептик лексиканын сүйлөшүү кебинде, сүйлөшүү элементтеринин китептик кепте (мисалы, оозеки илимий кепте ж.б.) колдонулушу – бул «стилистикалык аралашуу жана транспозиция кубулушу» [80:7]. Ал эми сүйлөшүү кебинде китеп кебине тиешелүү тил каражаттарынын колдонулушу – мыйзамченемдүү көрүнүш. Алсак, китептик лексиканы колдонуу, өзгөчө терминдерди колдонуу, сүйлөөчүнүн кесибиине да байланыштуу болот. Мисалы, окутуучунун кеби: *Ушул мезгилге чейин мага зачет тапшырганы эки-үч студент эле келди («Н». – 2004, ноябрь)*. Дарыгердин кебинде: *Симаныкы (менин Симочкамдыкы!) рецидив бериптир (Н.М.А.)*.

Экинчи сүйлөмдөгү **рецидив** «оорунун кайталап кармашы» маанисинде колдонулду.

Китептик лексика сүйлөшүү кебинде атоо функциясында да колдонулуп келет. Себеби сүйлөшүү кебинде анын ордун баскан аталыш жок: *Азыр кайсы заман экенин билесиңби? Азыр деген - базар экономикасынын заманы (Ж.К.). - Адамды кемсинткендик үчүн, атайын статья бар экендигин билесиңби? (Т.Б.)*.

Кээде прония жаратуу максатында жумшалат: *- Бери кел, Чоко дос, карачы тигини! Айпериби же күнпериби?! Деги пендеби же периштеби? Орто бой, кымча бел, койкойгон улар моюн, олоң чач, оймок ооз, бото көз, апакай жүз, атаганат, куду жомоктогунун өзү го, чиркин! (Ж.К.)*.

Бирок мындан О.Б.Сиротинина белгилегендей, «жалпысынан терминологиялык лексика сүйлөшүү кебинде кездешет, керек болсо сүйлөшүү¹ деп аталганга караганда

¹ Сүйлөшүү лексикасы маанисинде (Ч.Г.)

көбүрөөк кездешет» [121:62] деген жыйынтык чыгарууга болбойт.

Тилдин белгилүү бир стили менен чектелбей, бардык стилдерде кеңири колдонулган стилдик **орток лексика** да сүйлөшүү кебинде арбын колдонулуп, реалдуу турмуштагы көрүнүштөрдү, кубулуштарды, алардын белгилерин, сан-өлчөмүн, ал-абалын, кыймыл-аракетин ж.б. өзгөчөлүгүн туюнтат. Негизинен, китептик жана орток лексика сүйлөшүү кебинде канчалык колдонулбасын, өз «энин» жоготпойт.

Сүйлөшүү кебинин лексикалык курамынын стилистикалык көп кырдуулугу сүйлөшүү кебинин олуттуу (серьезной), көбүнчө тамашалоо тоналдуулугунда жүзөгө ашуусу менен түшүндүрүлөт. Бул экстралингвистикалык мүнөздөгү факторлор менен да байланыштуу.

Сүйлөшүү кебинин экстралингвистикалык өзгөчөлүгү карама-каршы багытталган эки тенденцияны жаратат: тилдик бирдиктердин эркин түзүлүшүнө умтулуу (кептик чыгармачылык тенденциясы) жана шаблонго, даяр кептик формулаларды колдонууга умтулуу (кептик автоматизм тенденциясы). Бул айрыкча сөз жасоодо байкалат, алар морфологияда, синтаксисте, семантикада, фонетикада да реалдашат. Аталган карама-каршы багытталган эки тенденция сүйлөөчү субъектинин кеп формасына карата болгон мамилесинде ачык көрүнөт. Алсак, айрым сүйлөөчүлөр кеп формасынын жакшы уюшулушуна көңүл бөлөт да, кебинде сөз оюнун (каламбур) жасайт, ал эмес, жаңы тилдик бирдиктерди жаратат. Мисалы, сөз оюну: - *Өгүнү вертолет кулаганда көзү ачык келин таап берди деп жатышат. Өкмөт көзү ачыктардын көзүн карап калганыбы* («А». - 1998, 27-июль). *Кыязы, К.Кудайбергенев менен иштөө кудай бергендей эле кеп окшойт* («А». - 1999, 26-фев.).

Жаңы тилдик бирдиктер: - *Жанагы «бабай» Таалайбы? – А жок, картошкачы Мелисти айтып жатам* (сүйл.).

Тескерисинче, айрым бир сүйлөөчүлөр кептин формасына кош көңүл карап, өз оюн угуучуга билдирүүдө даяр тилдик формулаларды колдонууга өтөт. Кээде маанисиз, кыстырынды (паразит) сөздөрдү урунушу мүмкүн: *Баягы немеде экөөбүз жанагындай ичтик го. Неле? Солянка (!) Жанагындай экен а, мындай кычкыл, бирам кызыктай* (сүйл.). *Кечээ Ош базарына бардым, неме кылып. Базардан өтүк эле алдым, өлгүдөй кымбатчылык турбайбы. Быйылкы эккен семичкемди да бүт*

сатып бүттүм, неме кылып. Эми Эркинден бир нерсе келер деп отурам, неме кылып. Садага болоюн, жакшы ошоякка жиберген экем (сүйл.).

Кептик өнөктөштөр көбүнчө тике пикир алышууда кеп формасына кам көрбөшү мүмкүн. Себеби сүйлөөчүдө түшүнбөстүк болбойт, анткени түшүнүшпөсө, кайра сурашат деген ишеним болот. Мисалы:

А. - *Эртең 7-декабрда Чоң актовый залда чогулуш болот экен, грант жазуу боюнча. Декан, кафедра башчыларды катышсын деди.*

Б. - *Чогулуш?*

А. - *А-а, семинар дегеним (сүйл.).*

Мындай кеп формасынын уюшулушуна анчалык маани бербөө кекечтикке алып келген тилдик жана рухий жалкоолукка өсүп жетиши жана кепти маанисиз, кыстырынды сөздөр менен булгашы мүмкүн.

Сүйлөшүү лексикасы китептик сөздөргө боектуулугу жагынан карама-каршы коюлат. Алар орток жана китеп лексикасынын стилистикалык катмарларына салыштырганда стилдик жактан төмөнкү деңгээлде болот. Бул лексика жөнөкөй ээн-эркин ангемелешүүдө, ошондой эле, бейрасмий кесиптик сүйлөшүүлөрдө колдонулгандыктан, «кептеги жөнөкөйлүк, аздыр-көптүр эркиндик, тилдик нормалардын сөзсүз түрдө талап кылынбастыгы... мүнөздүү. Алардын көпчүлүгү оң же терс маанидеги эмоцияга ээ болушат» [90:217]. Аларга жалпы жана колдонулуш чөйрөсү чектелген сөздөр кирет. Аталган сөздөр адабий тилдин системасында (тууранды жана сырдык сөздөр, элестүү этиштер, адабий карапайым сөздөр) же анын чегинен сырткары турат (адабий эмес карапайым сөздөр, варваризмдер, жаргондук, диалектилик жана балдар сөздөрү). Сүйлөшүү лексикасы илимий жана иш кагаздар тилинде колдонулбайт.

Жыйынтыктап айтканда, сүйлөшүү лексикасына тематикалык жана стилистикалык жактан көп кырдуулук мүнөздүү. Алар атоо маанисинен сырткары кеп жагдайына ылайык түрдүү эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерде жумшалат жана төмөндөтүлгөн мүнөзгө ээ (Булардын ар бири жөнүндө II жана III баптарда сөз болот).

4-§. Сүйлөшүү лексикасынын лексикографиялык эмгектерде берилиши

Кыргыз тилинин сүйлөшүү лексикасы түрдүү багыттагы сөздүктөрдө атайын белгилер менен берилип жүрөт.

«Кыргыз лексикографиясынын тарыхында сөздөрдүн стилистикалык боектуулугун белгилөө көрүнүктүү лексикограф, академик К.К.Юдахиндин сөздүктөрүнөн бери көздөй башталган. 1965-жылы жарык көргөн «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» китептик жана сүйлөшүү лексикаларына зарылдыгына ылайык стилистикалык белгилер коюлган» [16:95]. Анда сүйлөшүү тилинин катмарлары дет. «балдар кебинде колдонулуучу сөздөр», **звукоподр.** «тууранды сөз», **иссык-кульск.** «ысыккөл говору», **ичкилик** «ичкилик диалектиси», **межд.** «сырдык сөз», **памирск.** «памир говору», **разг.** «сүйлөшүү сөзү», **сев.** «түндүк диалектиси», **талас** «талас говору», **тяньш.** «тяншан говору», **чатк.** «чаткал говору», **чуйск.** «чүй говору», **школ.** «мектептик айтылыштар», **южи.** «түштүк диалектиси» деген белгилер менен берилген.

Сөздүктө туруктуу сөз айкаштарын кошо эсептегенде **разг.** («сүйлөшүү») белгиси менен берилген 660га жакын сөз камтылган. Алардын арасында адабий нормага жаткан сүйлөшүү сөздөрү да, адабий нормадан алыс турган сүйлөшүү сөздөрү да бар. Бул сөздөрдүн басымдуу бөлүгүн кыргыз тилинин тыбыштык мыйзамына ылайык апакопа, протеза, эпентеза, редукция кубулуштарына дуушарланган карапайым сөздөр, айтылышы боюнча берилген өздөштүрүлгөн орусизмдер жана варваризмдер түзөт. Алар сөздүктө **р.разг.** («орус сүйлөшүү сөзү, айтылыш») белгиси менен берилген. Ал эмес, нагыз кыргызча карапайым сөздөргө атайын белги коюлган эмес. Алар жалпысынан **разг.** («сүйлөшүү») белгиси менен берилип, туюнткан эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерине ылайык **бран.** «тилдөө сөзү, айтылыштар», **груб.** «орой сөз, айтылыштар» **ирон.** «ирониялык мааниде», **ласк.** «эркелетүүчү форма», **неодобр.** «жактырбоо», **пренебр.** «жек көрүү», **шутл.** «тамашалоо маанисиндеги сөз, айтылыш» сыяктуу белгилер менен көрсөтүлгөн. Кээде бир эле сөзгө аталган эки белги тең коюлган: **бокпай разг. груб. шутл.** - *Простофиля, растяпа* (140-б.). Бул эмоционалдуу-экспрессивдүү маани дайыма туруктуу сакталбастан, кеп

жагдайына, кырдаалга жараша түрдүү маанилерде жумшалышы менен түшүндүрүлөт.

Сөздүктө **разг.** («сүйлөшүү») белгиси менен берилген нагыз кыргызча сөздөр азыраак, болгону - 90го жакын сөз.

Демек, «Кыргызча-орусча сөздүктүн» артыкчылыгы – сүйлөшүү сөзүнүн **разг. редко, разг. уст.** (уст. «эскирген сөз, айтылыш»), **р.разг.** (р. «орус тили»), **ист. разг.** (ист. «тарыхый сөз»), **разг. шутл.** (шутл. «тамашалоо маанисиндеги сөз, айтылыш»), **разг. груб.** (груб. «орой сөз, айтылыш») **разг. шутл. груб.** сыяктуу кошумча белгилер менен берилгендигинде. Биздин оюбузча, сүйлөшүү сөздөрүнүн ичинен карапайым сөздөр жана элестүү этиштер (бул сөзгө эч кандай белги коюлган эмес) тиешелүү белгилер менен көрсөтүлсө, илимий изилдөөлөр жана статистикалык маалымат үчүн да оңтойлуу болмок.

Х.К.Карасаевдин 1983-жылы жарык көргөн «Орфографиялык сөздүгүндө» сүйлөшүү тилине мүнөздүү сөздөргө **диал.** «диалектилик сөз», **сүйл.** «сүйлөөдө, оозеки речте колдонулуучу сөз», **туур.** «тууранды сөз», **сырд.** «сырдык сөз» деген белгилер коюлган. Анда **сүйл.** («сүйлөшүү») белгиси менен 132ге жакын сөз берилген.

Кыргыз ССР Илимдер академиясында даярдалып, 1969-жана 1984-жылы Э.Абдулдаев жана Д.Исаевдердин редакторлугу менен жарык көргөн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» сүйлөшүү сөздөрү **диал.** «диалектилик сөз», **сүйл.** «сүйлөшүүдө, оозеки кепте колдонулуучу сөз», **туур.** «тууранды сөз», **сырд.** «сырдык сөз» белгилери менен берилген. Аталган сөздүктүн кийинки чыгарылышында (1984) сейрек кездешүүчү сөздөргө **сейр.** жана элес тууранды сөздөргө **элес.** деген белгилер да коюлган.

«Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» биринчи чыгарылышында (1969) сөздөр сөз түркүмдүк белгилер менен берилген. Элестүү этиштер **этиш** деген белги менен берилсе, бул сөздөр аталган сөздүктүн кийинки чыгарылышында (1984) эч кандай белги коюлбастан эле түшүндүрмө берилген.

Эки сөздүктө тең карапайым сөздөр атайын белгилер менен көрсөтүлгөн эмес. Мисалы, биринчи сөздүктө (1969): *Аша I этиши сүйл. Чоң-чоң сугунуу (71-б.), жаман сын. 3. сүйл. Баланы (көбүнчө эркек баланы) эркелеткен мааниде айтылуучу сөз (183-б.), мастан зат. 2.сүйл. Ушакчы, сүйлөөк, какчаңдаган*

кемпир (421-б.), *чычыр* этиш 2. өт. сүйл. *Коркутуу, абдан коркутуу, кыстоо* (721-б.) ж.б.

Аталган сөздүктүн кийинки чыгарылышында (1984) да карапайым сөздөргө «сүйл.» белгиси коюлуп, же эч кандай белги коюлбай, жемелөө, тилдөө, эркеттүү маанисиндеги сөз деген сыяктуу түшүндүрмө берилген. Мисалы: *ашепке сүйл. Жаңылыш, маанисиз, орду жок айтылып калган* (248-б.), *дердеңбай сүйл. Мактанчаак, бой көтөргөн, менменсинген, куу чирен, ала көөдөн, дардаңбай* (248-б.), *арам II 2. Жакын көргөндүгүн билдирүүдө, көбүнчө балдарга карата эркеттеш айтууда колдонулат* (83-б.), *кемпай Бирөөнү кемситүү, жаман жагын көрсөтүп кодулоо үчүн колдонулат* (505-б.) ж.б. Кээ бир тууранды (бии I 160-б.) жана өзүнчө реестр катары берилбеген, кошмок сөз тибиндеги сырдык сөздөр да (алат: алат күн же кокуй алат 61-б., балакетинди алайын 123-б., какач 44-б., катыгун 489-б., кудай алкагыр 66-б., кудайга (кудая) шүгүр 586-б.) эч белгисиз эле түшүндүрмөсү менен берилген учурлар кездешет.

Аталган сөздүктө (1984) сүйл. белгиси менен 69 сөз берилген. Алардын 44үн кыргызча, 25ин өздөштүрүлгөн сүйлөшүү сөздөрү түзөт. Бирок алардын айрымдарына өздөрүнө тиешелүү белгилер коюлган эмес. Алсак, сөздүктө **бороз II сүйл.** белгиси менен, ал эми ушул эле сөз К.К.Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктө» **р.сев.** белгиси менен берилген. Мунун өзү **бороз** сөзүнүн орус тилинен өздөштүрүлгөн жана түндүк диалектиде колдонулган сөз экендигин көрсөтөт. Демек, «Кыргызча-орусча сөздүктүн» негизги артыкчылыгы – сүйлөшүү сөздөрүнүн кайсыл тилден өздөштүрүлгөндүгү атайын белгилер менен көрсөтүлгөндүгүндө.

1984-жылы Ш.Жапаров жана К.Сейдакматовдордун «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» жарык көргөн. Анда синонимдик катарды түзгөн сөздөргө кептин бул же тигил чөйрөсүндө айтылышына, колдонулушуна ылайык стилистикалык түшүндүрмөлөр (комментарийлер) да берилген. Алсак, сүйлөшүү лексикасын түзгөн сөздөргө оозеки кепте, диалектиде, говорлордо колдонулгандыгы, тамашалоо, эркеттүү, сурануу, өтүнүү, сыйлоо, урматтоо, жактырбай кемсинтүү маанисинде, сылык же орой образдуу айтуу максатында, же тергеп, өтмө мааниде айтылгандыгы жөнүндө маалымат кошо берилет. Мисалы: «*Автомобиль, автомашина,*

машина, дөңгөлөк, араба, көчкө. Жүргүнчү ташууга арналып, мотордун жардамы менен кыймылга келе турган транспорт каражаты. Оозеки кепте машина дегени кеңири айтылат. Тамашалап сүйлөгөндө дөңгөлөк, араба, көчкө колдонулат» (14-б.) ж.б.

Бирок синонимдик катарды түзгөн көпчүлүк сөздөрдүн сүйлөшүү кебинде жумшалгандыгына карабастан, аларга жогоркудай стилистикалык түшүндүрмөлөр берилген эмес. Мисалы: азыркы, **эмки, эмдиги** (21-б.), айласыз, амалсыз, аргасыз, **ылаажысыз**, мажбур (25-б.), актан, **акчылан** (33-б.), акырын, жай, **секин**, жайбаракат (35-б.), **алжагай, жалжагай** (39-б.), **балдыра, булдура, тантыра, долдура** (70-б.), баштык, дорбо, **калта** (75-б.), сунуш, **таклип** (307-б.), **паранда**, канаттуу (285-б.) ж.б.

Белгилүү болгондой, маанилик-стилистикалык синонимдеш сөздөр үч баскычтуу (орток маанилүү «0», жогорулатылган маанидеги «+», төмөндөтүлгөн маанидеги «-») жана эки баскычтуу (китептик-жазма стилге жана оозеки сүйлөшүү стилдерине) парадигма боюнча жиктелет [17:29]. Себеби кыргыз адабий тилинин стилдери синонимдерди пайдалануу боюнча өзгөчөлөнөт. Алсак, жогорудагы акыркы синонимдик катардагы **канаттуу** сөзү китептик-жазма стилге тиешелүү. Ал эми **паранда** сүйлөшүү кебинде жумшалат. Бул сөзгө К.К.Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктө» (- М., 1965. – 606-б.) иран тилинен кирген, түштүк диалектиде колдонулган сөз катары түшүндүрмө берилген.

Жалпысынан «... кыргыз тилинин синонимдер сөздүктөрү стилистикалык парадигманы – сөздүн стилистикалык табиятын – эске албоонун натыйжасында методикалык зор кемчиликтер менен түзүлүп, окурмандарга сунуш кылынган» [17:28]. Бул К.Сартбаев жана С.Үсөналиевдер түзгөн «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүнө» (- Ф.: Мектеп, 1973) да тиешелүү.

Белгилей кетүүчү жагдай, сөздүктөрдө «сүйлөшүү» белгиси менен берилген сөздөрдүн көпчүлүгү сүйлөшүү кебинде колдонула бербейт, колдонулса да, сейрек колдонулушу мүмкүн. Муну төмөнкүдөй себептер менен түшүндүрүүгө болот. Биринчиден, «сөздүк белги – стилистикалык, ал сөздөрдү адабий тилдин функционалдык стилдерине тиешелүүлүгүнө ылайык дифференциалоого негизделген» [110:403]. Экинчиден, карапайым сөздөргө стабилдүүлүк мүнөздүү эмес, алар убакыттын өтүшү менен историзмдердин

(архаизмдердин) катарына өтөт, же кептин адабий формасы катары өздөштүрүлөт [108:30]. Ошондуктан сөздүктөрдө берилген кээ бир сүйлөшүү сөздөрү мезгилге, учурга көз каранды. Алсак, **сүдүйө** «судья» (КОС. – 1965, 668-б.) узвана «звено» (КОС. – 1965, 466-б.), **күнадыр** «губернатор» (КОС. – 1965, 466-б.), **кыдырмачы** «кыдырып, соода жүргүзүүчү же кыдырып, көбүнчө таштандыларды жыйып, майда-барат буюмдар менен соода кылуучу соода кызматкери» (КТТС. – 1969, 386-б.), **почтобой** «почтальон, почточу» (КТТС. – 1969, 501-б.), **калай** «кандай» (КТТС. – 1984. - 444-б.) деген сөздөр бүгүнкү күндө сүйлөшүү кебинде колдонулбайт. Ал эми **бийба** «пиво» (КТТС. – 1984, 158-б.), **туплий** «туфли» (КОС. - 1965, 767-б.), **башпырт** «паспорт» (КОС. - 1965, 120-б.), **китеп кап** «китептерди салып, асынып алуучу баштыкча» (КТТС. – 1969, 318-б.) ж.б.у.с. сөздөр улуу муундун кебинде гана жумшалышы мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда аталган сөздүктөрдүн өзгөчөлүгүнө ылайык сүйлөшүү сөздөрүнүн берилиши сан жагынан бири-биринен кескин айырмаланат. Белгилүү болгондой, революцияга чейинки орус лексикографиясында «сүйлөшүү» белгиси колдонулбай, «карапайым» («просторечное») белгиси колдонулуп, алардын чеги ажыратылбай келсе [80:4], тескерисинче, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз лексикографиясында «сүйлөшүү» белгиси гана колдонулуп келе жатат. Бул кыргыз тил илиминде карапайым сөздөрдүн изилденбей, ал жөнүндө илимий-теориялык материалдардын жоктугу менен түшүндүрүлөт.

5-§. Сүйлөшүү лексикасын классификациялоо маселеси

Сүйлөшүү кебинин лексикасы жана нормасы жөнүндө окумуштуулардын ортосунда бирдиктүү пикир жок. Бул лексикалык группалардын конкреттүү жыйындысы лингвисттердин изилдөөлөрүндөгү конкреттүү теориялык позицияларга ылайык аныкталышы менен түшүндүрүлүп, ажырымдуу көзкараштар бар.

Кээ бир окумуштуулар сүйлөшүү лексикасынын стилистикалык төмөндөтүлгөн маанилерине ылайык изилдөө жүргүзүшкөн. Алсак, А.А.Миллер [91] орус тилиндеги стилистикалык төмөндөтүлгөн лексиканы орой-карапайым

сөздөр жана айтылыштар, группалык (корпоротивдик) жана профессионалдык жаргонизмдер, арготизмдер, вульгаризмдер деп төрт түргө бөлүштүрүп, алардын адабий тилдеги синонимдерине караганда экспрессивдүү-стилистикалык мүнөзгө ээ экендигин белгилеген. Алардын лексика-семантикалык жана жасалыш өзгөчөлүктөрүн талдоого алып, англисче-орусча сөздүктөрдө берилишине токтолгон. Аталган эмгекте **адабий лексика менен стандарттык лексика, адабий эмес лексика менен стандарттык эмес лексика** синонимдеш терминдер катары колдонулган.

Жогорку окуу жайларына арналган окуулуктарда орус тилинин лексикасы стилистикалык жактан, негизинен, үч катмарга бөлүнгөн: орток лексика, китептик лексика, сүйлөшүү лексикасы. Кээ бир эмгектерде бул аталыштар башка терминдер менен аталган учурлар кездешет. Алсак, А.В.Калинин [70:154-167] стиль аралык лексика, оозеки кептин лексикасы, жазуу кебинин лексикасы, Ф.К.Гужва [50:72-77] жалпы колдонулган лексика, оозеки кептин лексикасы, жазуу кебинин лексикасы, Н.М.Шанский [142:129-140] стиль аралык лексика, турмуштук-сүйлөшүү лексикасы жана китептик лексика деген терминдерди колдонушат.

Окумуштуулар изилдөөдө жетекке алган принциптерине ылайык сүйлөшүү лексикасын түрдүүчө классификациялашкан. А.В.Калинин [70:157-162] жана Ф.К.Гужва [50:73-74] аталган лексиканы (оозеки кептин лексикасын – А.В.К., Ф.К.Г.) стилистикалык энине (оттеногуна) жана адабийлик даражасына ылайык эки группага - сүйлөшүү жана карапайым сөздөргө – ажыратышкан. Сүйлөшүү сөздөрүн адабий нормадагы, бирок эркин, расмий эмес мамиледе колдонулуучу сөздөр катары мүнөздөшөт. Карапайым сөздөрдүн адабий тилдин чегинен сырткары туарын белгилешип, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүнө ылайык дагы өз ара түрлөргө бөлүштүрүшөт.

Н.М.Шанский жана М.И.Фомина сүйлөшүү лексикасын колдонулуу чөйрөсүнө ылайык классификациялашкан. Н.М.Шанский аталган лексиканы (турмуштук-сүйлөшүү лексикасын – Н.М.Ш.) өз ара эки топко бөлөт: 1) жалпы элдик турмуштук-сүйлөшүү лексикасы; 2) социалдык жана диалектилик жактан чектелген турмуштук-сүйлөшүү лексикасы. Буга жалпы элге кеңири тарабаган жана колдонулбаган, бирок чектелген чөйрөдө колдонулган диалектизмдерди, сүйлөшүү

профессионализмдерин жана арготизмдерди киргизет. Жалпы элдик-турмуштук-сүйлөшүү лексикасын да экиге бөлөт: 1) адабий колдонулуштун нормаларын бузбаган турмуштук-сүйлөшүү мүнөзүндөгү адабий-сүйлөшүү лексикасы; 2) адабий колдонулуштун нормаларын сөзсүз сактоо менен байланышпаган жөнөкөй, эркин кепке мүнөздүү карапайым лексика [142:133].

М.И.Фомина сүйлөшүү лексикасын өз ара төмөнкүдөй лексикалык группаларга ажыратат:

1. Нагыз сүйлөшүү сөздөрү, т.а., адабий сүйлөшүү жана күндөлүк сүйлөшүү же турмуштук-сүйлөшүү сөздөрү. Бул топтогу лексиканы колдонулушу чектелбеген сөздөр түзөт.

2. Колдонулуш чөйрөсү бир аз чектелген сүйлөшүү сөздөрү - күндөлүк-турмуштук карапайым сөздөр, сүйлөшүү-терминологиялык, сүйлөшүү-профессионалдык, же сүйлөшүү-жаргондук сөздөрү.

3. Колдонулуш чөйрөсү ачык чектелген сүйлөшүү сөздөрү - тар диалектилик, арготикалык жана орой карапайым сөздөр [136:199].

Орус тилинин стилистикасына арналган эмгектерде да сүйлөшүү лексикасы жөнүндө түрдүү пикирлер айтылат. Аларда, негизинен, сүйлөшүү лексикасы стилистикалык боектуулугуна ылайык классификацияланган. Окумуштуу М.Н.Кожина орток лексиканын фонунда лексиканы китептик-жазуу кеби жана оозеки-сүйлөшүү кебине бөлөт. Сүйлөшүү лексикасын кепке сүйлөшүү мүнөзүн берген адабий сөздөр катары мүнөздөйт. Оозеки-сүйлөшүү кебинин лексикасынын өзүн «адабийлик деңгээлине» жана бул же тигил стилистикалык боектуулуктун «деңгээлин» алып жүрүшүнө ылайык төмөнкүдөй түрлөргө бөлөт: 1) нагыз (собственно) сүйлөшүү лексикасы; 2) карапайым лексика [75:128-129].

О.Б.Сиротинина сүйлөшүү кеби жана анын лексикасын адабий тилдин чегинде иликтейт. Ал айрым илимпоздор сүйлөшүү кебинин лексикалык катмарына кошкон адабий эмес элементтерди сүйлөшүү кебинин нормасына жатпай тургандыгын белгилейт [123:52] жана «сүйлөшүү кебинин лексикалык нормасы – бул орток (нейтралдык) лексиканы колдонуу» [123:60] деген жыйынтык чыгарат. Демек, О.Б.Сиротинина изилдөөгө алган фактылар да адабий тилде сүйлөөчүлөрдүн сүйлөшүү кеби болгондуктан, ал айрым тилчилердин сүйлөшүү кеби адабий тилден тышкары же адабий

эмес сөз, же грамматикалык формалардан турат деген пикирлерине кошулбайт.

О.Б.Сиротинина сүйлөшүү кебинде стилистикалык белгидеги жана эмоционалдуу сөздөрдүн, терминологиялык, «жалпы китептик» лексиканын, окказионализмдердин, кызматчы сөздөрдүн, карапайым сөздөрдүн колдонулушун белгилеген. Башкача айтканда, сүйлөшүү кебинин лексикасынын семантикалык, номинациялык, функционалдык-стилистикалык жана синхрондук өзгөчөлүгүн аныктоого аракет кылат [121:56-72, 123:54-73].

Л.А.Капаназе [110:403-461] жана Е.А.Земская [62:48-55] сүйлөшүү кебинин номинациялык өзгөчөлүгүн иликтөөгө алышкан. Анда ар түрдүү семантикалардын топтолушуна, т.а., сөз айкалышындагы же бүтүндөй айтымдагы (айтылыштагы) бир нече сөздөрдүн маанилеринин бир эле сөзгө биригишине, өзүнө бүтүндөй сөз айкашынын маанисин, ал түгүл, кырдаалдын маанисин алуунун натыйжасында сөздүн маанилик көлөмүнүн өзгөрүшүнө өзгөчө көңүл бурулган. Мисалы: **карматкыч, кыпчыгыч** ж.б. («прищепка»). *Көз айнекчен дагы келди / окуп турганга бир нерсе суранды. Уксаң / мойлочон / мындан нары окубайбы? Мен силердикине өзүмдүи сумкамды коюп койдум ж.б.*

Л.А.Капаназе сүйлөшүү кебинде ситуативдүү шартталган жана окказионалдык атоолор көп жасаларын белгилеп [110:461], сүйлөшүү кебинин номинациясын түрлөргө ажыратат [110:442-461]. Алгачкы жолу Е.А.Земская, М.В.Китайгородская, Н.Н.Розановалар сүйлөшүү кебине мүнөздүү сөз оюндарын кеңири планда иликтешет [111:172-214]. Е.А.Земская сүйлөшүү лексикасынын тематикалык, стилистикалык, семантикалык жана экспрессивдүүлүк өзгөчөлүктөрүн талдоого алат [62:27-45].

Демек, орус тил илиминде окумуштуулар сүйлөшүү лексикасын түрдүү аспектиде изилдешип, аны классификациялоого аракеттенишкен. Жалпысынан, сүйлөшүү лексикасын эмоционалдуулугуна, экспрессивдүүлүгүнө, стилистикалык төмөндөтүлгөн маанилерине, адабийлик даражасына, колдонулуш чөйрөсүнө, тематикалык, лексика-семантикалык жана номинациялык өзгөчөлүктөрүнө ылайык түрлөргө бөлүштүрүшкөн.

Сүйлөшүү лексикасы түрк тилдериндеги (башка тилдердеги дагы) эмгектерде да атайын изилденип, түрдүү мүнөздөгү классификациялар сунуш кылынган.

Сүйлөшүү тилинин лексикасын А.Зоҳидов [64] тажик, М.Турсунпулатов [130] өзбек тилдеринин фактысында колдонулуш чөйрөсү, семантикалык өзгөчөлүгү жана стилистикалык боектуулугу боюнча классификациялашкан.

Тилчи Б.Уринбоев өзбек тилинин сүйлөшүү лексикасын колдонулуш чөйрөсү, тематикалык өзгөчөлүгү жана стилистикалык боегуна ылайык классификациялайт. Ал эми сүйлөшүү кебиндеги синоним, эвфемизмдерге өзүнчө токтолот. Ал тилдик бирдиктерди колдонулуш чөйрөсү боюнча диалектизм жана профессионализмдерге гана бөлүштүрүп, жаргондор жөнүндө сөз кылбайт [134:11-44].

Кээ бир окумуштуулар сүйлөшүү лексикасын конкреттүү принциптин негизинде классификациялабастан, сүйлөшүү кебине тиешелүүлүгүнө ылайык стилистикалык жактан мүнөздөшөт. Алсак, С.Усмонов «оозеки кептин стилистикалык чектелген лексикасын» мындайча мүнөздөйт: «Оозеки кепке тиешелүү болгон сөздөргө диалектилик сөздөр, жөнөкөй мамилеге тиешелүү сөздөр, эркелөө сөздөрү, орой сөздөр (вульгаризмдер), акарат сөздөрү кирет... Оозеки кептин лексикасында күчтүү эмоционалдуулукка жана образдуулукка бай болгон эмоционал-образдуу сөздөр да бар» [92:43], - дейт.

А.Болганбаев сүйлөшүү тилинин лексикасына жалпы колдонулган лексика менен катар турмуштук сөздөр менен карапайым сөздөр, диалектизмдер жана айрым профессионализмдер, ошондой эле, вульгаризмдер менен тилдөө сөздөрү, ыраазычылыкты билдирүүчү жана каргыш маанисиндеги сөздөр жатарын баса белгилейт [31:97-98].

Айрым эмгектерде карапайым сөздөр, табу, эвфемизм, диалектизм жана кесиптик сөздөр сүйлөө тилинин лексикасы катары каралат [69:43].

С.Гойибов «оозеки кеп лексикасын» эки аспектиде - 1) нормативдик аспекти; 2) функционалдык-экспрессивдик аспекти - классификациялайт.

Биринчи аспектиде оозеки кеп лексикасы адабийлик даражасы боюнча жөнөкөй (орой болбогон) сүйлөшүү лексикасы, орой сүйлөшүү лексикасы (вульгаризмдер) түрлөргө бөлүнөт [132:191]. Функционалдык-экспрессивдик аспектиде сүйлөшүү лексикасынын стилистикалык (эмоционалдуу-

экспрессивдүү) боекко ээ же ээ эместиги жетекке алынат. Ал: «Сүйлөшүү кебине расмий мамиле жана үрп-адаттардын талабы менен чектелбеген, жөнөкөй мамиледе жана достук ангемелешүүдө, сүйлөшүүлөрдө колдонулуучу лексика кирет» [132:194] - дейт.

Я.Чөннаев түркмөн сүйлөшүү тилинин лексикасы орток лексиканы да, жалпы элдик турмуштук сүйлөшүү лексикасын да өзүндө камтырын белгилейт. Жалпы элдик турмуштук сүйлөшүү лексикасын орток лексика менен болгон катнашына карай эки топко бөлүп карайт: 1) сүйлөшүү (турмуштук сүйлөшүү) лексикасы; 2) жөнөкөй (карапайым) сүйлөшүү лексикасы [140:192-193].

Кээ бир эмгектерде «турмуштук-сүйлөшүү лексикасы» колдонулушуна карай экиге – жалпы элдик турмуштук-сүйлөшүү лексикасы, социалдык жана диалектилик жактан чектелген лексикага, классификацияланган [128:71].

Ошентип, окумуштуулар түрк тилдериндеги сүйлөшүү лексикасын классификациялоодо орус тил илиминдеги принциптерге негиз катары таянышкан. Сүйлөшүү лексикасы колдонулуш чөйрөсүнө, семантикалык жана тематикалык өзгөчөлүгүнө, стилистикалык, эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулугуна, адабийлик даражасына карай түрлөргө ажыратылган.

Кыргыз тил илиминде сүйлөшүү тилинин лексикасын атайын изилдөө жумушу али колго алына элек. Бул жөнүндө Э.Абдулдаев: «... кыргыз лексикасынын мындай катмарларын стилистикалык аспектиде атайлап изилдөө жагы колго алынбай келе жатат. Айрым авторлордун бул проблема боюнча учкай айтылган ойлорунан башка көңүлгө аларлык эч бир илимий эмгек жарала элек» [4:213-214], - деп туура белгилеген.

М.Мураталиев сүйлөшүү кебиндеги сөздөрдүн колдонулушуна учкай токтолуп өтөт: «Сүйлөө речинде, - дейт ал, - айрым сөздөр жазылышы боюнча колдонулбастан, оозеки речте айтылышы боюнча колдонулат. Демек, анда грамматикалык эрежелер анчалык сакталбайт. Мисал үчүн анда: **менминдин** ордуна **меммин**, **учтуунун** ордуна **уштуу**, **түнкүнүн** ордуна **түнкү** сыяктуу болуп айтыла берет» [97:59]. Чындыгында, М.Мураталиев жогоруда белгилеген сөздөр сүйлөшүү кебине тиешелүү эмес. Себеби аталган сөздөр – ассимиляция кубулушуна дуушар болгон орток манилүү

сөздөр. Алар айтылышында адабий тилдин орфоэпиялык нормасы менен жөнгө салынат.

Белгилүү окумуштуу К.Сартбаев «Стилистиканын милдети жана изилдөө объектисин сабакта пайдалануу» деген макаласында сүйлөшүү тилинин лексикалык байлыгын конкреттүү атабаса да, жалпысынан аны төмөнкүчө мүнөздөйт: «Эгерде сүйлөшүү тилинде сөздөрдү, сөз айкаштарын кээде нормадан тышкары колдонуу да орун алса, ал эми жазма адабий тилде тилдик нормалар өтө кылдаттык менен сакталат» [116:18].

Жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу китептеринде кыргыз тилинин сүйлөшүү лексикасы конкреттүү классификацияланбастан, мисалдардын негизинде үстүртөн, жалпыланган мүнөздө илимий маалыматтар менен чектелген [13:132-133, 4:213-214]. Айрымдарында сүйлөшүү тилинин лексикалык катмары жөнүндө белгилүү денгээлде конкреттүү пикир айтылат. Алсак, окумуштуу А.Жалилов: «Сырдык, тууранды сөздөр, бөлүкчөлөр, элестүү этиштер да, негизинен, турмуштук-оозеки сүйлөшүү лексикага кирет. Бул стилдеги сөздөрдүн көпчүлүгү атоо кызматынан тышкары сүйлөөчүнүн кошумча оң-терс эмоциялык-экспрессивдик баасын туюндурат» [56:187], - деп белгилеп, тиешелүү мисалдарды келтирет.

Э.Абдулдаев сүйлөшүү лексикасынын (турмуштук оозеки-сүйлөшүү лексикасынын – Э.А.) китептик лексикадан айырмаланган эмоционалдуу-экспрессивдүү мүнөзүн белгилеген. Анын оң жана терс маанилерине тиешелүү мисалдарды келтирген [4:213].

Тилчи А.Сапарбаев сүйлөшүү лексикасын сөз түркүмдөрү боюнча зат атооч, сын атооч, ат атооч, тактооч, этиш, сырдык жана тууранды сөздөр, кызматчы жана модаль сөздөргө бөлүштүрөт. Шылдыңдоо, келекелөө, эркеттүү, жактырбоо, өкүнүү, коркуу, сүйүнүү маанисиндеги сөздөрдүн сүйлөшүү тилинде көп катышышын мисалдардын негизинде далилдеп, айрым учурда диалектизмдердин колдонулушу да мүнөздүү экендигин жазат [115:219-221].

Т.Аширбаев тилдеги орток маанилүү сөздөрдөн башка сөздөрдү эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуу сөздөргө, функционалдык-стилистикалык боектуу сөздөргө жана сүйлөшүү сөздөрүнөн турган топторго бөлөт. Сүйлөшүү лексикасына төмөнкүдөй маанидеги сөздөрдү кошот: орток маанилүү сөздөр, адабий тилдин нормасына кирген сөздөрдүн

кыскартылган формалары, өтмө маанидеги терс маанилүү татаал сөздөр, айрым архаизм сөздөр, карапайым сөздөр, табу, эвфемизм, диалектизм жана кесиптик сөздөр, орой сөздөр, орус тилинен өздөштүрүлгөн жана кыргыз тилинин тыбыштык мыйзамченемдүүлүгүнө дуушар болгон сөздөр, тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон кыргызча сөздөр [16:107-109].

Т.К.Ахматов сүйлөө стилинде карапайым сөздөрдүн, архаизмдердин, табу менен эвфемизмдердин, эмоционалдык сөздөрдүн, диалектизмдердин, киши аттарынын кыскартылган формаларынын, сырдык сөздөрдүн, синонимдердин колдонулушун жана жагымдуу сөздөрдүн жагымсыз мааниде жумшалышын, кыргыздын төл сөздөрүнө орус же башка тилдеги сөздөрдү аралаштыра айтуу мүмкүндүгүн мисалдардын негизинде иликтөөгө алган [11:134-137].

Демек, кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин, айрым авторлордун учкай пикирлерин эске албаганда, сүйлөшүү лексикасы конкреттүү принциптердин негизинде классификацияланган эмес. Биз жогоруда аталган эмгектердеги орус жана түрк тилдериндеги сүйлөшүү лексикасын классификациялоо принциптерине таянуу менен, кыргыз тилиндеги сүйлөшүү лексикасын стилистикалык ээине жана колдонулуш чөйрөсүнө карай түрлөргө бөлөбүз (булар жөнүндө кийинки баптарда сөз болот).

II глава. СҮЙЛӨШҮҮ ЛЕКСИКАСЫНЫН ЛЕКСИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК ТҮРЛӨРҮ

Сүйлөшүү кеби күндөлүк турмушта сүйлөөчүлөрдүн эркин пикир алышуусунда колдонулгандыктан, тилдик нормалардын сөзсүз түрдө талап кылынбастыгы мүнөздүү. Аталган кепте жөнөкөйлүк, аздыр-көптүр эркин сүйлөй берүүчүлүк орун алгандыктан, кептин эмоционалдуулугун күчөтүү, жандандыруу үчүн адабий тилге тарабаган оң-терс маанидеги сөздөр да колдонула берет. Ошондуктан сүйлөшүү кебине стилистикалык боектуулукка ээ болгон сөздөр мүнөздүү. Алардын көпчүлүгү атоо кызматынан тышкары сүйлөөчүнүн кошумча оң-терс эмоциялуу-экспрессивдүү баасын туюндурат.

Орус жана түрк тилдеринде функционалдык-экспрессивдик аспектинин негизинде сүйлөшүү лексикасынын тиешелүү стилистикалык катмарларын аныктоодо бирдиктүү классификация жок. Алсак, А.Н.Гвоздев «турмуштук-сүйлөшүү сөздөрүн» эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулугуна ылайык сүйлөшүү сөздөрү, фамилярдык-орой сөздөр, интеллигенттик-карапайым сөздөр, жактырбоону билдирүүчү сөздөр, каранайым сөздөр, вульгардык, диалектилик жана карапайым элдик сөздөр, уурулар жаргону деп бөлүштүргөн [42:77-82].

А.Зохилов тажик сүйлөшүү кебинин лексикасына стилистикалык боектуулугуна ылайык карапайым сөздөрдү, вульгаризмдерди, кичирейтүү-эркелетүү боектуу сөздөрдү, эмоционалдуу-образдуу сөздөрдү, кайталоо ж.б. сөздөрдү [64:14-16], ал эми М.Турсунпулатов өзбек сүйлөшүү лексикасына карапайым сөздөрдү, кичирейтүү-эркелетүү сөздөрдү, варваризмдерди, вульгаризмдерди, коллоквиализмдерди, эмоционалдуу-образдуу сөздөрдү, сүйлөшүү кебине мүнөздүү айтылыштарды ж.б. кошот [130:7-10].

Ш.И.Нургожина казак сүйлөшүү лексикасын эмоционалдуу-экспрессивдүү жактан жалпы колдонулган лексика, карапайым лексика, турмуштук лексика, тилдөө лексикасы, диалектизмдер, варваризмдер деп бөлүштүрөт [104:28].

Кыргыз тил илиминде сүйлөшүү кебинин лексикасы конкреттүү классификацияланбастан, жалпыланган мүнөздө илимий маалыматтар менен чектелген [56:187, 115:219-222, 4:213-214].

Жыйынтыктап айтканда, орус, тажик жана түрк тилдеринде сүйлөшүү лексикасы стилистикалык жактан функционалдык-экспрессивдик принциптин негизинде түрдүүчө классификацияланып келе жатат. Бул тилчилердин изилдөө объектисине жана жетекке алган принцибине ылайык түшүндүрүлөт. Ал эми биз кыргыз тилиндеги сүйлөшүү лексикасын функционалдык-экспрессивдик аспектини жетекке алуу менен, төмөнкүдөй түрлөргө бөлөбүз: 1) карапайым сөздөр; 2) варваризмдер; 3) сырдык сөздөр; 4) тууранды сөздөр; 5) элестүү этиштер.

Бул сөздөр бири-биринен лексика-грамматикалык маанилери боюнча айырмаланганы менен, эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ болушу жагынан биримдикти түзүп, сүйлөшүү лексикасынын лексика-стилистикалык түрүнө кирет. Мындай сөздөр китептик же орток лексикадан экспрессивдүү стилистикалык маанилери менен айырмаланат. Б.а., экспрессивдүүлүктүн негизги компоненти болуп оң же терс эмоционалдуу-экспрессивдүү баалоо эсептелет.

1-§. Карапайым сөздөр

а) Карапайым сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү

Карапайым сөздөр атайын изилдөөнү талап кылган лексика-стилистикалык категория болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө алардын табияты, мүнөздүү белгилери жана бөлүнүшү боюнча жалпы тил илиминде бирдиктүү пикир жок: Мисалы, окумуштуу А.В.Калинин карапайым сөздөрдү адабий тилдин чегинен сырткары туруучу лексика катары караса [70:159], Ф.К.Гужва ага адабий тилдин чегинен сырткары туруучу жана кептин төмөнкү стилинде колдонулуучу жалпы шаардык оозеки кеп катары аныктама берет [50:73]. Ал эми С.Д.Кац карапайым лексиканы адабий тилдин лексикасына кошот [72:121]. Окумуштуулардын үчүнчү тобундагылары, т.а., М.Н.Кожина ж.б. жогорудагы карама-каршы пикирлерди жалпылаштырып, карапайым лексикага адабий жана адабий эмес тилдик категория катары мүнөздөмө берет [75:130]. Мындай түрдүү пикирлердин жаралышынын себеби карапайым сөздөрдүн табиятынын татаалдыгына жана көп кырдуулугуна байланыштуу.

Орус тил илиминде карапайым сөздөрдүн түрдүү маселесине арналган атайын тематикалык жыйнактар [47] жарык көрүп, диссертациялык иштер корголгон [102, 25].

А.Зохилов тажик тилиндеги карапайым сөздөрдү колдонуу стилистикалык жактан орток маанилүү сөздөргө караганда кептин жогорку көркөмдүүлүктө болушун шарттап турарын мисалдардын негизинде далилдейт [64:14].

Карапайым сөздөр түркологияда да изилдөөнүн объектисине айланып келе жатат. Мисалы, татар тил илиминде карапайым сөздөр жөнүндө В.Х.Хаков: «Алар жалпы элдик тилдин лексикасынын байлыгы болсо да, адабий тил сферасына кирбейт» [137:79], - дейт.

«Азыркы татар адабий тили» деген ЖОЖдор үчүн жазылган окуу китепте стиль сүйлөшүү стили жана адабий эмес сүйлөшүү стили деп экиге бөлүштүрүлөт да, нормадан четте турган, адабий эмес сүйлөшүү стили лексикада, грамматикада, фонетикада карапайым элементтерге ээ экендиги маалымдалып, алардын көркөм чыгармаларда колдонулушу жөнүндө сөз болот [128:27-28].

Өзбек тил илиминде М.Турсунпулатов карапайым сөздөр кептин башка стилдеринде жөнөкөйлүк, карапайымдык оттенка берүү максатында гана колдонулбаса, негизинен, сүйлөшүү кебинде колдонулары жөнүндө токтолуп, анын он жана терс маанилерди билдиришин атайын талдоого алат [130:5-6].

Карапайым сөздөрдү изилдөө түрк тилдеринин ичинен, айрыкча казак тил илиминде, бир топ жакшы колго алынган. Алсак, казак тилчиси Т.Т.Примбетов тарабынан «Азыркы казак тилиндеги карапайым сөздөр» деген темада кандидаттык диссертация корголгон. Ал казак тилиндеги карапайым сөздөрдүн табиятына, сүйлөшүү кебинин башка элементтеринен - диалектизм, жаргон, арготизмдерден айырмачылыгына, генетикалык башатына токтолуп, аларды тематикалык топторго бөлүштүрөт жана фонетика-морфологиялык жактан мүнөздөйт [108].

А.Хасенов карапайым лексика сүйлөшүү тилинде да, жазма тилде да бирдей колдонуларын жана алардын көбүндө эмоционалдуу-экспрессивдүү боек болорун белгилейт [138:128].

Чындыгында, карапайым лексика сүйлөшүү тилинин лексикалык категориясын түзөт. Ошондуктан оозеки жана жазма кепте бирдей колдонулушу мүмкүн эмес. Бул жөнүндө

Т.Т.Примбетов карапайым сөздөр, өзгөчө орой, вульгардык маанини билдирген карапайым сөздөр, жазма тексттин бардык түрлөрүндө колдонула бербестигин, белгилүү бир стилдик максатта публицистикада жана мүнөздөөчү каражат катары көркөм чыгармада каармандардын кебинде колдонулушун туура белгилеген [108:12].

Жалпысынан алганда, казак, өзбек, татар ж.б. тилдерде карапайым сөздөр бардык сүйлөөчүлөр үчүн түшүнүктүүлүгү, территориялык жактан чектелбестиги жана адабий нормадан алыс болуп, сүйлөшүү тилинин лексикалык катмарын түзөрү боюнча бирдиктүү пикир айтылат.

Карапайым сөздөр кыргыз тил илиминде атайын изилдөө объектиге айлана элек. Ошентсе да жогорку окуу жайларына арналган айрым окуу китептеринде учкай пикирлерди жолуктурабыз. Алсак, Т.Ахматов, Ж.Мукамбаевдер тарабынан жазылган «Азыркы кыргыз тили» окуу китебинде сүйлөө тилине мүнөздүү лексикалык катмар ич ара бөлүштүрүлбөстөн, жалпы эле сүйлөө тилинин лексикасы катары каралат. Келтирилген мисалдардагы **пендебакы, мешкеп, пысмык, сүкүтү жок, иштемчил** ж.б.у.с. сөздөр карапайым лексикага жатса да, алар өзүнчө каралбайт [13:132-133].

Э.Абдулдаев **салпаяк, шалтаке, катын, сайпана, шумпай, макоо, акмак, дөдөй, келесоо, кеңкелес, канкылдаба, былжыраба, шүмшүк** ж.б. мисалдарды келтирип келип, мындайча жазат: «Булардын айрымдары одонолук, бир аз оройлук оттенкага да ээ болгон үчүн адабий лексикага анча жата бербеген карапайым сөздөрдүн тобуна кирет. Аталган топко бул айтылгандардан тышкары дагы төмөнкүдөй сөздөрдү кошууга болот: **ак молдо, атка минер, көр оокат, ит оору, тоголок арыз, көр-жер, итабар, биртике, кум шекер (кант), телпек (баш кийим)**... ж.б.» [4:213].

Т.К.Ахматов карапайым сөздөрдүн көркөм чыгармаларда көбүнесе кейипкердин кебинде, кээде автордук баяндоодо да кездешерин *күбурнадыр, экөөбүн, лаззат* сыяктуу мисалдардын негизинде иликтөөгө алат [11:134].

Ж.Мамытов карапайым сөздөр нормага салынбай, стихиялуу өнүгөрүн баса белгилесе [89:5], Т.Аширбаев алардын адабий тил нормасына жатарын белгилейт [16:107]. Биздин пикирибизче, адабий норма катары эсептелген жана андан сырт турган карапайым сөздөр бар. Карапайым сөздөр диалектизмдерден айырмаланып, «кандайдыр бир локалдык

изоглосса менен чектелбейт» [89:84], жалпы калкка түшүнүктүү. Экинчиден, эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ. Демек, карапайым сөз деп, жалпы калкка түшүнүктүү келип, көбүнчө адабий тилде варианты бар, эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ болгон, адабий норма катары эсептелген жана эсептелбеген сөздөр, туруктуу сөз айкалыштары, орой лексикалык бирдиктер аталат. Мисалы, эркелөө, эркелетүү маанисиндеги жана орток маанидеги сөздөрдү өтмө мааниде колдонуудан пайда болгон айрым карапайым сөздөр адабий нормага жатат: *Ботом, бетинде кызылы бар киши да ушуну кылабы?! (К.Б.). Ушундай «суу» кошулган фактыларды кадыр тутушуп, элдин башын тумандаткан макалалар күндөн-күнгө көбөйүүдө («КР». – 1999, 12-фев.). Түркиянын президенти Сулайман Демирелдин Ташкендеги иш сапары карыды. («А». – 1999, 19-25-март). – Болдучу, апаке. Наалыбачы (Д.К.).*

Мисалдардагы **кызылы** «уяты», **суу** «жалган», «калп», **карыды** «аяктады», **апаке** «апа» маанилеринде колдонулду.

Вульгаризмдер жана адабий тилде варианты бар төмөнкү карапайым сөздөр адабий нормага кирбейт: - *Көрсөтөм! Көрсөтөм баарына! Көрсөтөм баарыңа энеңерди үч коргондун кайкысынан... (Т.К.). Эгер «волядан» кезигип калса, ат үстүнөн эңишсек го, анда, бул иттин майболпoch денесин талпактай сүйрөйт элем нары-бери... (М.М.).*

Окумуштуу Т.Т. Примбетов белгилегендей, карапайым сөздөргө мүнөздүү өзгөчөлүк – стабилдүүлүктүн болбошу. Башкача айтканда, убакыттын өтүшү менен алар историзмдердин (архаизмдердин) катарына өтөт же кептин адабий формасы катары өздөштүрүлөт [108:30]. Карапайым сөздөрдүн стилдик боектуулугунун өзгөрүүсүз турбашы бул адабий тилди алып жүрүүчүлөрдүн карапайым элементтерди тез-тез урунушу, ошондой эле, синонимдик-варианттык тандалуунун, кептик маданий табиттин өзгөрүшү менен байланыштуу. Алсак, сөздүктөрдө «сүйлөшүү» белгиси менен берилген **барин** «жумуштан качкан, өзүнө тиешелүү жумушту башка бирөөгө жүктөй салууга тырышкан адам» (КТТС. – 1984, 134-б.), **пьядал** «феодал» (КОС. – 1965, 614-б.), **чалканчы** «сатиралык «Чалкан» журналынын кызматкери, кабарчысы» (КТТС. – 1969, 679-б.), **червон** «СССРде 1922-жылдан 1947-жылга чейин колдонулган баасы он сомдук кредиттик билет» (КТТС. – 1969, 693-б.) деген сөздөр өз мезгилинде карапайым

сөз катары сүйлөшүү кебинде жумшалса, учурда эскирип, колдонуудан чыгып калган.

Ал эми **обулус**, **гезит** сөздөрү өткөн кылымдын 40-жылдарынан тартып карапайым сөз катары жумшалып келген. Буга К.К.Юдахин түзгөн «Кыргызча–орусча сөздүктө» (1965) аталган сөздөрдүн «разг.» («сүйлөшүү») белгиси менен берилиши – далил. 90-жылдардан кийин бул сөздөрдүн көрсөтүлгөн тыбыштык турпаты оозеки жана жазма кепте активдүү колдонулуп, учурда адабий тилдик сөз статусуна ээ болду.

«Ары багуучулук» маанисин берген **балчылык** сөзү да жогоруда аталган сөздүктө «разг.» («сүйлөшүү») белгиси менен берилсе, Э.Абдулдаев жана Д.Исаевдердин редакторлугу менен 1984-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» 1-томунда эч кандай белги коюлбай берилиши аталган сөздүн орток лексикага өткөндүгүнөн кабар берет.

Мезгилдин өтүшү менен кээ бир адабий тилдеги сөздөр да карапайым сөздөрдүн катарына өтөт. Мисалы, «**катын** деген сөз пайда болгон өз шартында (хат+тун – «хандын аялы») жалпы элдик тилге кирсе, азыркы кезде адабий тилдин нормасынан четтеп, карапайым, ал тургай орой сөзгө айланып бара жаткандыгын көрөбүз» [90:220]. Буга **эр**, **бай**, **ургаачы** деген сөздөрдү да кошууга болот: *Байбичеси Чыйырды Байман эми кеп сурайт («М»)*. *Кана эмесе жөнөйлү, Катыйдарым, болгун деп («Ж»)*. *Ар канча баатыр болсо да, Аты го деп ургаачы («М»)*.

Келтирилген мисалдардагы **эр**, **катын**, **бай**, **ургаачы** деген сөздөр Октябрь революциясына чейин адабий нормадагы сөз катары кепте кеңири жумшалган. Кийинчерээк коомдук-социалдык, маданий денгээлдин өнүгүшү менен жогоруда аталган сөздөр жумшак, сылык айтылган «келин», «аял», «жолдош», «жар» сыяктуу адабий варианттарына ордун бошотуп, пассивдешип кеткен. Бирок бул сөздөр биротоло колдонуудан чыкпастан, учурда сүйлөшүү кебинде жумшалып, семантикасында орой оттенектуу алып жүргөндүктөн, карапайым сөздөрдүн катарына кирет. Мисалы: *Бул катындын үстү жагында футболка кийгизилип, ылдый жагында эч нерсе жок (көрнөккө карата) («К. ж. ү-б». – 2000, № 14).* – *Бизден эмне жашырасың? Эриң бар турбайбы! – деди (Ж.К.)*.

«Адатта, мааниси төмөндөтүлгөн сөздөр кеп маданияты төмөн адамдардын кебинде орток маанилүү сөздөрдүн ордуна

колдонулган учурлар турмушта көп кездешет» [16:111]. Мисалы: *Базыл шашып кетти: - Йе, катын! Ой, кара ноонас уйканада турабы? (Т.К.)*.

Демек, адабий тилдеги сөздөр менен карапайым сөздөр бири-бирине өтүп турат.

Жыйынтыктап айтканда, карапайым сөздөрдүн мааниси көбүнчө өтмө, болгондо да контексттик. Мындай сөздөргө орус лексикографиясында атайын белги коюлуп келе жатат. Бирок революциядан кийинки «түшүндүрмө сөздүктөрдөн бир эле сөзгө түрдүү стилистикалык мүнөздөмөнүн берилишин байкоого болот» [50:74]. Бул өзгөчөлүк кыргыз тили үчүн да мүнөздүү. Мунун себеби, Ф.К.Гужва белгилегендей, биринчиден, сөздөрдүн өз ара бир катмардан экинчисине өтүп туруусу, экинчиден, мындай сөздөрдүн ортосундагы чектин туруксуздугу сөздүн стилистикалык кызматын субъективдүү түшүнүүгө алып келет [50:75].

б) Карапайым сөздөрдүн пайда болуу булактары

Карапайым сөздөр төмөнкүдөй булактардын эсебинен пайда болот:

1. Ички булактан.
2. Сырткы булактан.

Карапайым сөздөрдүн ички булактын эсебинен пайда болушу адабий нормадагы жана адабий нормага жатпаган сөздөрдүн негизинде жүзөгө ашат.

Адабий нормадагы сөздөр төмөнкүдөй маанилерде колдонулушу аркылуу карапайым сөзгө өтөт:

1) тилдеги орток маанилүү сөздөрдү өтмө мааниде колдонуудан;

2) эскирген сөздөрдү түрдүү эмоционалдуу-экспрессивдүү мааниде колдонуудан.

Карапайым сөздөрдүн тилибиздеги орток маанилүү сөздөрдү өтмө мааниде колдонуу аркылуу пайда болушу метафоралык жана метонимиялык ыкмада ишке ашат.

Метафоралык ыкмада пайда болгон карапайым сөздөрдү төмөнкүдөй түрлөргө бөлүп карайбыз:

1. Айбанаттарга, канаттууларга байланыштуу метафоралык карапайым сөздөр: *Анда, отура бер, үй күчүк*

болуп! Атайын чакырып келсек?! (М.М.). - Жо-ок, кымыздын кереги жок... Андан көрө койго барбай, үй дөбөт болуп неге жүрөсүң? - деди Кармыш (К.Э.). - Ал канчыктын ичи челкейип жүргөнүн эч ким көрбөптү? (Ч.А.). Адыл – факультетибиздин булбулу (сүйл.).

Мисалдардагы **үй күчүк**, **үй дөбөт** «үйдөн чыкпас», **канчык** «аял», **булбул** «ырчы» маанилеринде колдонулуп, адамдарга карата жактырбоо, жек көрүү, ошондой эле, он эмоционалдык маанилерди туюндурду.

2.Адамдардын, айбандардын, жаратылыштык көрүнүштөрдүн, кубулуштардын белгисине, сапаты менен касиетине байланышкан метафоралык карапайым сөздөр: ... сессияда өзгөчө өткөн 1998-жылдын бюджетин колдонуудагы мүчүлүштүктөр, тартып бузуулардын каралышы жакшы эле **«ысык»** болчудай («ЗК». – 1999, 9-апр.). - Карыздардын кайтарымы жөнүндө сөз кылбай койсок болбос, ушуга караганда кардарлардын **«кашаңдыгы»** силердин тынчыңарды алган жокпу? («ЭТ». – 1999). Алса да, албаса да кармалай бермей адаты бар алуучулар **саман** (Ч.Аб.). Тобо, өзү бир тыйынын да алган жок... Даана көңдөй экен (Ч.Аб.).

Мындагы **ысык** «кызыктуу», «талаш-тартыштуу», **кашаңдыгы** «жайбаракаттыгы», **саман** «көп», **көңдөй** «мээси жок» маанилеринде колдонулду.

3.Кыймыл-аракеттерге байланыштуу метафоралык карапайым сөздөр. Бул топко кирген сөздөрдү адамдардын жана жаныбарлардын кыймыл-аракетине байланыштуу метафоралык сөздөр деп экиге бөлүп карайбыз.

а) Адамдардын кыймыл-аракетине байланыштуу метафоралык сөздөр: **Өгөй атасы баласын эзип атса**, апасы болуша да алалбай, кээде тескери карап ыйлап, же көзүм көрбөсүн деп басып кетчү (Ч.Аб.). Сөздү көп **чайнап отурбай**, китептин 176-бетинен бир үзүм которуп келтирсем, ишти жөн-жайы өзүнөн өзү адырайып ачыкка чыга түшөт («А». – 1999, 19-25-март). Менин гана өзөгүм үзүлө күткөн маставамды уруп **баштаптыр**, эй! (Ж.К.). **Кана, кеп урчу** (М.Э.). Мисалдардагы **эзип атса** «уруп жатса», **чайнап отурбай** «созбой», **уруп баштаптыр** «жей баштаптыр», **кеп урчу** «сүйлөчү» маанилерин билдирип, жек көрүү, нааразы болуу, мыскылдоо жана күлкүлүү эффект жаратуу максатында колдонулду.

б)Жаныбарлардын кыймыл-аракетине байла-ныштуу метафоралык карапайым сөздөр: ... ал чокуша кеткендери экөөнүн жадынан эбак көтөрүлүп, азыр ынак курбулардан эле... (Ж.К.). - Көп сайрабачы, каалаганыңды алып берем дедим го! (сүйл.). - Кандай жол экенчи чылым чегүүнү ооздуктап, чылымчылардын санын азайта алабыз? («ЭТ». - 1999, 14-апр.).

Мындагы чокуша кеткендери «уруша кеткендери», сайрабачы «сүйлөбөчү», ооздуктап «тыйып» маанилерин билдирип, жактырбоо маанисин берүү жана экспрессивдүүлүктү арттыруу максатында жумшалды.

«Метонимия өзүнүн табияты боюнча оозеки кепке көбүрөөк мүнөздүү. Ошондуктан өтмө маанинин башка түрлөрүнө караганда метонимиялык ыкма аркылуу калыпташкан маанинин жалпы элдик мүнөзгө ээ болуусу кенири» [115:72]. Мисалы: Артыңда карызың болсо жакшы креслого жайгашкандан кийин, фундаменттиңди бекемдешиң керек («КР».- 1999, 19-фев.). - Кызматыңыз жооптуу болгон менен «шапке» алганга шартыңыз бар экен («ЭТ». - 1999, 9-апр.).

Мисалдардагы кресло, шапке карапайым сөздөрү буюм жана баш кийим менен нерселердин ортосундагы байланышкатыштын негизинде жаралып, «кызмат», «үстөк» маанилеринде жумшалды.

Карапайым сөздөрдүн пайда болушуна коомдук, социалдык-экономикалык өнүгүү, кеп маданиятынын жогорулашы ж.б. таасирин тийгизет. Мисалы, өз мезгилинде коомдук турмуштагы нерсе, предмет, көрүнүштөрдү атоо функциясын аткарып келген сөздөр кийинчерээк коомдук турмуштун, социалдык-экономикалык өнүгүүнүн натыйжасында архаизм жана историзмге айланып, колдонуудан чыгып калган. Бирок «эскирген сөздөр активдүү сөздүк составдан чыкса да, учурда бул же тигил кептик ситуацияларда жана белгилүү стилистикалык максатта колдонула берет» [55:19-20].

Карапайым сөздөрдүн бир катары эскирген сөздөрдү жаңы семантикалык-стилистикалык маанилерде колдонуу аркылуу пайда болот. Тил илиминде эскирген сөздөрдүн жаңы семантикалык-стилистикалык маанилерде колдонулушу жөнүндө түрдүү көз караштар бар. Алсак, А.Н.Кожин историзмдердин жаңы семантикалык-стилистикалык маанилерде колдонулушун эскирген лексиканын «кайра

жаралуусу» десе [74:35-40], Н.Т.Михайловская аны «тарыхый омонимдер» [93:50] деп кароо туура болорун белгилейт. Ал эми З.Ф.Белянская эскирген лексиканын инновациясына байланыштуу өз ой-пикирин айтып келип, аны эскирген сөздөрдүн жаңы семантика жана стилистикалык маанилерде колдонулушу [28:8] дейт. Бул пикирлерге карата А.Жалилов окумуштуулар А.Н.Кожин жана З.Ф.Белянскаялар терминологиялык так эместикке жол беришкендиктерин айтып, З.Ф.Белянскаянын айткандарын историзмдердин инновациясына, ал эми «кайра жаралуу» жөнүндө архаизмдерге байланыштуу да айтса боло тургандыгын туура белгилеген [55:126].

Биз историзм жана архаизмдердин эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ болуп, өтмө мааниде колдонулушун карапайым сөз катары карайбыз. Алардын себеби, биринчиден, архаизм жана историзмдердин аталышы учурдагы нерсе, предмет, көрүнүштөргө көчүрүлүп, карапайым маанилерди жаратышы, экинчиден, эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ болуусу, үчүнчүдөн, жаңы семантикалык-стилистикалык маанилеринин жалпыга түшүнүктүүлүгү менен байланыштуу. Мисалы, «өзү бай, малдуу болбосо да, белгилүү урууну же урукту башкарып, аларды эзүүнүн эсебинен күн көрүп, эл башкарган эзүүчүнүн өкүлүн» [КТТС. – 1969, 418-б.] туюнткан **манап**, «башкаруу иштерине, бийликке аралашып жүргөн адам» [КТТС. – 1969, 416-б.] маанисинде колдонулган **мырза**, «советтик активист» маанисин туюнткан **атка минер** деген тарыхый сөздөр сүйлөшүү кебинде атоо функциясында эмес, учурдун бийлик адамдарына карата нааразы болуу, жек көрүү, какшыктоо маанилеринде колдонулуп, карапайымдык статуса ээ болуп жатат: *Уят-сыйышты жыйыштырган демократиянын манаптары ачка омурган элди көзүнө илбей, аракты суудай агызып, чүйгүн этти өлгүдөй жешти («А».- 1999, 19-25-март). «... Ян Ефимович да керек адам, көңүлүн алып кое берейин, тил мыйзамын бу киши кеткенден кийин деле аткарсак убакыт көп», - демектир ондогон атка минер («КР».- 1999, 19-март).*

Мырза карапайым сөзү өз боюн, кийимин тың алып жүргөн жигитке же учурдагы түрдүү кызматтагы адамдарга карата урматтоо, сыйлоо максатында оң эмоционалдуу маанилерде да колдонулуп келет: - *Келаткан экенсиз, аксакал?!*

- *Аа келаттык эле, мырзалар (К.О.). Маалим мырза келатат (Т.С.).*

«Совет бийлигине, революцияга каршы күрөшкөн топтун башчысын» туюнткан **атаман** сөзү учурда физикалык жактан эн күчтүү баланы атоо үчүн жаш балдардын кебинде арбын колдонулууда: *Балким, ал да өз айлында ушу биздейлердин атаманыдыр? Нечен чоочун балдарга жасалган кысымчылыктарга катышкандыр?.. (Д.К.). Кийин биздин класстын атаманы болуп жүрдү («А».- 1999, 5-май).*

Мыскылдоо, тамашалоо маанисин билдирүүдө да карапайым сөз катары архаизмдер колдонулушу мүмкүн. Мисалы: *Шайтан арабаң шалдырап болбой калыптыр го (сүйл.). Үптөрдү (чоңдор) деле ушу өзүбүздөй кылып эркин тарталы дейбиз, редакторлор коркушат («КР». - 1999, 19-фев.). Мында шайтан араба «велосипед», үптөр «жетекчилер» деген сөздөрдүн ордуна колдонулду.*

Карапайым сөздөр адабий нормага жатпаган сөздөрдөн да пайда болот. Алсак, аталган лексикалык катмардын кээ бирлери жалпы элдик тилде көбүрөөк колдонулуп, убакыттын өтүшү менен карапайым сөздөргө айланып кетиши мүмкүн [караныз: 87:53]. Алсак, ичкичтердин кебинде колдонулган төмөнкүдөй арга сөздөрү бүгүнкү күнү сүйлөшүү кебинде көп колдонулуу менен ошол экинчи маанисинде жалпы калкка түшүнүктүү, карапайым сөзгө айланган. Мисалы: *Оштон жарымтанын мойнун үзгөндөн кийин сен накаут кетип уктадың... (Ж.К.). Ошондон чочуган экөө не бир аш бышым убакыт тандап жүрүшүп, акыры алышты бир койкойгон ак моюнду (Ж.К.). – Алиги «самаш» сатат го, ошобу? (Ж.К.). ... Ооба өткөндө курбусу айлык алып, экөө биргелешип майлашкан. Адегенде кызылдан башташты (Ч.Д.). Олжобай менен Кишимжандай сагынышып калган экенбиз, өлбөгөн жанга деп ошо аэропорттон жүздөшкөнгө киришкенбиз (Ж.К.). – Теперь я пью за наше освобождение с Антоном, - деп орусча сүйлөп, аппак алып койду (Ж.К.). Аерден актан бирди алды (К.Ж.).*

Мисалдардагы **жарымта**, **ак моюн**, **ак карапайым** сөздөрү «арак» маанисинде, **самаш** «самагон», **кызыл** «вино», **майлоо**, **жүздөшүү** «ичүү», **аппак алуу** «калтырбай ичүү» маанилеринде колдонулду.

Жаргондук сөздөрдөн да карапайым сөзгө өткөндөрүн учуратабыз. Мисалы, «эки» деген бааны туюнткан **куйруктуу беш** жаргондук сөзү бүгүнкү күндө окуучулардын кебинде гана

колдонулбастан, жалпы калкка түшүнүктүү карапайым сөзгө жатат.

Кесиптик жаргондор да өз чөйрөсүнөн чыгып, жалпыга түшүнүктүү карапайым сөзгө өтүшү мүмкүн. Алсак, соодагерлердин кебинде колдонулган төмөнкүдөй сөздөр учурда карапайым сөз катары каралат: **түшүрүү** «арзандатуу», **көтөрүү** «кымбаттатуу», **уруу** «сатуу», **уруп калуу** «алдоо», **кыруу** «токтотпой, тынбай сатуу»: *А мен бышып, жерге күбүлүп калган алмаларды чогултуп алып, күнгө жайып, как кылаар элем. Кийин кыш түшкөндө Магаданга алып барып, килин жети сомдон урмакмын, баа кылмакмын (О.А.). Таразаны тигиле карап турбасаң, аш-паш дегиче чала тартып отуз-кырк килди жөн эле уруп калат (Ж.К.). Сен бүгүн жолуң болуп, сартан бери аябай кырдың го! (сүйл.).*

Карапайым сөздөрдүн жаралышынын экинчи бир булагы башка тилдерден, атап айтканда, араб, иран, орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр менен байланыштуу.

Араб тилинен кирген **капыр** сөзү алгач социалдык-саясий мааниге ээ болгон. Анткени **капыр** сөзү «ислам дининен башка диндеги адам» [83:468] маанисин туюнтуп, алардын динин төмөн карап, мусулмандарга карама-каршы коюлган түшүнүктү камтыган. Мисалы: **Капыр** менен мусулман, **Койбой баарын чакырсак («М»)**. – *Пайгамбардын көк туусун көтөрүп, мусулманга калка болуп, балам каапыр кубалайт деп, кубандым эле (Т.К.).*

Капыр карапайым сөзү өтмө мааниде «жүрүм-туруму начар, адепсиз» маанисин да берет [83:468]. Мисалы: **Өрөпкүгөн катынга, Эр алдаган капырга, өзүм жеке барбасам («С»)**.

Азыркы учурда аталган сөздүн метафоралык-контексттик өтмө мааниси стилдик максатта кээде предметтердин, жаныбарлардын, адамдардын, нерселердин аттарына көчүрүлө берет: *Бирок бу капырды көбү ичсе деле, жеке ичсе деле мүйүз чыкпайт окшобойбу! (К.Ж.). Далай ичтим го каапырды («А».-1999, 2-8-апр.). Түн ичинде капыстан астыңан чыга калса, бала эмес, чоң кишинин жүрөгү шуу дей түшөт каапырыңдын көзүнөн... (Ш.К.). Ка-пырдын жүрүшү бузук (О.С.).*

Мисалдардагы **капыр** сөздөрү биринчисинде «кымыз», экинчисинде «арак», үчүнчүсүндө «мышык», төртүнчүсүндө «Алты» (адамдын аты) сөздөрүнүн ордуна жумшалды. Ал эми **каапыр** сөзүндөгү [а] тыбышынын созулуп айтылышы менен

атоо функциясынан сырткары сүйлөөчүнүн мышыкка карата коркунуч, жек көрүү сезимдери күчтүрөөк туюнтулат.

Көбүнчө жашы улуу адамдарга карата колдонулган **пурсурман** карапайым сөзү араб тилиндеги «мусулман» сөзүн тыбыштык жактан бузуп айтуунун натыйжасында пайда болгон: *Коюңчу, пурсурманым, ошого да ыйлайт бекен (сүйл.)*. Мында аталган карапайым сөз аркылуу кеп арналган инсанга карата аео, жакындык, сый-урмат сыяктуу оң эмоционалдуу-экспрессивдүү мамиле туюнтулду.

Кээде бул сөз **мусурман**, **бузурман** формаларында да колдонулат: - *Кап, мусурманым, – деди Абдылда кемпирдин карапайымдыгына өкүнүп... (Ш.А.)*. – *Ашыркул жеңе, тогуз жамандын амандыгын тилеп жата бербейсизби? Биртике акчанын артынан кубалап... бузурман десе!.. (Т.К.)*.

Пурсурман карапайым сөзү «арабча», «ислам дини жөнүндөгү китеп» маанилеринде да колдонулганын жолуктурабыз: *Атам молдо болгондуктан, пурсурманча билчү. Ошондуктан пурсурман китептер үйдө болор эле (сүйл.)*.

Бул сөз тыбыштык жактан өзгөртүлбөй колдонулуп да, карапайымдык статуска ээ болушу мүмкүн. Мисалы: *Мусулманча билеби? (сүйл.)*. Мындагы **мусулманча** деген сөз «кыргызча» маанисин билдирет [караңыз: 84:540].

Араб тилиндеги **иллаллах** сөзү **иллалла** жана **иллалда** формасында карапайым боекко ээ болуп келгенин учуратабыз: *Иллалда деп олтурат Байгамбардын жолунда (Т.)*. *Башка кыргыз болсо, иллалла чалдырып, үйүнө бакшы ойнолот эле (Т.С.)*.

Иран тилдик тектеги карапайым сөздөр дагы арабизмдер сыяктуу тилибизге терең сиңип кеткендиктен, алардын башка тилдик белгиси билинбей, төл сөздөр катары сезилет: - *Сенде кылмыш көп баччагар. Тура тур шапка... (М.Э.)*. – *Айтпайсыңбы – ой, баччагар! Эмне чырың бар бул жигитте?! – деди аксакалдардын бири (К.А.)*.

Баччагар сөзү бирөөгө, көбүнчө балдарга, жаштарга карата тилдөөдө, жекирүүдө, зекүүдө «оңбогур» деген мааниде колдонулат.

Башка тилден өздөштүрүлгөн карапайым сөздөрдүн өзгөчө чоң тобун орусизмдер түзөт. Мындагы орусизм түшүнүгү орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген сөздөрдүн тобуна карата да колдонулат.

Орус тилинен кирген карапайым сөздөр менен орус варваризмдерин, анын ичинен карапайым боекту жаратуучу варваризмдерди, айырмалоо керек. Орус тилдик карапайым сөздөрдүн эне тилде төл варианты болушу да, болбошу да мүмкүн жана орус тилинин боегу анчалык сакталган эмес. Ал эми карапайым боекту жаратуучу орус варваризмдеринин эне тилде төл варианты бар жана салыштырмалуу орус тилинин боегун сактап келет.

Орусизмдер төмөнкүдөй эки жол аркылуу кыргыз тилинде карапайымдык статуска ээ болот:

- 1) кыргызча айтылышы боюнча колдонуу аркылуу;
- 2) орус тилинде карапайымдык мүнөзгө ээ болгон орус сөздөрүн өзгөрүүсүз колдонуу аркылуу.

Орусизмдер кыргыз тилинин артикуляциялык базасына дал келбегендиктен, карапайым сүйлөөчүлөр тарабынан кыргыз тилинин тыбыштык мыйзамына баш ийдирилип, фонетикалык жактан өзгөрүлүп айтылат. Мындай тыбыштык жактан өзгөртүлүп айтылган орусизмдер карапайым лексикага кирет. Себеби, биринчиден, адабий эмес тилдик бирдик, экинчиден, жалпыга түшүнүктүү, үчүнчүдөн, адабий тилде варианты бар. Төртүнчүдөн, кээде түрдүү эмоционалдуу-экспрессивдүү оттенекте билдирет. Бешинчиден, эне тилде төл варианты жок жана төл сөздөр менен бекем жуурулушуп, орус боегун анчалык сактай бербейт. Мисалы: - *Ошо айылдан туштуура саат алтыда тилпиз чалам (Ж.К.). - А-а, ал казы, ошондон сал, кокуй, ал дупсит эместе (Ж.К.). - Азыр мунун көзүн тазалап жиберели оготодон жылып кете электе, - деди Артем бир колуна стаканын, бир колуна закүскөсүн ашыга кармап (О.А.). Бул канкудаңар өмүр боюле шоопур болучу, калкөз тарагандан кийин бермер болуп алды («А». - 1999, 2-8- апр.).*

Белгилүү болгондой, жогорку сөздөр кыргыздардын сүйлөө тилинин мыйзамына ылайык тыбыштык жактан өзгөртүлүп айтылган. Мындай өзгөчөлүктөгү орусизмдердин бардыгын карапайым сөз катары кароо туура эмес. Анткени «Октябрь революциясына чейин орус тилинен өздөштүрүлгөн тыбыштык жактан орчундуу өзгөрүүлөргө учураган сөздөрдүн кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайыкташкан түрү адабий айтылыш катары эсептелет: **чиркөө** (*церковь* эмес), **орус** (*русь* эмес), **чот** (*счет* эмес) ж.б.» [56:98].

Орус тилинен революцияга чейин жана советтик мезгилде өздөштүрүлгөн **картөшкө** «картошка», **панар** «фонар», **башпут** «паспорт», **бочта** «почта», **сыяз** «съезд» ж.б.у.с. орусизмдер тыбыштык жактан анча өзгөрүүлөргө учурабагандыктан, адабий тилдик касиетке ээ болгон эмес. Ошондуктан сүйлөшүү кебинде колдонулган бул сыяктуу сөздөр карапайым сөз катары каралат. Орусизмдерди тыбыштык жактан өзгөртүп колдонуу учурда да улантылып, сүйлөшүү кептик боектуулукта колдонулууда.

Кээ бир сөздөр тыбыштык жактан өзгөртүлүп айтылбаса деле, карапайымдык статуска ээ болот. Себеби ал сөздөр орус тилинин өзүндө карапайым мүнөзгө ээ болуп, башка тилге өтсө да, ошол статусун сактайт [караңыз: 108:71]. Мисалы: ... *алтындай таза заманда маскөөлүк үч кыз эмгек отпуске алышып, «левый иштен» акча табыш үчүн сапарга чыгышат (Ж.К.).* Мындагы **левый** сөзү орус тилинде өтмө мааниде «мыйзамсыз иш-аракеттин натыйжасында акча табуу» маанисин билдирет. Ушул эле маани жогорудагы сүйлөмдө сакталып, карапайым боектуулугун жоготпду.

Айта кетүүчү нерсе, орус тилиндеги карапайым сөздөрдүн баары эле кыргыз тилине өткөндө да, карапайым сөздөрдүн катарын түзө бербейт. Бул өзгөчөлүк тууралуу казак тилине байланыштуу Т.Т.Примбетовдун: «...алардын орус боегу табигый казак карапайым оттенкалары менен гармониялуу түрдө шайкеш келүүгө жөндөмү жок» [108:100], - деген пикирин колдоого болот. Кыргыз тилинин материалдары дагы аны тастыктайт: *Эмне мынча нахалданат деп тырчий түшкөн Азим «Жанар» дегенди укканда тигиче көңүл бура тиктей: - олтуруңуз... (Ч. Аб.). - Черт с ним, баары бир биз кайсы... (М.Э.). - Он минут өттү, тиги шалабай чыкпайт, он беш өттү, жок (Ж.К.).*

Мисалдардагы **нахалданат**, **черт с ним**, **шалабай** (*ор.т. шалопай*) деген сөздөр орус тилинде карапайым сөз болгону менен, аларды кепте канчалык көп колдонбойлу, кыргыз тилинде карапайым боектуулукка ээ эмес. Себеби бул сөздөрдүн өөндүгү даана билинип, орус боегу бекем сакталып, карапайым боекту жаратуучу варваризмдердин катарына кирет.

Кыргыз тилиндеги карапайым сөздөр төмөнкүдөй жолдор менен пайда болот:

I ИЧКИ БУЛАК

1. Карапайым сөздөрдүн адабий нормадагы сөздөрдөн пайда болушу:

а) орток маанилүү сөздөрдү өтмө мааниде колдонуудан: **сайроо** «көп сүйлөө», **ысык** «жакын», «кызыктуу» ж.б.

б) историзм, архаизмдерди жаңы семантикалык-стилистикалык маанилерде колдонуудан: **шайтан араба** «велосипед», **үптөр** «жетекчилер» ж.б.

2. Карапайым сөздөрдүн адабий нормага кирбеген сөздөрдөн пайда болушу:

а) жаргондук-арготикалык сөздөрдү жалпы элдик тилде колдонуудан: **ак молдо**, **ак суу** «арак», **куйруктуу беш** «эки» ж.б.

II. СЫРТКЫ БУЛАК

1. Араб тилинен кирген карапайым сөздөр: **капыр** «жүрүм-туруму начар, адепсиз», «ислам дининен башка диндеги адам», **мусурман**, «мусулман», **пусурманча** «кыргызча» ж.б.

2. Иран тилинен кирген карапайым сөздөр: **баччагар** «оңбогур» ж.б.

3. Орус тилинен кирген карапайым сөздөр: **тилпон** «телефон», **кампут** «конфет», «**левый**» **иштөө** «мыйзамсыз иш-аракеттин натыйжасында акча табуу» ж.б.

в) Карапайым сөздөрдүн маанилик-функционалдык түрлөрү

Карапайым сөздөрдү маанилик-функционалдык өзгөчөлүгүнө карай түргө бөлүштүрүүдө окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир жок. Мисалы, М.Н.Кожина орой эмес жана орой (вульгаризмдер) карапайым сөздөр деп экиге бөлсө [75:130], А.В.Калинин орой экспрессивдик лексика, орой лексика жана нагыз карапайым лексика деп үч түргө ажыратат

[70:159-160]. Ал эми Ф.К.Гужва карапайым сөздөрдүн эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерине ылайык орой эмес сөздөр, орой сөздөр, вульгардык тилдөө сөздөр деген түрлөрүн көрсөтөт [50:73].

Жогорку окумуштуулардан айырмаланып, тилчи О.А.Нечаева карапайым сөздөрдү адабий тилде синонимдик түгөйлөрүнүн маанилери менен байланыштырып, төмөнкүдөй үч топко бөлүп карайт: биринчи топко адабий тилдеги түгөйлөрү менен маанилеш болгон, бирок кошумча маанилик оттенкалары боюнча айырмаланган сөздөрдү киргизет. Буга өтмө маанидеги карапайым сөздөрдү да кошот. Экинчи топ катары адабий тилдеги түгөйүнө синонимдеш, бирок кошумча маанилик оттенкаларга ээ болбогон сөздөрдү ажыратат. Үчүнчү топту адабий тилде синонимдери болбогон сөздөр түзөт. Мындай сөздөр сөздүктөрдө өзүнчө реестрде жазылып, маанилери баяндалып, түшүндүрмө берилет [102:6-7].

Түрк тилдерин изилдеген эмгектерде карапайым сөздөрдү түрлөргө бөлүштүрүүгө анчалык көңүл бурулган эмес.

Казак тилчиси Т.Т.Примбетов карапайым сөздөрдү тематикалык гана топторго бөлүштүрөт [108:79-89]. Я.Чөннаев түркмөн тилинин материалында-орой, сөгүнүү сөздөрүн жана вульгаризмдерди ажыратат [140:199]. М.Турсунпулатов өзбек тилиндеги карапайым сөздөрдү атайын түрлөргө бөлүштүрбөсө да, алардын берген оң жана терс маанилерине токтолот. Сүйлөшүү кебинде карапайым сөздөр жөнөкөйлүк, бир топ орой оттенокту алып жүрөрүн мисалдар аркылуу далилдейт [130:5-6].

Биз кыргыз тилинин фактыларына таянып, карапайым сөздөрдү маанилик-функциялык (кызматтык) жактан үч түргө бөлүштүрөбүз:

1. Нагыз карапайым лексика.
2. Эмоционалдуу-экспрессивдүү карапайым лексика.
3. Орой карапайым лексика.

Нагыз карапайым лексиканы оң же терс эмоционалдуу-экспрессивдүү боегу жок карапайым сөздөр түзөт. Буга адабий эмес айтылыштагы төмөнкүдөй сөздөр кирет: *Кайсы абад жазылган тарыхыбызды окутабыз?.. (Ж.К.). – Кайсы районду мөлжөлдөдүң? (Ж.К.) Жыйындан бөлүнгөн азгантай караан токтобой алыстап баратты (Т.К.). Дубалдары саал-паал жапызыраак тартканы болбосо (М.М.).*

Аталган карапайым сөздөр адабий тилде төмөнкүдөй синонимдери менен туюнтулат: **абад** «түзүк», «жакшы», **мөлжөлдөдүң** «болжолдодуң», **азгантай** «аз эле», «аз гана», **саал-паал** «бир аз».

Адабий тилдеги түгөйүнөн өзүнүн экспрессивдүү боектуң ачык тону боюнча айырмаланган **көк моюн**, **ак суу**, **ак молдо**, **жарымта** «арак», **самаш** «самогон», **кызыл** «вино», **майлоо**, **жүздөшүү**, **баш жазуу**, **басуу** «ичүү», **тамызып кой** «куй», **аппак алуу** «калтырбай ичүү» сыяктуу сөздөр да нагыз карапайым лексика катары каралат. Мисалы: *Ишенирлик бирдеме дебесе, төрт абийири төгүлбөйбү, анан да мындан эштеп кутулуп, тигиндей «баш жазса» болбойбу (Ж.К.). ... баягы сөзүн баштап кирди стакандагыны басып алгандан кийин (Т.Бол.).*

Эмоционалдуу-экспрессивдүү карапайым лексикага түрдүү эмоцияларды атоочу жана түрдүү эмоционалдуу-экспрессивдүү мамилени билдирүүчү карапайым сөздөр кирет. Бул карапайым сөздөр берген маанилерине ылайык оң жана терс маанилерди билдирген карапайым сөздөр болуп эки түрдөн турат.

Оң эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини билдирген карапайым сөздөр орток маанилүү сөздөргө караганда оң оттенокту бир топ интенсивдүү берет, алардын мааниси контекстте даана аныкталат: *Тазагүл келишкен кыз болуптур (сүйл.). Тырсылдап ачык-айрым (Т.С.). Маркум чоң атасын тартканбы, билбейм, айтор, ичинде кири жок дардаңкүү!.. (Ш.К.) Ал шытылдап, ары-бери жыйнай салды (сүйл.). Ал берген суроолорго тыкылдап жооп берип жатты (сүйл.).*

Мында келишкен, тырсылдап, дардаңкүү, шытылдап, тыкылдап карапайым сөздөрү адабий тилдеги «сулуу», «жашырбай», «ала көөдөн», «чийрак», «так, туура» сыяктуу түгөйлөрүнө караганда кептин көркөмдүү, ары оң маанилердин күчтүү берилишине шарт түздү.

Оң эмоционалдуу-экспрессивдүү маанидеги карапайым сөздөргө эркелетүү жана эркелөө сөздөрү да кирет. Бул сөздөр аркылуу сүйлөөчүнүн тыңдоочуга карата эркелетүү, эркелөө, жакшы көрүү, урматтоо жана башка мамилеси билдирилет, сүйлөөчүнүн көңүлү, абалы, бардык оң психологиялык маанайы чагылат. Эркелетүүчү сөздөргө ата-эне, улуу адамдар тарабынан жаш балага, деги эле өзүнөн кичүү адамдарга карата колдонулган төмөнкүдөй сөздөрдү кошобуз: *Айланайын!*

Мектептен келатасыңбы?.. Атың ким, садагасы? (М.М.) – Алдыңа кетейин, эми тил ал! (М.Э.). Болсо аяймынбы, берекем (Ч.А.). – Бар бол. Чоңойдуңбу, дадагайым! (Д.К.).

Кээде баланын аракетине, мүнөзүнө, сырткы турпатына, өң-түсүнө ылайык аталган **тентек, соргок, аппак, капкара** сыяктуу сөздөр жана өтмө мааниде колдонулган **күчүк, козу, торпок, кулун, жаман** деген сөздөр жак таандык мүчөлөр уланып, эркекетүү, жакшы көрүү, жалынып-жалбаруу маанилеринде колдонулат: *Менин жаманым да (Абыш тээтигинде көпөлөк кубалап чарк айланып чуркаган Шергазыга кол жаңсап койду), жетинчисин бүтсө, калаага жиберип окутсам деген пейилдемим (Д.К.). – Атасы, күчүгүңүздү өөп коюңуз (сүйл.). Үмүтэй, ий!.. Канчалык болуп, чоңоюп калдың экен, кол башындай болгон кенедейим! (М.М.) Ыйлабачы кулуңум! (Ч.А.).*

Турмуш-тиричиликтеги керектүү, кымбат-баалуу нерселер, предметтердин аталышы менен да эркекетүү, жакшы көрүү маанилери туюнтулат: - *Болду эми, алтыным, күмүшүм, ыйлабачы (Б.А.).*

Мындай сөздөр жаш балдарга карата гана эмес, улууларга карата да, достор, жубайлар ортосунда да колдонулуп, он эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини туюнтат: - *Жаным, Фаризат! Сен үчүн өмүрүм садага! (Ч.Аб) – Сагындым сени, алтыным, - деди күйөөсү (К.Ж.).*

Терс эмоционалдуу-экспрессивдүү карапайым сөздөр жек көрүү, жактырбоо, кемсинтүү, мыскылдоо, какшыктоо ж.б. маанилерди билдирет. Мисалы, жек көрүү, жактырбоо маанилерин билдирген карапайым сөздөр: *А көрөкчө көчөгө шапкесин таштап, кайыр сурабайбы бу шоркелдей? (Ж.К.) – Каякта жүрөсүң сандалып? (Т.К.) «Бу кандай аңкылдаган катын?..» (Т.К.). – Эңгиреген эжекең эмне келбептир? (Ж.К.) – Тиги биздин башкарманын чокесин, ад-дам. Пишпекте жүргөнсүп койкоктойт (К.Ж.). Арасында бир балжыраган сарысы бар экен (Ж.К.).*

Кемсинтүү, мыскылдоо маанисин туюнткан карапайым сөздөр: *Үйүлгөн көмүрдүн арт жагында бүрүшүп олтурууптур дейт шүмүрөйүп... (М.М.). Алардын стипендиясы кайырчынын да көңүлүн көтөрүүгө жарабай ит болбодубу (Ж.К.). – Мына, жинди Сазман келди, молдоке, - деп какшыктап сүйлөдү (Д.С.).*

Ачуу нааразылыкты билдирген карапайым сөздөр: *Акча дейсиңби? Таш балакеттин акчасыбы (К.Ж.). Кай бир кедейдин*

колуна же соко, же өзүз тийбей, таш жалак калыптыр... (К.Э.). Машинаң жүрбөсө - жүрбөс, ушу турган эки жүз метр жер итине таңбы? (Ж.К.). Көрсө, көр тирилик деп талаада термелип жүргөнүбүздө эле, аны билермандарыбыз чет жерликтерге пулдап жиберешкен экен («КР».- 2001, 6-13-июль).

Демек, эмоционалдуу-экспрессивдүү карапайым сөздөр адабий тил аркылуу берүүгө мүмкүн болбогон, жеткиликтүү, сезимге жеткире туюнткан оң жана терс маанилерди камтыйт.

Орой карапайым лексика терс эмоционалдуу-экспрессивдүү маанини билдирүүчү карапайым сөздөрдөн оройлуктун деңгээлинин жогору, күчтүү болушу менен айырмаланат. Бул лексикага оройлуктун курч экспрессиясын алып жүрүүчү вульгаризмдер кирет.

Т.Аширбаев кыргыз тилиндеги вульгаризмдерди каргыш сөздөрү, кордоо сөздөрү, каргануу сөздөрү, сөгүү сөздөрү, уят сөздөр деп беш топко бөлүштүргөн [16:177]. Ал эми биз вульгаризмдерди төмөнкүдөй топторго бөлүштүрөбүз:

1. Кордоо сөздөрү. Бул топтогу сөздөргө төмөнкү маанидеги вульгаризмдер кирет:

а) Адамдардын дене мүчөсүндөгү кемчиликтерди көрсөтүүчү вульгаризмдер: - *Олда, жаман ай-йе. Бул бок курсагың эмне дейт? (Т.Бол.). Тиги кодоо сары орус эмнени карап жүрдү (Ч.Аб.). - Эй, кантет бу, жолуман кач, сенсиреген арбак. Чык мындай! (А.Мат.). Бир бычак менен мени алдайм деп ойлойт жүнбааш... (Ч.Аб.).*

б) Адамдардын иш-аракетиндеги, мүнөзүндөгү кемчиликтерди, аң-сезиминдеги жетишпестикти билдирүүчү вульгаризмдер: *Эй, көк мээ, сен ким менен теришкени жүрөсүң (Ч.Аб.). О, түкүрүктөн гана айланып тегеренип кеткир кемтай! (Ж.К.). Эй! Мен сага айтыбатам - бала өлтүргүч! (Ч.Аб.).*

в) Жаныбарлардын, канаттуулардын, мифологиялык жандыктардын аталыштары адам мүнөзүнө, сырткы турпатына, иш-аракетине ассоциацияланып берилген вульгаризмдер: *Кокуй, кокуй, жатындашың өлтүргөн бу кандай желмогуз... (Ч.А.). - Арстанга үргөн канчык! Мына сага! (А.Ж.). - Карма, доңуздуң колун байла! (М.Э.). - Эй бозбайтал, айгырың кайда, көрсөтпөйсүңбү! (Ч.А.).*

2. Каргыш сөздөрү. Бул сөздөр «... терс эмоция менен байланышып, субъектинин объектиге, мындайча айтканда, кишинин турмушка, айлана-чөйрөгө болгон нааразылыгын

туянтунда арналган ички сезиминен чыгарган өздүк өкүмгө байланышкан» [129:16]. Мисалы: - *О, өлүканаңды көрөйүн катынпоз!.. (Ж.К.). – Тепле, бутуңа шал тийгир! (А.Мат.). Дагы ичкен экен, бооруң эзилгир (А.Мат.). Атаны арка мойнуң алдыңда калгыр Арзымат! (Ж.К.).*

3. Каргануу сөздөрү. Бул топтогу сөздөрдүн каргыш сөздөрдөн айырмачылыгы: «Каргыш сөздөр бирөө тарабынан башка бирөөгө айтылса, каргануу сөздөрүн I жак өзүнө карата айтат» [16:177]. Мисалы: *Калп айтсам, мен өлүп кетейин, кагылайындар (Т.С.). Жашарбай жамыраң калайын. Эми кайсынын жашарганы (К.Ж.). Койгула, эми ана. – Анаң жерге кирсин. Анаңды кудай албайт (К.Ж.). «О, кокуй, белиң менен кара жерге кирип кеткир!» - деп онтоп алды отурадда (Ш.К.).*

4. Сөгүү сөздөрү. Бул сөздөр, негизинен, эркек адамдын кебинде колдонулат: *Сени кысталак, шашпа! (М.Э.). О, башыңды урайыңдын башы десе, ушуну да унутуп калат, запасы болгондо дурайыңды эбак ыргытып жиберип, шорун шорподой кайнатмакмын да! (Ж.К.). Бүгүн түнү эле экөөңдү алып жөнөп кетсем болор эле, атаң көрү, алаканга салгандай жайык талаада турубатпайлыбы (Ч.А.).*

5. Тилдөө сөздөрү: *Эмне турасың селдейген өлүксүз! Жөнө! (М.Э.). - Акырайган шүмшүк! – деди тиштеме сүйлөп (Т.К.). – Эй, атаңа наалаттар! – деп шак ордуна тура калган Баатырбеков жүлжүйгөн сарыны ээк талааштыра уруп калды (Т.Бол.).*

Кээде сүйлөөчү мындай сөздөрдү өзүнө карата айтат: *«Бу мен как баш! Эмнени ойлонуп отурам, ыя?!» - деп өзүн өзү жек көрдү (Т.К.).*

6. Кектөө сөздөрү: *Сенин бабаңды таанытам мен азыр! (М.Э.). Эгерде колума түшсө, канын ичем деп кумсарып турду коммерсант (Ж.К.).*

7. Уят сөздөр: *Кө...үңө тыгылып жүрбөсүн ошол чайың?.. (М.М.). Кыргыз баласы окубай эле турбаса, ветврач болсо, тиги Бишкектеги айыл чарба институту пок жегени уюшулганбы? (Ж.К.). Өкүмөттүкү десе, өлүп берет да, өзүмдүкү десе, мойнунан байлаган итке окшоп покко жарабайт (Ж.К.).*

Вульгаризмдер аялдар менен эркектердин кебинде бирдей даражада колдонула бербейт. Аларды пайдаланууда жыныс арасында белгилүү деңгээлде чек болот. Бул жөнүндө Т.К.Ахматовдун төмөнкү пикирин белгилөөгө болот: «Бир

караганда, эркек жана ургаачылар тилиндеги мүмкүнчүлүктөрдү бирдей даражада пайдалангандай сезебиз. Бирок жыныс арасында социалдык айырмачылык орун алса, ал сөзсүз тилде чагылдырылат. Мындай айырмачылык коомдун түзүлүшү төмөнкү баскычтагы элдердин эркектери менен ургаачыларынын кебинен ачык көрүнөт... Көпчүлүк тилдерде, анын ичинде кыргыз тилинде, эркектер айткан орой сөздөрдү ургаачылар айта алышпайт, тескерисинче да болот. Ошондуктан эркектер *атаңдын оозун урайын, мурдунду сындырам, териңди тескери соем* десе, аялдар *өлүгүңдү көрөйүн, жашабагыр, кан кускур, эзели эки болбогун* сыяктуу тилдөө, каргоо сөздөрүн колдонушат. Мындай сөздөр жыныска байланыштуу кеп варианттары болуп эсептелет» [11:130].

Вульгаризмдер кептик жагдайга ылайык оң мааниде да колдонулуп келиши мүмкүн. Бул учурда сүйлөөчүнүн тындоочуга карата түрдүү оң эмоционалдык мамилеси туюнтулат. Тамашалоо мааниси: - *Болду го, жиндилер... койсоңорчу эми? – деп албууттанган келиндерге тыюу салган болот (Т.С.) (Чаргынды үйлөн деп кыстап, тамашага салып, колдорун ойноптон келиндерге Айганыштын айтканы). – Ой!.. Атаңдын көрү о-о-й-й! Нуркасымсыңбы, ой! Сен кайдан пайда боло калдың, ыя? Асмандан түштүңбү же буудайдын арасынан чыктыңбы, шайтан?..*

Эркелетүү, жакшы көрүү мааниси: *Ой, иттин баласы! Чоңоюп киши болуп келатканын кантейин дагы (Т.С.).*

Эркелөө мааниси: - *Бери бербейсиңби самандан... - Ар-рам чечек, ушунча көптү ким сурады? – Көп эмес, чачна жеңеси (К.Ж.).*

Аео мааниси: - *Оо, тумшугу жоктор тургула! (М.Э.). (Мукайдын атасы түнү үзүлгөндүктөн, жаңы төшөккө жаткан балдарга карата Бурмакенин айтканы).*

Орой, одоно мааниге ээ болгон вульгаризмдердин көпчүлүк учурда адабий тилде варианттары кездешпейт. Алар аркылуу кеп арналган объектиге карата жек көрүү, кемсинтүү, кордоо маанилери гана туюнтулбастан, сүйлөөчүнүн кеп маданиятынын денгээлинин төмөн экендигинен да кабар берет. Орой карапайым лексиканы кепте колдонууга, айрыкча жаш балдардын кебинде колдонулушуна, каршы күрөшүүбүз керек. Себеби тилдин оройлугу алардагы ой жүгүртүүнүн жүрүшүнө жана сезимдердин системасына таасир этип, эстетикалык табитин жок кылып, кептин орой-жагымсыз болушуна алып

келет. Бирок вульгаризмдердин бардыгы эле оройлук мааниде болбогондуктан (Мисалы: **кудай алгыр, албарсты, мыкаачы, ант урсун, нан урсун, туз урсун**), аларды адабий тилде кеп маданиятынын талабына ылайык пайдаланууга болот [16:177]. Себеби «... вульгаризмдер – тилдик факт. Биз алардан пикир алмашууда буйтап өтө албайбыз. Тескерисинче, ал сөздөрдүн табиятын терең билүү биздин кеп маданиятыбыздын сапаттык жогорулашына шарт түзөт» [16:180].

Жыйынтыктап айтканда, карапайым сөздөр жасалуу жолдоруна жана грамматикалык өзгөчөлүктөргө ээ болуп, өз алдынча лексика-стистикалык категорияны түзөт. Алар сүйлөшүү кебинде атоо функциясында, өзгөчө сүйлөөчүнүн эмоционалдуу-экспрессивдүү сезимдерин билдирүүдө колдонулат. Учурда карапайым сөздөр, Л.А.Капаназе белгилегендей, билимсиз катмардын – улуу муундун гана [71:7], кебинде жумшалбастан, аны бардык курактагы, ошондой эле, түрдүү билимдеги адамдар урунат.

2-§. Варваризмдер

Варваризмдерди изилдөө орус тил илиминде бир топ кеңири колго алынган. Мисалы, окумуштуу Н.Л.Васильев менен Е.В.Савина Пушкиндин тилиндеги варваризмдерди лексикалык жана фразеологиялык түрлөргө ажыратып, алардын жазуучунун чыгармасында аткарган функцияларына (семантикалык, сүрөттөө, мүнөздөөчүлүк, автордук өзүн билдирүүчүлүк, синонимдик, тамашалоо-эвфемисттик) токтолушкан [34:99-104].

Варваризмдердин табиятын, колдонулушун жана функцияларын Ф.К.Гужва [50:69-70], М.И.Фомина [136:151-155], Н.М.Шанский [142:137-138] ж.б. окумуштуулар да талдоого алышкан.

Түрк тилдериндеги варваризмдер боюнча да изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Мисалы, өзбек тил илиминде окумуштуу М.Турсунпулатов варваризмдердин сүйлөшүү кебинде колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, аларды аталган кептин лексикалык бир тобу катары карайт. Ал варваризмдерди пайда болушуна карай экиге бөлүштүрөт:

1. Эне тилдеги «хуш», «яьни», «халиги», «биласизми», «кийин», «аммо лекегин», «демак», «масалан» ж.б.у.с.

сөздөрдүн сүйлөөчүлөр тарабынан бир нече жолу кайталанышынан пайда болгон.

2. «Ну», «значит», «так-так», «так что», «хорошо», «есть киламиз» ж.б. чет тилдик элементтерди эне тилде эквиваленти бар болсо да, кепте көп жолу кайталап колдонуунун натыйжасында пайда болгон [130:8].

Варваризм болуш үчүн эне тилде эквиваленти бар чет тилдик сөз болуш керек [караңыз: 50:69, 70:75]. Экинчиден, варваризмдер улам кайталанбай, бир жолу айтылса да, варваризм катары эсептелет. Ошондуктан жогоруда варваризм деп каралган сөздөрдүн биринчи тобу кыстырынды сөздөргө кирет. Айрым эмгектерде ал паразит сөздөр деген термин менен аталып жүрөт [караңыз: 122:25, 134:27].

Варваризмдер казак тил илиминде да сүйлөшүү кебинин лексикалык бирдиги катарында талдоого алынган. Мисалы, Ш.И.Нургожина варваризмдердин мүнөздүү белгилерине токтолуп, алардын сүйлөшүү кебинде сүйлөөчүнүн сөз казынасынын чектелгендигине байланыштуу, же белгилүү бир эффектине жаратуу максатында колдонуларын белгилейт. Варваризмдердин кепте арбын колдонулуш себебин сүйлөшүү кебинин табиятына, б.а., ага мүнөздүү табигыйлуулук, даярдыксыздык жана эне тилдеги керектүү сөздү табууга убакыттын чектелгендиги менен түшүндүрөт. Ошондой эле, сүйлөөчүнү же кеп объектисин мүнөздөөчү белгилерин талдоого алат [104:44-45]. Ш.Ш.Сарыбаев болсо казак тилинин материалында варваризмдерди адабий тилге эмес, сүйлөшүү кебине мүнөздүү көрүнүш катары карап, көркөм чыгармаларда каармандардын кебинде колдонулушуна жол берилери жана алардын диалектизмдерден айырмаланып, территориялык жактан чектелбестиги жөнүндө кеп козгойт [118:47].

Окумуштуу Я.Чөннаев түркмөн тилиндеги варваризмдер көркөм адабиятта каармандын социалдык абалын берүүдө, кээде алардын тилинде ирония, күлкү жаратуу максатында колдонула тургандыгын мисалдар аркылуу далилдейт [140:186].

Кыргыз тил илиминде варваризмдерди атайын изилдөө иштери жаңыдан гана колго алына баштады. Т.Аширбаев варваризмдерди стилистикалык планда иликтөөгө алып, алардын көркөм чыгармаларда каармандардын кебинде колдонуудагы стилистикалык максаттарын мисалдар аркылуу ачып берген [16:150-151]. А.Шаршенбаев болсо варваризмдердин табиятына, экзотизмдерден айырмаланган

белгилерине токтолуп, аларды колдонулуш чөйрөсү боюнча илимий эмгектеги, көркөм чыгармалардагы жана гезиттеги варваризмдер деп үч түргө бөлүп караган [143:36-41].

Биз төмөндө өз объектибиздин максатына ылайык варваризмдердин сүйлөшүү кебинде колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө токтолмокчубуз.

Варваризмдер (грек. - чет элдик) - эне тилде мааниси шайкеш эквиваленттери бар экендигине карабай, кепте колдонулган чет тилдик сөздөр, сөз айкаштары жана сүйлөмдөр. Алар адабий тилдин нормасына жатпайт жана анын сөздүк курамына да кирбейт, ошондой эле, түшүндүрмө сөздүктөрдө берилбейт. Алар сүйлөшүү кебинде эркин колдонулуп, анын лексикалык бирдигин түзөт.

Айрым эмгектерде экзотизмдерди да варваризм катары караган учурлар кездешет. Мисалы, казак окумуштуусу А.Болганбаев бир элдин жашоосун, турмуш-салтын, улуттук өзгөчөлүгүн сүрөттөп көрсөтүү максатында варваризмдер колдонулары жөнүндө айтып келип, немец калкына тиешелүү **фрау, кухен, кайзер**, англичандарга мүнөздүү **мадам, франк, мосье**, Орто Азия калктарынын тилиндеги **шайхана, аул, кэуап, арык, пиала, паранджа, кышлак** сыяктуу сөздөрдү колдонуу орундуу деп эсептейт [31:95]. Ал эми А.Хасенов бул пикирге карама-каршы ойдо: «Экзотикалык лексика - бөтөн тил ээсинин улуттук, жергиликтүү өздүк өзгөчөлүгүн айкын таанытуучу куралдын бири», - дейт да, казак тилиндеги **кымыз, сарымсак, кереге, айран, карта, жамбаш, баш ж.б.** сөздөрү жана тектеш түрк тилдериндеги **бай, бек, паранжы, пиала, чайхана ж.б.у.с.** сөздөрдүн орус тили үчүн экзотикалык лексика экендигин белгилейт [138:120].

Кыргыз тилиндеги айрым окуулуктарда экзотизмдердин теориялык маселелери туура аныкталганы менен, айрым фактылык мүчүлүштүктөргө жол берилгенин байкоого болот. Алсак, Т.Аширбаев **капут, о “кей** деген сөздөрдү [16:151], А.Сапарбаев *осы карагым аман жүрсө болды маган... -Дадаң кычкырып ятупту, - деп кетти... Жок. Жо-ок! Олай болууга жарамас...* деген сыяктуу казакча, уйгурча жана татарча сүйлөмдөрдү [115:225] экзотизм катары карайт. Чындыгында, мисалдарда берилген сөздөр варваризм болуп эсептелет.

Жогоркудай чаташууларга жол бербеш үчүн варваризмдерди экзотизмдерден ажырата билүү - кажет. Алар төмөнкү белгилери боюнча айырмаланат:

1. Варваризмдер - эне тилде эквиваленти бар түшүнүктөрдүн чет тилдик аталыштары. Экзотизмдер болсо - бул же тигил элдин жашоо өзгөчөлүгүн, турмуш-тиричилигин, коомдук түзүлүшүн чагылтуу менен ошол элге гана тиешелүү түшүнүктөрдү билдирген сөздөр.

2. Варваризмдер туюнткан түшүнүктөр улуттук-аймактык жактан чектелбейт. Алардын аталышы катары колдонулган варваризмдер тийиштүү тилдердин лексикалык бирдиктери болуп саналат: **нет** (ор.т.), **по** (анг.т.), **йок** (өзб.т.) ж.б. Экзотизмдер атаган реалийлер улуттук-аймактык жактан чектелет. Мисалы, мамлекеттик мекемелердин аталышы: **бундестаг** (нем.), **рейхстаг** (нем.), **хурал** (монг.); кийим-кечелердин аталышы: **бешмет** (кавказ), **кимоно** (япон), **сари** (индия), **кухлянка** (чукот); тамак-аш, ичимдиктердин аталышы: **лаваш** (кавказ); акча бирдиктеринин аталышы: **доллар** (америка), **гульден** (голланд.), **лира** (итал.), **юань** (кытай) ж.б.

3. Варваризмдер сүйлөшүү кебинде, публицистикалык, көркөм стилдерде жана зарыл учурда илимий стилде (шилтеме берүүдө) колдонулат. Экзотизмдер стилдин бардык түрлөрүндө эркин жумшалат.

4. Варваризмдер жазууда транслитерацияланбастан, өздөрү таандык болгон тилдин графикасы аркылуу берилсе (**yes, okey** ж.б.), экзотизмдер өзү колдонулган тилдин графикасына салынат.

Кыргыз сүйлөшүү кебинде колдонулган варваризмдерди орус, өзбек, казак жана англис тилдерине байланыштуу варваризмдер деп бөлүштүрүүгө болот. Алар сүйлөшүү кебинде төмөнкүдөй себептерден улам колдонулат:

1. Сүйлөөчү өз кебинде эне тилдеги эквивалентин билсе да, варваризмдерди көнүмүш тилдик өзгөчөлүк катарында колдонот, натыйжада, кеп маданиятына кайдыгер карайт: - *Ну и что? Арбак урган кайната сөрөй бу периштенин түкүрүгү дары экенин билбейби? (Ж.К.). Адеми кыз тура (сүйл.). Киного барасыңбы?. - Ие. (сүйл.). Варатага гол киргизип: «Оо, yes!» - деп бакыра жүгүрдү (сүйл.).*

2. Сүйлөөчү тийиштүү түшүнүктү туюндурган эне тилдеги сөздү эстей албай, анын маанисин так чагылдыруу аракетинде варваризмдерди пайдаланышы мүмкүн: - *Мен чыгармачылыгымды баштаганда эле сахнада, орусча айтканда, «серьезный» кабыл алчу элем («КР». -1999, 5-март). ...*

«президиумдагы Акмат агайдын оң капталында отурган Сейдалы экен, таанып ал на всякий случай» (Ж.К.).

3. Сүйлөөчү чет тилин жакшы билбей, бирок чет тилдүү адам менен сүйлөшкөн учурларда ага түшүнүктүрөөк болушун көздөп, өзү билген сөздөрдү варваризм иретинде колдонууга барат: - *Ну, что! Биздин келин, маржа-абысын!* - деди «тилмеч» Бурма, украиналык жаш аялга бурулуп. - *Бот сеники кайын эне. Малчик маа бер. А сен кайын энеге жүгүн!* (Т.С.).

Бул кырдаалда сүйлөөчүнүн чет тилин билбегендигине байланыштуу көбүнчө чет тилдик сөздөрдү тыбыштык жактан өзгөртүп, акцент менен сүйлөө мүнөздүү экенин белгилөө керек.

4. Кээде сүйлөөчү варваризмдерди өзүнүн «билимдүүлүгүн», «маданияттуулугун», «тил билгендигин» көрсөтүү үчүн атайын урунат: - *Вот видиш, айылыңда бир да адис жок, анан эле баарың оозуң менен орок оруп, буудай жанчканга устасыңар* (Ж.К.). - *Кана? Кимде дагы суроо бар? Жокпу?.. Анда вопрос исчерпан!* - орусчалап, өтүмдүүсүнүн койду Бейшен (М.М.).

5. Тындоочуга өзгөчө таасир этип, аны күлдүрүү, тамашалоо максатында да варваризмдер сүйлөөчүнүн кебинде жумшалат. Бул учурда варваризм сөздөр тыбыштык жактан бузулуп айтылып, кептин эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүн ого бетер арттырат. Мисалы:

- *Настарияң кандай?*

- *Чоткий* (сүйл.).

6. Сүйлөөчү кеп багытталган окуяга, көрүнүшкө же адамга карата терс эмоционалдык мамилесин туюнтуу максатында тиешелүү варваризмдерди пайдаланат: ... *О.Дүйшеевди жегич, мафиоздордун катарына кошо салганы, элдин акчасын ойду-келди чачкандардын ана башылыгына дайындоого чыгарган жарлыгы орунсуз эле болуп калган* («КР». - 2001, 15-июнь.).

7. Немец калкына тиешелүү **хэнди хок** сөзү жаш балдар оюнунда душманды колго түшүрүүдө же тындоочуну чочутуу, коркутуу, тамашалоо максатында чоңдордун кебинде варваризм иретинде колдонулат. Кээде ал төл варианты менен катар бирге айтылып, күчөтүү маанисин берет: - *Көтөр колуңду! Хэнди хок!..* (Д.К.).

Варваризмдер кепте колдонулушуна, чет тилдик же карапайым боекко ээ болушуна ылайык экиге бөлүнөт:

1) нагыз варваризмдер;

2) карапайым боекту жаратуучу варваризмдер.

Нагыз варваризмдерди чет тилдик боегун бекем сактаган сөздөр түзөт. Алар тилибизде түпкү тыбыштык түзүлүшү бузулбай колдонулат. Мисалы: *Бирок медалдын эки бети бар демекчи, топтун жетекчиси Юрий Бобковдун эл билбеген да көп «тайный» сырлары бар* («А». - 2000, 13-окт.). *Бул абсурд эппен эле парламентке өтүп кетүүнү ойлогон политикандардын (нормалдуу саясатчылардын эмес!) ойтуундусу экендиги шексиз* («КР». - 1999, 12-март).

Орус тилинен кирген карапайым сөздөр менен карапайым боекту жаратуучу варваризмдерди айырмалоо керек. Биринчиден, орус тилинен кирген карапайым сөздүн эне тилде төл варианты болушу жана болбошу да мүмкүн. Экинчиден, алар төл сөздөр менен бекем жуурулушуп, өөндүгү анча сакталган эмес. Мисалы: ... *маскөөлүк үч кыз эмгек отпуске алышып, «левый иштеп» акча табыш үчүн сапарга чыгышат* (Ж.К.).

Ал эми карапайым боекту жаратуучу варваризмдер эне тилде кыргызча аталышка ээ жана орус боегу бекем сакталган.

Карапайым боекту жаратуучу варваризмдерди кепте карапайым боегуна ээ болгон чет элдик сөздөр түзөт. Буга көбүнчө орус тилдик сөздөр кирет. Алар карапайымдык статуска төмөнкүдөй жолдор аркылуу ээ болушат.

1. Өздөрү таандык болгон тилде карапайымдык статуска ээ болгон варваризмдерди кепте колдонуу аркылуу карапайым боек жаралат. Алар түпкү тыбыштык түзүлүшүн сактап да, сактабай да колдонулушу мүмкүн: *«Дупсуңбу, мээң иштейби?»...* («А». - 1999, 5-май). *Чорт вазмий десе, дейт Чаргын өз кебине өзү куштар болуп...* (Т.С.). ... *көрүнгөн шалабай-малабай катын сөрөйлөргө боюңду таштай бербө* (Ж.К.).

2. Өздөрү таандык болгон тилде карапайым статуска ээ болбогон варваризмдерди кепте тыбыштык түзүлүшүн өзгөртүп колдонуу менен: - *Дагы үч күн сүрөгү бар.* (Б.А.). *Көкнөгө ээрчитип кирдим* (Ж.К.). *Республикадагы жападан-жалгыз бул заводго жыйнаган түшүмүн төгүү үчүн өчөрөт күткөн дыйкандардын тизмеги узун болду* («А». - 1999, 19-25-март).

Нагыз жана карапайым боекту жаратуучу варваризмдер төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланат:

1. **Нагыз варваризмдер** түпкү тыбыштык түзүлүшүн сактап келет. Ал эми **карапайым боек жараткан варваризмдердин** түпкү тыбыштык түзүлүшү сакталып да, сакталбай да колдонулушу мүмкүн.

2. **Нагыз варваризмдердин** чет тилдик боегу кепте даана сезилип, алардын өөндүгү билинип турат. **Карапайым боек жараткан варваризмдердин** айрымдары тыбыштык жактан төл сөздөргө окшошуп, алардын орус боегу салыштырмалуу анчалык сезилбейт.

Варваризмдер жасалышына карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: 1) лексикалык варваризмдер; 2) синтаксистик варваризмдер.

Лексикалык варваризмдер өз ара нагыз лексикалык варваризмдер, лексика-фонетикалык варваризмдер, лексика-семантикалык варваризмдер болуп үч түргө ажырайт.

Нагыз лексикалык варваризмдерди бир гана сөздөн турган варваризм сөздөр түзөт. Мисалы: ... *куйтулуугу ашынган анын Текебасв ашынасына айтпаган бир билгени болуш керек («КТ». – 2000, 27-30-окт.). Балдар сто процент сабакка катышпай, базар экономикасы менен алектенип, базардан чыкпайт. – Ничево, - дейт анда Чонтой, - зато эшек көбөйүп баратат (Ж.К.).*

Лексика-фонетикалык варваризмдерди тыбыштык жактан бузулуп айтылган чет тилдик сөздөр түзөт. Алардын колдонулушу сүйлөөчүнүн чет тилин жакшы билбестиги, же атайын экспрессивдүүлүктү, эмоционалдуулукту арттыруу максатына байланышат: *«Пигурасынан ий, пигурасынан»... (Ж.К.). ... закун деген закун экен... (Ж.К.). Эгер сен ошо канчыкты эне дей турган болсоң, сразым айтып салам (О.А.).*

Лексика-семантикалык варваризмдер өтмө баалоочу мааниге ээ, б.а., варваризмдер өтмө маанисинде колдонулат да, кеп объектисине карата сүйлөөчүнүн түрдүү, көбүнчө, терс эмоционалдык мамилесин билдирет. Мисалы: *Бир суроо берем, билсең билдиң, билбесең «прощай, Гүлсары», - деди орсок тишин ырсайтып. – Кана, айтчы баатыр, Маодон кийинки Кытайдын кыйыны ким эле? (Ж.К.) (зекүү, жактырбоо маанисинде).*

Бул топко кирген айрым варваризмдер өтмө маанисин сактоо менен тыбыштык жактан бузулуп айтылат. Алар кептин экспрессивдүүлүгүн арттырат: *«Дүжүр» шейшептер жабылдыбы «нараларга»? (М.М.). Борбор шаарынын жаңы жетекчилиги жөнүндө сын айтымшы болгон айрым «дүжүр»*

гезитчиктердин кимге жан тартып, кимдин арыгын чаап жатканы белгилүү болгонсуду («КР». – 1999, 12-март) (жактырбоо, жек көрүү маанисинде).

Лексика-фонетикалык жана лексика-семантикалык варваризмдер түрдүү эмоционалдуу-экспрессивдүү стилистикалык оттенкторду билдирүү менен, карапайым боекту жаратуу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Синтаксистик варваризмдер эки же андан көп чет тилдик сөздөрдүн өз ара айкашынан жана сүйлөмдөрдөн турат. Алар түзгөн компоненттерине карай *модалдык-предикативдик формадагы синтаксистик варваризмдер*, *туруктуу сөз айкаштарынан турган синтаксистик варваризмдер* жана *сүйлөм тибиндеги варваризмдер* деп үч түргө бөлүнөт.

Модалдык-предикативдик формадагы синтаксистик варваризмдерди этиш сөз түркүмүнө тиешелүү чет тилдик сөздөр толук формасында берилбей, ага кошумча кыргыз тилиндеги «этүү», «кылуу» сыяктуу жардамчы этиштердин бирге айтылышы менен жасалган орус тилдик варваризмдер түзөт. Мисалы: *Бирөөң ордуңан туруп, поддежка кылып койгула «командирлер?..» (М.М.). Кызматтан кийин тиги-бу чогулуп «образить» эмпейбиз бар (Ж.К.).*

Туруктуу сөз айкаштарынан турган варваризмдерди тилде даяр материал катары колдонулган чет тилдик фразеологизмдер, татаал сөздөр, макал-лакаптар, учкул сөздөр түзөт. Мисалы: ... *«Кто владеет информацией, тот владеет миром», – деп бекеринен айтылбаса керек («КР». – 1999, 5-март). Большевиктердин жаман жоругу бар эле. ... «кто не с нами, тот против нас!» деген дөдөй саясатка кулдук урушчу («А». – 1999, 5-май). ... Топчубек Тургуналиевдин мамлекет башчысынын өмүрүнө кол салууга камынган куралдуу топтун ана башы катары 16 жылга кесилиши коомчулукту беймаза ойго салууда («К.Бил». – 2000, 15-сент.).*

Сүйлөм тибиндеги синтаксистик варваризмдерди жөнөкөй же татаал түзүлүштө келген чет тилдик сүйлөмдөр түзөт. Мисалы: – *Привет, ты где? Сегодня пайдем? Же баргың келбей калдыбы? (сүйл.). Азыр силерге ушул тууралуу анекдот айтып берем. Высший анекдот! (М.М.). ... «как дела, академик?» - деп терезе таратка басты (Ж.К.).*

Жыйынтыктап айтканда, варваризмдерди колдонуу кеп маданиятынын сапатын төмөндөтөт. Алар адабий тилдин нормасын бузат, ошондой эле, ашыкча колдонуу ой-пикирди

түшүнүүгө кыйынчылык туудурат. Мисалы, чет тилин билбеген угуучу сүйлөөчүнүн кебиндеги варваризмдин маанисин түшүнбөй калышы мүмкүн. Ошондуктан варваризмдерди сүйлөшүү кебинде колдонууга чек коюш керек. Бирок ыктуу, өз орду менен колдонулган варваризмдердин кепте колдонулушуна жол берилет. Башкача айтканда, эне тилдеги эквивалентке караганда белгилүү түшүнүктү так ачып берсе, же зарыл стилистикалык оттенокту алып жүрсө гана, аларды кепте колдонуу жөндүү.

Варваризмдер функционалдык-стилистикалык жактан сүйлөшүү кеби менен гана чектелбестен, алар публицистикалык жана көркөм адабий стилдерде жергиликтүү калоритти берүүдө жана ирония, пародия, күлкү жаратууда [142:138], ошондой эле, каармандардын мүнөзүн жана психологиясын белгилөөчү каражат катары көркөм адабиятта колдонула берет.

3-§. Сырдык сөздөр

Тууранды жана сырдык сөздөр кыргыз тил илиминде грамматикалык аспектиде атайын изилдөө объектисине айланып, бул багытта бир катар изилдөөлөр жарык көргөн. Алгачкылардан болуп С.Иманалиевдин сырдык сөздөрдү [65], ал эми С.Кудайбергеновдун тууранды сөздөрдү [77] сөз түркүмү катары кеңири изилдөөсү өзгөчө белгилөөгө арзыйт. Жогорку окуу жайлары үчүн жазылган грамматикалык [2:258-274] жана стилистикалык [18:74-77] адабияттарда да алар жөнүндө теориялык маалыматтар берилген.

Сырдык жана тууранды сөздөр сүйлөшүү кебинин лексикалык бирдигин түзөт. Бул жөнүндө өзбек окумуштуусу Б.Уринбоев: «Адабий тилде да, сүйлөшүү кебинде да маани берүүчү сөз түркүмдөрү, кызматчы сөздөр, сырдык сөздөр жана тууранды сөздөр бар», - деп белгилеп, тууранды жана сырдык сөздөрдү адабий тилдин гана эмес, сүйлөшүү кебинин да лексика-грамматикалык категориясын түзөрүн [134:45] жана эмоционалдуулукту билдирүүнүн лексикалык каражаты экендигин белгилейт [133:32]. Айрым эмгектерде алар сүйлөшүү лексикасына кирген эмоционалдуу-экспрессивдүү лексиканын [караңыз: 131:171-176] же эмоционал-образдуу сөздөрдүн катмарында каралат [караңыз: 134:25-27].

Кыргыз тил илиминде сырдык жана тууранды сөздөрдүн сүйлөшүү кебинин лексикалык катмарында каралышы айрым мисалдар менен гана чектелбесе [караңыз: 115:221, 13:133], азырга чейин колго алына элек.

Биз сырдык сөздөрдү сүйлөшүү кебинин лексикасы катарында карамакчыбыз. Анткени алар сүйлөшүү боёгуна ээ болуп, «... адамдын кебине эмоциялуу түс берип, сүйлөөчүнүн чындыкка карата болгон мамилесин көрсөтөт» [81:462]. Башкача айтканда, субъектинин ички дүйнөсүн, сезимин бир топ ачык, кылдат берүүгө кызмат кылат.

Сырдык сөздөрдүн стиль аралык колдонулушу чектелүү. Алар адамдын ар түрдүү сезимдерин, эрктик мамилесин билдиришине жана турмуш-тиричиликте колдонулушуна ылайык жогорку эмоционалдуулукка жана экспрессивдүүлүккө ээ болгон сүйлөшүү, публицистикалык жана көркөм чыгарманын стилдеринде кеңири колдонулат.

Сүйлөшүү кебиндеги сырдык сөздөр сүйлөөчүлөрдүн кебинин эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүн арттыруу максатында колдонулуп, кептин көркөмдүүлүгүн күчөтөт. Мисалы: - *Ох, жыргай түштүм (К.Э.). – Алда караңгун ай, катыгун ай. Карап эмне турбадыңар? (М.Э.). Хы! – деп эшегин моюнга бир салып алып жүрүп кетти (М.Э.).* Аталган сырдык сөздөр кубангандыкты, өкүнгөндүктү жана эшекти айдоо үчүн болгон эрктик мамилени билдирүү максаттарында колдонулду.

Тилдик фактыларга ылайык, кепте колдонулган сырдык сөздөр маанисине карай үч топко бөлүнөт:

- 1) эмоционалдык сырдык сөздөр;
- 2) эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр;
- 3) турмуштук мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр.

Сүйлөөчү (субъект) белгилүү эмоциялык абалда туруп, кырдаалды, аракетти, фактыны ж.б. баалап жана ангемелешүүчүгө таасир этүү максатында сырдык сөздүү айтылыштардын жардамы менен өзүнүн оң же терс мамилесин экспрессивдүү билдирет [30:6].

Сүйлөөчүлөрдүн кебинде колдонулган оң эмоционалдык сырдык сөздөр төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1. Кубануу, таңдануу, суктануу, ыраазы болуу: **бах, чиркин, кудайга шүгүр // кудая шүгүр, ах // ох, охо, ай-и-и-й, пай-пай** ж.б.

2. Кубаттоо, алкоо, мактоо: **бали, баракелде, жаша, бау, азамат** ж.б.

3. Эске түшүрүү, эстөө, табуу: **а-а, и-и** ж.б.

4. Бирөөгө кайрылуу: **о, садага, каралдым, ай** // эй ж.б.

5. Чакырыкка жооп маанисинде: **я, а, и, ой, ы** ж.б.

Сүйлөөчүнүн окуя-көрүнүшкө, тындоочунун аракетине, сөзүнө карата терс мамилесин билдирген терс эмоционалдык сырдык сөздөр төмөнкүдөй маанилерди туюндурат:

1. Өкүнүү, кайгыруу, кейүү, нааразы болуу: **алда // олдо, кап, төх, ий, катыгун, аттигинай // аттигиниң // атаганат, атаны арман, атаны кокуй, алат күн, кокуй алат** ж.б.

2. Чарчоо, жадоо: **ох // өх, оппо, уф, и-ий** ж.б.

3. Коркуу, чочуу: **ойбой, кокуй, көтөк, калакай, бай-бай, атакеч, йа-а-а алда, ой, түй ата, апей // омей, я** ж.б.

4. Жийиркенүү, уялуу: **апий, ий** ж.б.

5. Таң калуу: **о-уу, ой тобо, капырай, ботом, айлана-йы-ын, ийе** ж.б.

6. Жактырбоо, жемелөө, ачуулануу, жек көрүү: **ок, кудай алкагыр, түгөнгүр, жолун болгур** ж.б.

7. Мыскылдоо, шылдыңдоо: **о-оо, ох-хо, айрөк** ж.б.

Эмоционалдык сырдык сөздөр мааниси жагынан бирдей эмес. [караңыз: 81:471-474, 139:13, 51:213]. Бир эле сырдык сөз түрдүү контекстте түрдүү маанилерде колдонулуп келиши мүмкүн. Бирок айрым сырдык сөздөр бир эле мааниге ээ. Алар анча деле көп эмес: «**Кап, кайдан айттым эле**», - деп өкүндү *Калыйма!* (К.Ж.). **Ботом, сен кимсиң?** – деди Бүбүйна кары дагы көзүн бардап-бардап ачып-жуумп (К.Ж.). **Аттиң!** – Келгенине өкүндү Түргүнбек (К.Ж.). – **Бали-и!** – **Жаша!** – **Аз-замат!**.. Дагы улантат түш! - деп кыйкырдык ураалап (Д.К.).

Эмоционалдык сырдык сөздөрдүн көп маанилүүлүгү сүйлөөчүнүн максатына, психологиялык абалына ылайык интонациянын жардамы менен жана контекстке байланыштуу жаралат. Алардын маани жагынан туруксуз келиши оң жана терс эмоционалдык маанидеги сырдык сөздөрдүн тегерегинде болушу мүмкүн. Мисалы, **о** сырдык сөзү таңдануу, кубануу, кубаттоо, жактырбоо, өкүнүү сыяктуу ички сезимдерди билдирүү үчүн колдонулат: - **О, жарыктык!** – деди кемтирди колунан сүйөгөн Шамбет тамашалап (Т.С.). «**О, көзү жок кудай. Маа тажаалдан ушундай каргыш угузмак белең?** (Т.С.). – **О, асыл курбум. Сенин ордуңа мен кетсемчи...** (Т.С.). – **О, болсуң, кулунум! Алдыңды бала бассың, ... айланайын** (Ш.К.). – **О, жарыктык, ишенбей атасызбы?** (Ш.К.).

Ах сырдык сөзү кубанганда, таң калганда, өкүнгөндө колдонулат: *Ах, эмне деген көркөмдүк! (Т.С.). Ах, эсимден чыккан, - деди Люба (Т.С.).*

Эмоционалдык сырдык сөздөрдүн көп маанилүүлүгү терс эмоционалдык сырдык сөздөрдүн тегерегинде да болот. Мисалы, **аа** сырдык сөзү таң калгандыкты, өкүнүчтү, нааразы болгондукту, ынангандыкты же бир нерсе эске түшө калышын билдирүүдө колдонулат: *Аа, айланайындар, ырас айтасыңар (Ж.Т.). - А-а, кызыталак черик! Жерде мен турсам, көккө неге карайсың? (К.О.). - А-а-а, ырысы жогум. Ошонусубу!.. Ал - сыйкырлык эмес (Д.К.). А-а, балам, байкеңби? Куп табышыпсыңар. Ал экөөң туугансыңар (Д.К.).*

Апей // апай сырдык сөздөрү чочуганда, таң калганда айтылат: *- Апей, анын кереги эмине? (Т.С.). Меймандардын келатканын биринчи көрө салып, чочуп кетип, шашкалактап кыйкырып ийди: - Ана-ай, меймандарыңыз... Экөө-ө!.. (Д.К.).*

Оң эмоционалдык маанидеги сырдык сөздөр көбүнчө мааниси жагынан туруктуу келет. Ошондуктан мындай сырдык сөздөрдө маанилик туруксуздук көп эмес. Мисалы, **пай-пай** сырдык сөзү таң калгандыкты, ички күчтүү сезимди, ыраазы болуп моокуму кангандыкты билдирүүдө колдонулат: *Пай-пай, сууктун күчүн карачы, тим эле бетти жалайт (Н.Б.). Пай-пай... өз өлүмүн өзү сурап алганы бул эмеспи?! (Т.К.). «Пай, пай, пай...» - деп өз алдынча күңкүлдөйт кары (Т.С.).*

Кубаттоо, мактоо маанисинде да колдонулат: *Пай-пай, тим эле баатыр турбайсыңарбы! (сүйл.).*

Сүйлөшүү кебинде жумшалган айрым эмоционалдык сырдык сөздөр адамга карата айтылуучу эрктик мамилени да туюндуруп калышы мүмкүн. Мисалы, **а, оо, ай // ой // ий // өй** эмоционалдык сырдык сөздөр таң калгандыкты, чочугандыкты, өкүнгөндүктү, кубангандыкты, ыраазы болгондукту гана эмес, кимдир бирөөнү чакыруу же бирөөгө кайрылуу, же тыюу сыяктуу эрктик мамилени да билдирет. Мисалы: *- Өй... - деди акырын, - барсыңбы?.. (Т.К.). - Ай, Шабдан! - деди чымырканып, жаздыгын чыканактап (К.О.). - Ий, уз, сен эмне күйпөңдөп атасың? (О.А.). - О! Айтып кой!.. Теңирбердиге айтып кой!.. Уктуңбу? (Т.К.).*

Сүйлөөчү кептин оң же терс эмоционалдуу-экспрессивдүү маанисин күчөтүү максатында өзгөчө интонация менен эмоционалдык сырдык сөздөрдөгү үндүү тыбыштарды созуп, же **бали, баракелде** сөздөрүнөн мурда «а», «ап», «оп»

тыбыштык курамдарды **басым** менен айтышы мүмкүн: - *Ап-баракелде-е, сөз эмес бекен (К.Ж.). Оп-бали! Сок! Жарайсың! – деген күлкү аралаш сүрөөн угулчу туш тараптан (К.Ж.). А бали-и! Ии! – Сүйүнбү уксун дегенчелик Керимкул да бак-бак сүйлөдү. – Бали-и, азамат! (К.Ж.).*

Адамдарга карата эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр анча көп эмес. Алар адамдардын көңүлүн сүйлөөчүгө буруу, чакыруу, тыюу, талап кылуу, тактоо, буйруу жана жаш балдарга карата эркелетүү, кубаттоо, сооротуу максатында колдонулат. Мисалы, **алло** сырдык сөзү телефондо сүйлөшүп жаткан кишинин «угуп жатам», «угуп туруңуз» ж.б. деген маанидеги оюн билдирүү үчүн колдонулат: *Алло, алло, Фазик, биз барбай турган болдук (М.Ш.).*

Орус тилинен кирген **ау** сырдык сөзү үн салып бирөөнү чакырганда, кабар кылганда же коруганда айтылат: - *Анан эки колун оозуна такап, тээ тигиндейде жүрүшкөн бөлөк топторго кыйкырды. – Ау-у! Ишиңерди токтоткула! Түштөңгүлө! Түшкү тамагыңарды ичкиле! (К.Ж.).*

Оозуна таш, ок сырдык сөздөрү жаман кабар же жагымсыз сөз айткан кишиге карата зекүү иретинде жумшалат: *Оозуна таш, бекер айтат! (сүйл.) – Ок! Антчу эмес! – дейт кемпир чочуп (Д.К.).*

Тек, шүк, тейт, чш-ш сырдык сөздөрү кандайдыр бир жакпаган ишти жасоого тыюу иретинде «болду», «тынч отур» деген мааниде колдонулат: *Тек, көп сүйлөбөй сабагыңды жаз (сүйл.). – Чш-ш! – Карыбай Шергазыны тыйды (Д.К.). Шүк, антип айтпа! (сүйл.).*

Алдей-алдей сырдык сөзү - бала соороткондо бешик ырында айтылуучу сөз: *Алдей-алдей, бөбөгүм! Алдымдагы өбөгүм! (Т.У.).*

Кыргыз тил илиминдеги эмгектерде «адамдын айбанатка карата болгон эрктик мамилесин билдирүүчү сырдык сөздөр» гана каралып [81:466, 51:212, 73:153], канаттууларга болгон эрктик мамиле жөнүндө маалымат берилбейт. Бирок алардагы мисалдарда канаттууларга карата сүйлөөчүнүн түрдүү мамилесине ылайык сөздөр камтылган.

Өзбек тил илиминдеги эмгектерде эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр «буйрук-хитоб ундовлари» («буйрук-кыйкыруу сырдык сөздөрү») [92:152] деп аталса, кээ биринде «мурожаат сузлари» («кайрылуу сөздөрү») деп аталып, анын бөлүнүш түрлөрүндө айбанаттар менен кошо канаттуулар

да аталат [134:58]. Муну түркмөн тилиндеги эмгектер да ырастайт [139:17].

Чындыгында, адамдар айбанаттар менен гана эмес, канаттуулар менен да түрдүү мамиледе болот.

Сүйлөшүү кебинде адамдын айбанатка жана канаттууларга карата болгон эрктик мамилесин билдирүүчү сырдык сөздөрдү айтканда, предмет жөнүндө жана ал аткарууга тийиш болгон кыймыл-аракеттин элеси дароо көз алдыга тартылат. Алар эмоционалдуу-экспрессивдүү боекко ээ болуп, өзгөчө түз буйрук мааниси басымдуулук кылат.

Сүйлөшүү кебинде колдонулган эрктик мамилени билдирүүчү сырдык сөздөр төмөнкүдөй маанилерде жумшалат:

1. Айбандарды жана канаттууларды чакыруу жана үндөө үчүн колдонулган сырдык сөздөр.

Айбандарды жана канаттууларды чакырууда алардын ар биринин аталыш түрү бар. Мисалы, канаттууларды чакырууда: кыргыйды, кушту колундагы жемди жеш үчүн чакырганда **пө** сырдык сөзү колдонулат. Тоокторду чакырууда **тү-тү // түтү-түтү** сырдык сөзү айтылса, алгыр куштарды үндөөдө, чакырууда **бөпү** сырдык сөзү жумшалат: - *Пө-пө, ал! Пө-пө, ал! - деп көндүргөн бүркүтүн иштетйт (К.О.)*.

Үй жаныбарлары болгон жылкы **кыруу-кыруу, бо-бо, мо-мо**; эчки **чүчү-чүчү**, кой **түшөй-түшөй, кыроой-кыроой**, уй **хов-хов**, торпок **май-май** деген сырдык сөздөрдү айтуу аркылуу чакырылат.

Башка айбандарга салыштырмалуу итти чакырууда өзгөчөлүк бар. Аларды чакырууда колдонулган **ме // ма, күчү-күчү** сырдык сөздөрүнөн сырткары кээде адамдар тарабынан коюлган энчилүү аттары да кошулуп айтылат. Мисалы: *Ма, Жолборс, ма! (сүйл.)*. *Илбирс, ма, күчү-күчү (сүйл.)*.

Кээде бул сөздөрдүн аягына кыска, бирок күчтүү дем менен улам кайталанып чыккан ышкырык да чакыруучу тарабынан коштолот. Натыйжада, иттин аты менен катар айтылган сырдык сөз чакыруу маанисин күчөтсө, ышкыруу тездик маанисин берет.

2. Айбандарды жана канаттууларды айдоо, бастыруу, чочутуу, кайыруу максатында айтылган сырдык сөздөр.

Сүйлөөчү чакыруу маанисинде колдонулган айрым сырдык сөздөрдү көтөрүнкү үн менен айтуу аркылуу айбандарды жана канаттууларды айдоо, чочутуу маанисин жаратышы мүмкүн. Мисалы, **куу** сырдык сөзү таптаган

ителгини чакырууда жапыс үн менен созулуп айтылса, эгинди таранчыдан, жөжөнү кулаалы сыяктуу жырткыч канаттуулардан коруп айдоодо, чочутууда көтөрүнкү үн менен кыска айтылат.

Мышыкты чакырууда **пыш-пыш** сөзү жапыс үн менен созулуңку айтылса, аны айдоодо көтөрүнкү үн менен кыска айтылат. **Пыш** сырдык сөзүнүн акырына э үндүү тыбышы же «**дейм**» деген сөзүнүн кошулуп айтылышы аны айдоого карата күчөтүү маанисин берет. Мисалы: *Пыш - э! Пыш дейм!* (сүйл.).

Кээде мышыкты айдоодо, чочутууда **мыш** сөзү да колдонулат.

Тоокту айдоодо **түт**, **күш** сөздөрү жумшалса, эшекти айдоодо **хы**, ал эми жылкыны бастырууда, айдоодо же чабууда **чу // чү // чө** сырдык сөздөрү колдонулат. Мындай сырдык сөздөрдөгү айдоо, чочутуу маанисин күчөтүү, тездетүү максатында «э» үндүү тыбышы же «**дейм**» сөзү кошулуп айтылат.

Айбандарды айдоодо, чочутууда буйрук этиштер да сырдык сөз катарында колдонулат [караныз: 81:471, 51:213]. Мисалы, итти айдоодо, чочутууда **кет, тур, чык, бас** ж.б. сөздөрү урунулат.

Айрым сырдык сөздөр айбандарды айдаганда да, кайрыганда да колдонула берет. Мисалы, **чиге, чек** сырдык сөздөрү эчкини, **чой** кой-эчкини, **кош // киш** кой-козуларды, **ош // өш** сырдык сөзү уйларды айдаганда, тоскондо же бир жакка кайрууда колдонулат.

3. *Айбандарга жана канаттууларга шыкак берүү, тукуруу максатында колдонулган сырдык сөздөр.* Мындай сырдык сөздөр бардык сүйлөөчүлөрдүн, өзгөчө мергендердин жана ан уулоочулардын кебинде көбүрөөк колдонулат. Алсак, **айт, айдак // айдайт**: *Ал өзүнө теңелише түшкөн дүбүртү катуу күлүккө жалт бурулду. - Авуу, оо айт!* (Т.К.).

Ал, ала күш сырдык сөздөрү итти бирөөгө же бир нерсеге тукуруп, «кубала», «ал», «тиште» деген мааниде айтылат.

4. *Айбандардын жана канаттуулардын кыймыл-аракетин токтотуу, жоошутуу максатында колдонулган сырдык сөздөр.* Мындай сырдык сөздөр көп эмес. Мисалы, **тырр, так** сырдык сөздөрү жылкыны токтотуу, жоошутуу үчүн колдонулат.

Чөк-чөк сырдык сөзү төөнү чөгөрүү үчүн жумшалса, эшекти токтотуу, жоошутуу үчүн **чүш // иши** сырдык сөзү урунулат.

Ха-а-ай сырдык сөзү карышкырдын үнүн тыюу, короого жакын жолотпоо үчүн айтылат. Мисалы: - **Ха-а-ай!**.. - деп кыйкырды. *Карышкырдын үнү тып басылды (Т.К.).*

Айбандарды жана канаттууларды айдоодо, кайырганда колдонулган айрым сырдык сөздөр сүйлөөчүнүн жумшак жана созулунку интонациясына ылайык жоошутуу маанисин берип калышы да мүмкүн. Мисалы, уйду сааганда аны жоошутуу үчүн **о-ош** сырдык сөзү жумшак, созулунку үн менен айтылат.

Түз сырдык сөзү уйду, ал эми **оң** сырдык сөзү бээни сааганда аны ыңгайлуу абалга келтирүү үчүн айтылат.

5. *Айбандарга жана канаттууларга карата каргоо максатында жумшалган сырдык сөздөр.* Мындай сөздөр айбандарга жана канаттууларга кыжыры келгенде колдонулуп, «зат атоочторго көбүнчө **ал, бол** деген буйрук этиштер кошулуп айтылат да, этиштерге дайыма **-гыр** мүчөсү жалганат» [81:467, 51:212]. Мисалы, эчкини каргоо үчүн **кара өпкө алгыр, түйнөк болгур, какач алгыр** сырдык сөздүү сөз айкалыштары колдонулса, төөгө карата **жайрагыр**, жылкыга карата **жаталак болгур**, уйга карата **карасан болгур, күл болгур**, ал эми тоокту каргоо үчүн **өлөт алгыр** сыяктуу сырдык сөздөрү жана сырдык сөздүү сөз айкалыштары колдонулат.

Демек, айбандарга жана канаттууларга карата колдонулган сырдык сөздөр сүйлөшүү кебинде кенири жумшалат жана кептин экспрессивдүүлүгүн арттырат.

Сүйлөшүү кебинде өзгөчө турмуш-тиричиликте иштетилүүчү сырдык сөздөр арбын. Анткени адамдар бири-бири менен такай байланыш түзүп, кептик этикеттин формулаларын урунушат. О.Чарыярова белгилегендей, кептик этикет – сылыктыкты билдирүүдө колдонулган сөз же сөз айкашы [139:15]. Алар учурашууда, коштошууда, ыраазычылыкты билдирүүдө, кечирим суроодо жана бирөөгө кайрылганда жумшалат: - *Саламатсызбы?* - *Өзүң кандай?* (К.О.). ... *Жүрү, үйгө кир, чай ичип чык.* - *Жок, ыракмат.* (К.О.). - *Ашыр!* – *деди артына карап...* - *Лаппай, Абиш...* (Т.К.). – *Жакын киши жолотпо. Уктуңбу?..* – *Куп, бек ага...* (Т.К.). – *Кош! Жолуң шыдыр болсун!* – *деди Күлжан (Н.Б.).*

Ар бир элдин салты, үрп-адаты бар. Алар өзүнө мүнөздүү ритуалдык аракеттер жана сөздөр менен коштолот. Мындай сөздөр эмоционалдуу-экспрессивдүү мааниге ээ болуп, турмуш-тиричиликте колдонулуучу сырдык сөздөрдүн катарын түзөт да, «адамдын психикасына терең таасир этип, айтылган каалоо-

тилектердин аткарылышына ошол ритуалга катышуучулардын ишенимин жаратат» [139:16]. Мисалы: - **Куш боонор бек болсун! Көшөгөнөр көгөрсүн! Бактылуу болгула! Бешик боонор кут болсун! Туулган күнүң менен куттуктайм!** ж.б.

Бул топтогу сырдык сөздөр сүйлөөчүнүн ойду туюнтуу максатына ылайык өтмө мааниде да жумшалып, эмоционалдуу-экспрессивдүү боекко ээ болот. Бул учурда сырдык сөздөр өзгөчө басым менен көтөрүңкү үн ыргагында кыска айтылат. Мисалы: - *Рахмат! Дайындаган ишти аткарганыңызга (сүйл.) (тескерисинче, аткарбагандыгына байланыштуу сүйлөөчүнүн кыжырлануусун, таарынычын билдирүүдө).* - *И-и, куттуктайм! Сабактарыңдан жалаң «бешик» билет турбайсыңбы, мугалимиң айтты (сүйл.) (тескерисинче, жаман окуган баланы мыскылдоо маанисинде колдонулду).*

Сүйлөшүү кебинде жумшалган айрым сырдык сөздөр сүйлөөчүнүн курактык, жыныстык, территориялык-аймактык өзгөчөлүгүнөн, социалдык абалынан да кабар берет. Мисалы:

- *Салоомалейкум, - деди аны көрө койгон четтеги бала.*

- *Воалекима атсалам, баатыр (К.Ж.).*

Мындагы учурашууда колдонулган **салоомалейкум, воалекима атсалам** деген сырдык сөздөр эркек адамдардын кеби үчүн мүнөздүү.

Чочуу, тан калуу, уялуу, өкүнүү, кейүү сыяктуу маанидеги **амей // омей, акетай, кокуй, көтөк, ботом, капырай, катыгүн // каранкүн** ж.б.у.с. сырдык сөздөр карапайым аялдардын жана өзгөчө кемпирлердин кебинде көбүрөөк колдонулат. Мисалы: *А-а каранкүй! Чай ич дебей!.. – Бөкчөңдөгөн кары эмне кылаарын билбей шашкалактады (К.Ж.). Бүбүйна карынын нуру качкан көздөрүнө солдат кийимчен бирөө көрүндү... «Капырай, ким болуп кетти?» Жүрөгү болкулдап бирдемени туйгандай (К.Ж.). ... Омей, кокуй! Бул эмнеси?.. (М.М.).*

Чочуганда колдонулуучу **апай** сырдык сөзү жаштардын кебинде урунulat. Бирок чыныгы азыркы мезгилдин шаардык жаштары үчүн бул сырдык сөз анчалык мүнөздүү эмес, анын ордуна **ай // ой, апа** деген сырдык сөздөр колдонулат.

Төмөнкү стилистикалык боектуулукка ээ болгон сырдык сөздөрдүн сүйлөшүү кебинде колдонулушу чектелүү. Мисалы, **оозуна кара таш // таш оозуна** деген сырдык сөздөргө орой, карапайым боек мүнөздүү болгондуктан, сүйлөөчүлөрдүн кебинде көп колдонула бербейт: - *Нүзүп! Нүзүп акеңиздин күнөсү башынан ашып кеткен экен! Ошол күнөсүн күнө эткен*

башын кесип келүүгө жарлык бердим! Уктуңбу! Жаркын айым селдейе түштү: - Таш оозуңа! - деди ал эринин көзүн тиктеп. - Ой, сен эмне дейсиң?.. (Т.К.).

Сырдык сөздөр жаш балдардын кебинде номинативдик функцияда келет¹. Мисалы: **маа** «кой», **ав-ав** «ит» ж.б.

Демек, сүйлөшүү кебинде колдонулган сырдык сөздөрдү талдоо аркылуу төмөнкүдөй жыйынтыктарды чыгарууга болот:

- Сырдык сөздөр эмоционалдуу-экспрессивдүү боекко ээ.

- Эмоционалдык сырдык сөздөр маани жактан туруксуз, ошондуктан көп маанилүү болушат.

- Эмоционалдык сырдык сөздөр аркылуу берилген жалпы пикир ар дайым эле угуучуну да, сүйлөөчүнү да канааттандырбайт. Ошондуктан сырдык сөздөн кийин же мурун келген башка сүйлөмдөр менен берилген пикир конкреттештирилет. Натыйжада, эмоционалдык сырдык сөздөр ошол сүйлөмдүн (сүйлөмдөрдүн) маанилик эквивалентине айланат да, сүйлөмгө эмоционалдык түс берет.

- Морфологиялык жактан сырдык сөздөр мүчөлөр аркылуу жасалбайт, бирок айрым буйрук этиштер аркылуу айбанаттарга жана канаттууларга карата колдонулган сырдык сөздөр жасалат.

- Кээ бир сырдык сөздөр территориялык, социалдык, курактык жана жыныстык өзгөчөлүктү да туюнтат.

- Турмуш-тиричиликте колдонулган сырдык сөздөр адамдын кеп маданиятынын деңгээлин көрсөтөт.

4-§. Тууранды сөздөр

Тууранды сөздөр – улуттук мүнөздөгү кубулуш. Ар бир тилдин өзгөчөлүгүнө ылайык бул типтеги сөздөрдүн курамы түзүлөт. Кыргыз тили да тууранды сөздөргө өтө бай.

Б.М.Юнусалиев тууранды жана элес унгулуу сөздөр өзгөрүү жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө ээ болуу менен, ар бири өз алдынча лексикалык категория катары атайын изилдөөгө татыктуу экендигин белгилеген [149:152]. Чындыгында, тууранды жана элестүү сөздөр (элес тууранды жана элестүү этиштер) – өз алдынча лексикалык категориялар. Биздин максат аталган лексикалык бирдиктердин сүйлөшүү кебинде колдонулуш өзгөчөлүгүн изилдөө болгондуктан, кыргыз

¹ Бул боюнча III бапты караңыз: «Жаш балдар сөздөрү».

тилиндеги салтты улап, табыш жана элес тууранды сөздөрдү бирге карадык. Ал эми элестүү этиштердин табиятынын өзгөчөлүгүнө байланыштуу аларды өз алдынча лексикалык категория катары иликтөөгө алдык.

Тууранды сөздөр сүйлөшүү кебинде кеңири колдонулат. Анткени «...анын бардык түрлөрү сүйлөшүү кебинин табиятына ылайыктуулугу менен мүнөздөлөт» [131:186]. Алар кептин так, ачык, кооз жана көркөм болушуна негиз түзөт.

Тууранды сөздөр чыгышына, маанисине, грамматикалык белгилерине карата табыш жана элес тууранды сөздөр деп экиге бөлүнөт. Акыркы мезгилдерде тууранды сөздөрдүн үчүнчү түрү катары **сезим тууранды сөздөр** жөнүндө сөз боло баштады [караңыз: 2:268, 16:50, 18:73]. «... Тууранды сөздөрдүн экиге эмес, үч топко бөлүштүрүлүп каралышы принципиалдуу мааниге ээ. Башкача айтканда, стилистикалык (кептик) талап сезим тууранды сөздөрдүн жекече табияты өзгөчө экендигин даана айкындап турат» [18:73].

Табыш тууранды сөздөр адамдарды курчап турган объективдүү дүйнөдөгү жандуу жана жансыз заттардан чыккан табыштарды туурайт. Бирок бул сөздөр (тыбыштык айкалыштар) жандуу жана жансыз заттардан чыккан табыштын (үндүн) дал өзү эмес. Алар табыштардын тууралып айтылган сөзгө болжолдуу гана окшоштурулуп, кептик табышка көчүрүлгөн формасы болуп эсептелет [караңыз: 77:14-15].

Сүйлөөчү (субъект) адамдардан чыккан үндөрдү туурап, кепти көркөм, образдуу жаратат. Кээде адамдардан чыккан табышты тууроо менен бирге кеп арналган инсанга карата түрдүү мамилесин билдириши мүмкүн. Алсак, жактырбоо мааниси: *Жан дүйнөбүзгө, араң жан жашап жүргөн, башыбыздан кайгы-касыретибиз ашып турган бизге «балч!» түкүрүп, баса беришкендей болду! (М.М.). Чайды шор-шор ууртаган инисин Шамырат какты (А.Мат.).*

Жек көрүү мааниси: *Айтканын жасаганча башыма шылк-шылк коюп жиберчү (А.Мат.). Артыңдан арсылдап, иттердин, айкайлаган «менттердин» апыл-тапыл дабышы (М.М.).*

Мыскылдоо мааниси: *«Жаман жери сенин килемге кусуп салганың кыйын болду», - дегенде, берки кыз «бырс» күлүп жиберди (Ч.Аб.). - Хи-хи! - шылдыңдап күлүп ийди (Д.К.). - Пи-ш!.. Ары жок. Кызык неме экен, чоңдугун билбеген (Д.К.).*

Жийиркенүү мааниси: - *Фу, өлгүдөй сасык экен (Ж.К.)*.

Өкүнүү, кайгыруу мааниси: *Чын эле балдар бакчасына келиптиз. Түү иттики... (Ж.К.)*.

Сүйлөөчү кебинде айбандардын, канаттуу куштардын табышын тууроочу сөздөрдү урунушу мүмкүн. Мындай сөздөр айбандардын, канаттуу куштардын табышы менен бирге сүйлөөчүнүн аларга карата түрдүү мамилесин билдирүү, же кептин көркөм, образдуу уюшулушу үчүн кызмат кылат: *Ити «борс» үрүүгө үлгүрбөдү (сүйл.)*. *Кырып-ик, кирк! Жакын ортодо учуп-конуп боз таркылдак жүргөнсүйт (Т.К.)*. ... ак короз бирди чокуп жутту да, ... канатын каккылап: *«Кү-кү, кү-күрү-күк-күк!.. Жүгөрүдөн бирден тиштеп, кайра таштап, мойнун койкоңдотуп, мекиштерин чакырды (Т.К.)*.

Сүйлөөчү курт-кумурскалардан чыккан табышты тууроо менен алардын коркунучтуулугун, заардуулугун же коркуу, жийиркенүү ж.б. сезимдерин да туюнтат: *«Ыш-шы» жыландын ышкырыгындай акырын добуш чыкты да, «Кубалды» тамтаңдап барып күп кулады (Ч.Аб.)*. *«Ыз-з-з» үндү угар менен артымды карасам, мага жакын эле жерде аарылар уюгуна кирип-чыгып жүрүшүптүр (сүйл.)*.

Сүйлөөчү адамдын катышы аркылуу түрдүү предметтерден (эмгек шаймандарынан, музыкалык инструменттерден, курал-жарактардан, түрдүү механизмдерден, азык-оокаттардан, үй-буюмдарынан ж.б.) чыккан табышты тууроо менен бирге көрүнүштү, адамдын кыймыл-аракетин, абалын, жөндөмүн ж.б. туюнтат: ... *нечен жолу атып жүрүп көнүп калган колдору шарак-шурак октой салды да, боз үйдүн эшигин тиктеп отуруп калды (Ч.Аб.)*. *Узун, ийкемдүү салаалар ашыкча, кем да эмес «дыңгыр» үн чыгарды, кылдарга тийип (М.М.)*. *Казан-аяк тарапта калдырт-күлдүрт, бир нерсе күп этип кулап, сынгандай болду (Д.К.)*.

Жаратылыштагы түрдүү үндөрдү, табыштарды тууроодо колдонулуучу сөздөр кептин көркөм, образдуу уюшулушуна негиз болот: ... *мына эми Ак-Бууранын боюна түшүп, анын шылдыр-шылдыр үнүнө көшүлө, өз оюна сүңгүп бараткан Гүлсара апаатка кабылам деп кайдан ойлосун? (Ж.К.)*. ... *жаан да басылбады, өчү бардан бетер терезени тынымсыз шыртыш-шырт чапкылап (Ш.К.)*.

Сүйлөшүү кебинде жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туурап айтууда алардын мүнөзүнө ылайык татаал же жөнөкөй түрлөрү тандалат. Табыштын бир гана ирет болгонун

туурап айтууда бир гана сөздөн турган жөнөкөй түрү жумшалса (мисалы: **балп, каңк, күп, тарс, чолп, тып** ж.б.), кыймыл-аракеттин бир нече ирет кайталанышын туурап берүүдө эки же андан ашык сөздөн түзүлгөн татаал түрү колдонулат (мисалы: **кыр-кыр, бырк-бырк, барак-барак, чалп-чулп, дыр-дыр** ж.б.): *Тарс! Мылтыктын үнүнө удаа карышкыр кулап түштү (К.Жан.). ... каалгаларды тарс-тарс тээп-тээп ачып, эшикке чыгып, тамдын артына айланды (Ч.Аб.).*

Биринин артынан бири кайталанган табышты табыш тууранды сөздөрдүн жөнөкөй түрү да билдирет. Буларга **-ыр** тыбышы менен аяктаган сөздөр кирет. Мисалы, **талп** дегенде бир нерсе жерге катуу бир гана ирет түшсө, ал эми **тапыр** дегенде жерге түшкөн бир өңчөй нерселердин кайталанган табышын туябыз.

Тууралган табыштын узактыгы үндүүнүн созулуп же акыркы үнсүздүн кайталанып айтылышы менен да билдирилет. Мисалы: **каак, мөө // маа**: - *Дүң-ң!* - *Дагы алыстан келип, таман алды титир этип, артынан дүңгүрөп, үн кандайдыр кеңдикке тарап, сиңип кетти (Т.К.) (замбиректин үнү).*

Айрым жөнөкөй табыш тууранды сөздөр тууралган табыштын кескиндигин, кыскалыгын билдирет. Алар көбүнчө уяң **ң, р, л** тыбыштары менен аяктаган тууранды сөздөргө **к, с, т, п** каткалаң үнсүз тыбыштары уланып жасалат. Мисалы: **шар - шарп, даң - даңк** ж.б.

Сүйлөөчү чыккан табыштын күчтүүлүгүнө, бийиктигине жараша да үндүү тыбыштарды тандайт. Мисалы, [а] фонемасы катышкан табыш тууранды сөздөр тууралган табыштын күчтүүлүгүн же бийиктигин көрсөтөт: **тарс / тырс, карс / кырс, даң / дың, каңк / кыңк** ж.б. [караңыз: 81:455-456].

Курулушунда [а] фонемасы катышкан кош сөз тибиндеги табыш тууранды сөздөр үндүн бир түрдүүлүгүн жана бийиктигин, ал эми түгөйлөрүнүн үндүү тыбыштык курамдары түрдүүчө келген кош сөз тибиндеги табыш тууранды сөздөр үндүн көп түрдүүлүгүн жана күчсүздүгүн туюнтат: **тарс-тарс / тарс-тырс / тарс-турс, карс-карс / карс-курс** ж.б.

Табыш тууранды сөздөр башка сөздөрдүн жасалышына база болуп берет. Мисалы: **карсылда, эпилде, бакылда** ж.б. [52:221]. Мындай этиштер сүйлөшүү кебинде көп колдонулат: ... *Чоко жалаң курук чай иче берип, үч күндө эле эриндери бозоруп, ичи бурала куйкулдап-чуйкулдап, утуру ичи көөп, кыскасы, жетим баладан беш-бетер жүдөдү (Ж.К.). ... Койлор*

бирдемеден шектенгенсин элсден, короонун ортогуна чогула түшүштү. «Кет нары, кет нары» дегенсин, козулардын ма..а.маа...аалаган үндөрү чыкты (Ш.Б.).

Табыш тууранды сөздөрдөн жасалган этиш сөздөрдүн кээ бири сүйлөшүү кебинде метафоралык мааниде эмоционалдуу-экспрессивдүү боекко ээ болуп калышы мүмкүн. Мисалы: *Мынча эмне уулуйсуң?! (сүйл.). – Какылдаган өлүгүңдү көрөйүн... Иштин жөнүн билбеген жаш балдарга жардам бербейт дагы, жаагын жаныйт... (Ш.Б.).*

Табыш тууранды сөздөр жалпы сүйлөөчүлөрдүн кебинде эркин колдонулат. Бирок бул сөздөрдүн жаш балдардын кебинде колдонулушу боюнча өзгөчөлүк бар. т.а., табыш тууранды сөздөр лексикалашып, номинативдик функцияда колдонулат. Мисалы: **биби** // **бабап** «машина», **ав-ав** «ит», **мөө** «уй», **маа** «кой» ж.б.

Сүйлөшүү кебинде элес тууранды сөздөр да кеңири пайдаланылат. Сүйлөөчү элес тууранды сөздөрдү заттардын кыймыл-аракетинин сырткы көрүнүшүндөгү элестөөлөрдү билдирүүдө колдонот. Тагыраак айтканда, адамдын жана башка предметтердин аракетин, абалын, тышкы көрүнүшүн жана аракеттин мүнөзүн билдирет. Мисалы: *Сапарбай жылмаң күлүп койду (Т.С.). ... балтаң басып, бергинде жеңем турбайбы (М.Э.).*

Кээде мындай элес тууранды сөздөр аркылуу сүйлөөчү кимдир бирөөгө карата түрдүү мамилесин билдириши мүмкүн. Мисалы, жактыруу, жакшы көрүү мааниси: *Атай келим-кетимге кенен, балтаң-балтаң киши (Ш.Б.). Бойтоң-бойтоң басканын көрүп, жүрөгүм эзиле түштү (сүйл.).*

Мыскылдоо мааниси: *Досуң кодоң-кодоң басат турбайбы (сүйл.).*

Жактырбоо мааниси: *Балжыр-булжур челегин көтөрүп, уялбастан сүт сурап келиптир (сүйл.).*

Жек көрүү мааниси: *Көзү акшың-акшың карады дейсиң! (сүйл.).*

Коркуу сезимин билдирүүдө: *Селтең баш көтөрүп, демин ичине тартып, делдейип кулак түрө калды (Ш.К.).*

Сүйлөөчү кыймыл-аракеттин тездигин билдирүүдө да элес тууранды сөздөрдү кебинде урунушу мүмкүн. Алар, негизинен, **т, к, п** тыбыштары менен аяктайт: *Үн чыккан тарапка «жалт» тиктей, көздөрүнөн от чагыла түштү (М.М.). ... боз жигиттен бетер тепкичке «леп» бут коюп, ачык турган*

машине-түрмөнүн эшигинен башпакты (М.М.). ... Азият иштин төркүнүн шак түшүндү (Ч.Аб.).

Элес тууранды сөздөр сүйлөөчүнүн кебинде кошумча элементтердин жардамы менен төмөнкүдөй маанилерди билдирүү үчүн колдонулат:

Элестетилген кубулуштун белгилүү бир убакка чейин созулганын, же алардын биринин артынан бири кайталанганын билдирүүдө элес тууранды сөздөргө **-ыр** элементи жалганып айтылат: **жалтыр, жылтыр.**

Бул сөздөрдүн кайрадан кескиндигин, тездигин билдирүү керек болсо, алардын аягына «т» тыбышы кошулуп айтылат: **желбирт (жел-п-ыр-т), жалбырт (жалп-ыр-т)** [81:461].

Табыш тууранды жана элес тууранды сөздөр адамдын угуу жана көрүү органдары менен байланыштуу. Ал эми угуу жана көрүү органдары менен түк байланышпаган тууранды сөздөр **сезим тууранды сөздөр** катары каралат. Алар адамдын психологиялык абалын, көрүнүштү реалдуу сүрөттөө үчүн кепте колдонулат [караңыз: 16:50]. Мисалы: *Кээде тилпондон аялына «тарс» айтып салгым келет (Ж.К.). ... жомоктогу жалгыз көздүү дөөдөй дардайган бука моюнду көргөндө, жүрөгү «шуу» коркуп, оң жооп бербесе кутулбасын сезди (Ж.К.).*

Биринчи сүйлөмдө сүйлөөчүнүн жек көрүү сезими, экинчисинде кеп арналган инсандын коркуу сезими сыпатталды.

Сезим тууранды сөздөрдү сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдөн айырмалоо керек. Анткени аталган сөздөрдүн экөө тең сүйлөөчүнүн сезим абалы менен байланыштуу. Алар төмөнкү белгилери боюнча айырмаланышат. Сезимди билдирүүчү сырдык сөздөргө айлана-чөйрөгө, жашоо-шартка, түрдүү көрүнүш-абалдарга карата адамдын таң калуу, өкүнүү, чочуу, кубануу ж.б.у.с. ички сезимдерин билдирген сөздөр кирет: *Ой тобо, шумдук экен го (Т.С.). – Ботом, бул эмне? (А.Жус.). – Кап, муну билгенде... (сүйл.).* Ал эми адамдын ички сезимин туураган сөздөр сезим тууранды сөздөр катары каралат [18:73]. Мисалы: *Жүрөгү тыз-тыз сайгылаша: «Эртерээк келбейби» – деп, келин кеткен тарапты тиктеген менен, бул баланын энесине түспөлдөштөр көрүнбөйт (Ч.Аб.). Суусунум канайын дегенсиди, бирок башым жарылып кетчүдөй зың-зың ... (К.Ж.).*

Мисалдардагы **ой тобо, ботом, кап** сырдык сөздөрү аркылуу сүйлөөчүнүн таң калуу, чочуу, өкүнүү сезимдери

билдирилсе, **ТЫЗ-ТЫЗ, ЗЫЦ-ЗЫЦ** деген сезим тууранды сөздөр аркылуу сүйлөөчүнүн физиологиялык абалдары сыпатталды.

Жыйынтыктап айтканда, адамдар табияттагы түрдүү жандуу жана жансыз заттар менен өз ара мамиледе болуп, сүйлөшүү кебинде алардан чыккан табышты же алардын элесин, же өзүнүн ички сезимин кептик табышка көчүрөт. Натыйжада, табыш, элес, жана сезим тууранды сөздөр жаралат да, алар сүйлөшүү кебинин каражатына айланат. Ошондуктан тууранды сөздөр сүйлөшүү кебинде кеңири колдонулуп, анын лексикалык каражатын түзөт.

5-§. Элестүү этиштер

Кыргыз тили боюнча ЖОЖдор үчүн жазылган окуу китептеринде элестүү этиштер өзүнчө берилбестен, тууранды сөздөр жөнүндөгү теориялык баяндоолордо гана сөз болуп келе жатат.

Окумуштуу Б.М.Юнусалиев элестүү этиштердин табиятын, жасалышын жана туюнткан маанилерин талдоого алып, аны элестүү сөздөрдүн бир түрү катары мүнөздөгөн [149:183-187].

С.Кудайбергенов элестүү этиштерди тууранды сөздүн бир түрү болгон элестүү (образдуу) сөздөр менен салыштырып, алардын окшош, айырмалуу белгилерин көрсөткөн. Аларды түзүлүш булагы боюнча үч топко – атооч менен этиштик (тирүү) уңгулардан, этимологиясы белгисиз (өлүү) уңгулардан жасалган жана уңгулары табыш тууранды сөздөр менен байланыштуу болгон элес тууранды сөздөргө (элестүү этиштерге да) бөлүштүргөн [51:207-208, 81:456-460].

Элестүү этиштер менен элес тууранды сөздөр төмөнкү белгилери боюнча айырмаланат.

Элестүү этиштер адамдардын пикир алышууларында колдонулуп, «...адамдын, айбанаттардын жана заттардын сын-сыпаты, кыймыл-аракети, физикалык касиети жөнүндөгү элестик түшүнүктү билдирет» [78:42]. Морфологиялык көрсөткүчү болуп **-й** менен аякташы эсептелет [78:12]. Ал эми элес тууранды сөздөр «... заттардын көрүнүшүнө же алардын кыймыл-аракеттерине байланыштуу элестерди билдирет. ...Мындай сөздөр көбүнчө аягы **ң** тыбышы менен, же кээде **к** тыбышы менен бүтөт, мисалы: **койкок-койкок, дагдаң-дагдаң**»

[51:207]. Ошондой эле, элес тууранды сөздөргө этиштин категориясынын мүчөлөрү уланбайт.

Белгилей кетүүчү жагдай, элестүү этиштер аягы **-й, -ай** менен бүткөн туунду этиштерден (**карай, жооной, чуңкурай**) айырмаланып, кыймылдык формасы бар жана ал **-нда** түрүндө берилет: **арбай – арбаңда, калдай – калдаңда, ырсай – ырсалаңда** ж.б. [78:31]. Бул сөздөрдөн сын атооч **-гай** мүчөсү аркылуу жасалат: **талпай – талпагай, теңирей – теңирекей** [78:15].

Элес тууранды сөздөрдөн этиш **-ла** мүчөсү аркылуу жасалат: **сорон-сорон – сорондо, сорок-сорок – сорокто, койкок-койкок – койкокто** ж.б. [81:457].

С.Турусбеков **-алаң, -гай, -чый, -ган, -ынкы, -гыч** мүчөлөрү аягы **й** тыбышы менен бүткөн тууранды этиштерди атооч сөздөргө өткөрөрүн мисалдар менен далилдеп, элестүү этиштерди аягы **й** тыбышы менен бүткөн тууранды этиш катары караган [52:221]. Чындыгында, тууранды сөздөр жандуу жана жансыз заттардан чыккан табышты туураса, ал эми элес тууранды сөздөр заттардын кыймыл-аракетине байланыштуу сырткы көрүнүшүн, элесин билдирет. Ошондуктан элестүү этиштер адамдын ж.б. заттардын кыймыл-аракети, сын-сыпаты, абалы ж.б. касиети жөнүндөгү элестик түшүнүктү билдиргендиктен, мындай сөздөрдү тууранды этиш эмес, элестүү этиш деп атоо туура болмокчу. Ошондой эле, аталган мүчөлөрдүн ичинен **-чый** мүчөсү элестүү этиштерден атооч жасоочу мүчө эмес, тескерисинче, элестүү этиштерди жасоочу мүчө болуп эсептелет: **бөкчүй, былчый, мурчуй, тикчий** ж.б.

Элестүү этиштерди грамматикалык аспектиде изилдөөдө С.Кудайбергеновдун эмгеги өзгөчө белгилөөгө арзыйт. Ал аталган сөздөрдү түрк жана монгол тилдерине салыштырып изилдеп, анын табиятына, жасалуу булактарына, аларды жасоочу мүчөлөргө кеңири токтолгон [78].

К.Сейдакматов кыргыз тилиндеги салыштыруучу **-дай** мүчөсүн изилдеп, бул мүчөнүн айрым элестүү этиштерге улануу учурларын иликтөөгө алган. Алардын кээ бирлери этиштен кийин жалганарын (**үксүйдөй болгон, ырбыдай болуп**), бир катарына **-дай** мүчөсү жалганарда этиштин аягындагы үнсүз тыбыш түшүп каларын (**аткый-аткыдай, локуй-локудай: локудай балага сокудай талкан кеппи (мак.)**) жана кээде этиштин аягындагы үнсүз тыбыш түшүп, анын ордуна **р** же **т** тыбышы кошулат да, андан кийин **-дай** мүчөсү жалганарын

(*какчий-какчыйтай, куркуй-куркуттай*) мисалдар менен мүнөздөгөн [120:68-69].

Кийинки мезгилдерде жарык көргөн окуулуктарда элестүү этиштер жөнүндө илимий маалыматтар берилген эмес [1:181-183].

Элестүү этиштер эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерге ээ болуп, негизинен, сүйлөшүү кебинде жумшалат. Бирок бүгүнкү күнгө чейин аларды сүйлөшүү кебинин лексикалык бирдиги катары иликтөө колго алынбай келе жатат. Кээ бир адабияттарда гана элестүү этиштердин сүйлөшүү лексикасына кирери жөнүндө учкай пикирлер айтылган [56:182].

Кыргыз тили элестүү этиштерге бай. Буга далил академик К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (- М., 1965) 585 элестүү этиш сөз берилген. Лексикалык катмардын бул түрү боюнча кыргыз, казак, монгол, якут тилдери катарлаша алат. Ал эми башка түрк тилдеринде элестүү этиштер жокко эсе [78:12]. Бул – кыргыз тилинин эң байыркылыгынын, сөздүк корунун байлыгынын күбөсү.

Элестүү этиштер сүйлөшүү кебинде төмөнкүдөй маанилерде жумшалат:

1. Адамдардын, айбандардын жана заттардын физикалык абалы, кыймыл-аракети жөнүндөгү элестерди атоо маанисинде: *Шабыраалынын ичигинин саңсаң жүнү булайып чыга түштү (Н.Б.). Көздөрү киртийип, эриндери кеберсип, жыгылчудай араң эле турат (Н.Б.).*

Булай «буладай чыгып туруу, чети көрүнүү», **киртий** «көз кош кабаттанып, ары киргенсип көрүнүү» маанилеринде колдонулду.

2. Оң эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерде. Мындай элестүү этиштер адамдардын, айбандардын жана заттардын физикалык касиет-абалына, кыймыл-аракетине карата сүйлөөчүнүн жакшы көрүү, жактыруу, суктануу, таң калуу ж.б. сезимдерин кошо туюнтат: **зыкый, зымпый, зыңкый, чыкчий** элестүү этиштери абдан тыкан, чыкыйган ал-абалды билдирүүдө колдонулуп, сүйлөөчүнүн жактыруу, жакшы көрүү маанилерин кошо туюнтат: *Чыкчыя кийинип, баскан турганы шайдоот (Ч.Аб.). Айнагүл зыңкыйып бир үйдүн келини (сүйл.).*

Ал эми **бапай, барпай, барпый** элестүү этиштери топтолушкан түрдө жан жакка жайылып, көбүнкү, көпшөк көрүнүштү сыпаттоо менен сүйлөөчүнүн суктануу, таңдануу

мамилелерин билдирет: *Сакалы бапайып өзүнө жарашат (сүйл.). Барпайып жалбырактары тим эле укмуш (сүйл.).*

3. Терс эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерде. Мындай элестүү этиштер адамдардын, айбандардын же заттардын физикалык касиетине, кыймыл-аракетине карата сүйлөөчүнүн жек көрүү, жекирүү, жактырбоо, мыскылдоо, келекелөө, кемсинтүү, кордоо ж.б. мамилесин туюнтат. Мисалы, жекирүү, жек көрүү жана жактырбоо мааниси: - *Аңкайып неге турдуң? (К.Э.). Маңдайында далдайган кавказдык жалжайып күлүп туруштур (Ч.Аб.).*

Мисалдардагы **аңкай**, **жалжай** элестүү этиштери ооз эпсиз чоң ачылган абалды билдирди. **Аңкай** сөзү кошумча таң калган абалды да туюнтат.

Далдай көлөмү, көрүнүшү чоң, жоон болуп көрүнүү маанисин билдирип, кээде адамдын физиологиялык абалын сыпаттоодо жумшалат. Анын **диңкий**, **даңкай**, **дыңкый**, **дырдый**, **дардай**, **дардый**, **дагдай**, **челкей**, **лапый** сыяктуу синонимдери бар: *Тез, милийсага билдир, антпесең тиги аюудай лапыйып турганын кара (сүйл.). ... курсагын челкейтип үйүндө жүрөт (М.М.). ... Даңкайып Светканы сабап кирген чоң аялчы? (М.М.). Эки аял тең денелүү, көкүрөктөрү дагдайып, бири-бирине тап бергенде төөнүн кош өркөчүндөй болуп, жамбаштары килтиңдейт (М.М.).*

Былтыйып өтө семиз, эткел көрүнүү маанисин билдирген **былтый** элестүү этиши унчукпаган, суроого жооп бербеген адамга карата да жек көрүү маанисинде жумшалат: - *Айнашың ким өзү? Айт тезинен, эмне былтыясың, ыя? (Ж.К.).*

Мыскылдоо мааниси: - *Даңкайып боюн кара (сүйл.). Эки деректир шөлпөйүп кайра кетиптир, же президентке кирип айталбай, же Лейлектен опыт ала кетпей, аябай кыжаалат болуп жүрөт ишти ушу убакка чейин («КР». – 1999, 19-фев.). – Тиги телпейип күндүн келатканын кара! Баланы көтөрүп алыштыр дагы! (Ч.А.).*

Сүйлөмдөрдөгү **даңкай** башкалардан айырмаланып, дөңкөйгөн көрүнүштү, даңкайган бараандуу, москоол кебетеде болуу, **шөлпөй** иши оңунан чыкпоо, деми сууган абалды, **телпей** кебетеси жаман, жүдөө көрүнгөн абалды туюнтат.

Какшыктоо мааниси: ... *ак чач агайыңдын же көз айнекчен эжсейиңдин чөнтөгүнө бир нече сөлкөбайдан салып турсаң, «5» деген бааны балчайта аласың («ЭТ». – 1999, 9-апр.).*

Балчай элестүү этиши коюу тартып жайылган көрүнүшкө карата колдонулду.

Элестүү этиштерди колдонууда алардын тыбыштык курулушуна, маанисине, кепте колдонулуу өзгөчөлүгүнө маани берүү керек. Алсак, **бойтой, болкой, монтой, болпой, ботой** жана **балкай, балкый, балпый, балпай** элестүү этиштеринин маанилери окшош: толук, толмоч көрүнүштө болуу маанилерин билдирет. Бирок алар кепте адамдын курактык өзгөчөлүгүнө карата тандалып жумшалат. Алсак, **бойтой, монтой, болкой, болпой, ботой** көбүнчө жаш балдарга карата колдонулуп, сүйлөөчүнүн жакшы көрүү, эркелетүү, жактыруу мааниси кошумча туюнтулат: *Баланы болпойтуп багыттыр. Тфу-тфу... көз тийбесинчи (сүйл.).*

Ал эми **балкай, балкый, балпый, балпай** элестүү этиштери көбүнчө чоң адамдарга карата колдонулуп, оң эмоционалдуу маанини билдирет: *Асанкул балпайып жакшы киши (сүйл.). Балкыя тарткан эр экен (Ш.Б.).*

Кичинекей, татынакай көрүнүштө болуу маанисин туюнткан **бөйпөй, бөйтөй, быйтый, бытый** элестүү этиштери көбүнчө жаштардын физикалык касиетине карата сүйлөөчүнүн жактыруу, жакшы көрүү сыяктуу сезимдерин туюнтат: *Малакызыл эриндери анчалык ичке, узун да эмес. Бөйтөгөй. Дайыма бир жалкооруңку эркелете турган кепти шыбырап ийе тургансып, бөйтөйүп турат (М.М.). Быйтыйып колун карачы (сүйл.).*

Элестүү этиштердин эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилери туруксуз. Бир эле элестүү этиш контекстке же интонацияга ылайык түрдүү стилистикалык боектуулукка ээ болушу мүмкүн. Алсак, кичинекей көрүнүштө болуу маанисин туюнткан **кибирей** сөзү аео, жактырбоо, жекирүү маанилеринде урунупат: *Эмне ооруганбы, кибирейип кикичине болуп калыптыр да? (сүйл.). Кибирейип алып, деле, өнөрү күч! (сүйл.).*

Көздөрүн чоң ачып кароо, көздөрү жайноо, балбылдоо маанисин туюнткан **бажырай** элестүү этиши жактыруу, өтмө мааниде какшыктоо маанилеринде жумшалат: *Каныбектин көздөрү бажырайып, өңүнө күлүмсүрөө пайда болду (К.Жан.). Эгендин кызы «бажырайып» айылдын сулуусу (сүйл.).*

Элестүү этиштерге көп маанилүүлүк мүнөздүү. Алар, негизинен, метафоралык жол аркылуу уюшулат. Тагыраак айтканда, адамдардын, айбанаттардын, заттардын кыймыл-аракети, сын-сыпаты жана физикалык касиетинин кандайдыр

бир окшоштуктарына, функционалдык жалпылыктарына негизделет. Элестүү этиштер экиден көп эмес маанилерде жумшалат. Мисалы¹:

Аңкай 1) оозун ачып карап калуу, делдейип таң калган абалда болуу: *Кадыркул аңкайып ордунда туруп калды (К.К.);*

2) ачык абалда болуу, ангырап ачык туруу: *Үйдүн эшиги аңкайып ачык экен (сүйл.).*

Аркай 1) арсак-терсек болуп сороюп чыгып туруу: *Тоого чыккан арчадай Мүйүздөрү аркаят (Т.У.);*

2) абдан арык болгондуктан сөөктөрү уркуюп, каржайып чыгып туруу: *Сансыздын көздөрүнүн чарасы бөксөрүп, акыреги аркайган (К.Жан).*

Жалжай 1) ооз эпсиз чоң кере ачылган абалда болуу: *Кайраттын түйрүк эрди жалжайып күлүмсүрөп тигиге кайрылды (Ш.Б.);*

2) кымтылбай жагжайып ачык туруу (көбүнчө кийим-кеченин көкүрөгүнө карата): *Көкүрөгүнүн жакасы жалжайып, эти көрүнүп, каректери балбылдайт (Ч.А.).*

Элестүү этиштерде синонимия кубулушу жакшы өнүккөн. Синонимдик катардагы элестүү этиштер экиден тогузга чейин болушу мүмкүн. Мисалы: **адырай, одурай** (18-б.), **акшый, акырай, чакырай, чакчай, акшырай, акый** (34-б.), **былтый, быткый, аткый, быркый, күлчүй, күлтүй, ыткый, былчый** (90-б.), **тарсай, тырсый, торсой, тирсий, төрсөй, барсай, бырсый, бөрсөй, борсой** (327-б.) ж.б.

Кыргыз тилиндеги синонимдик катарды түзгөн элестүү этиштер синонимдин маанилик-стилистикалык түрүнө кирет. Себеби маанилик-стилистикалык синонимдерди түзгөн катардагы элестүү этиштер «... биринен экинчиси кошумча маанилери менен гана эмес, өздөрүндөгү стилистикалык сапаттары боюнча да айырмаланып турат. Тактап айтканда, ал сөздөр биринен экинчиси стилистикалык боектуулугу менен өзгөчөлөнөт» [15:45]. Мындай сөздөрдүн кээ биринин маанилеринде төмөндөтүлгөн маани кошо камтылган. Алсак, **итирей, итей, кирбий, ырбий, илмий**. Мында абсолюттук терс маани **итирей** деген сөздө.

¹ Мисалдардагы элестүү этиштер «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» (Фрунзе: Мектеп, 1969; 1984) алынды.

² Мисалдардагы синонимдер боюнча караңыз: Жапаров Ш., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. – Ф.: Илим, 1984. – 471 б.

Жыйынтыктап айтканда, элестүү этиштерди кептик кырдаалга ылайык орундуу жана туура колдонуп, маанисин түшүнө билүү талап кылынат. Анткени аларда өзгөчө эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилер камтылган жана көп маанилүүлүк, синонимия кубулуштары жакшы өнүккөн.

III глава. СҮЙЛӨШҮҮ ЛЕКСИКАСЫНЫН КОЛДОНУЛУШ ЧӨЙРӨСҮ БОЮНЧА БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ

Сыпаттама лексикологиянын салтында жалпы элдик тилдин лексикасы колдонулуш чөйрөсүнө (сферасына) карай экиге бөлүнөт: 1) жалпы (жалпы колдонулган); 2) чектелген (колдонулушу чектелген) лексика. Кээ бир адабияттарда жалпы колдонулган лексиканын ордуна жалпы элдик лексика деген термин колдонулуп жүрөт [46:138]. Мындай атоо тилдеги бардык лексикалык катмарды камтыган «улуттук (элдик) тилдин лексикасы» деген түшүнүк менен чаташтырууга алып келет. Жалпы колдонулган лексика колдонулушу чектелген лексикага карама-каршы коюлган категория болгондуктан, аны **жалпы же жалпы колдонулган лексика** деп атаган жөндүү.

Сүйлөшүү лексикасынын жалпы жана чектелген түрлөрүн адабий тилдик лексика менен катар койбоо керек. Анткени сүйлөшүү кебинде адабий норманын сөзсүз сакталышы милдеттүү болбогондуктан, аталган сөздөр адабий норманын талабына жооп бербейт. Жалпы колдонулган карапайым сөздөр гана адабийлик даражасы боюнча анын чегинде же адабий нормадан сырт турушу мүмкүн.

Тил илиминде сүйлөшүү лексикасын изилдөө сыпаттама методдо мүнөздөлүүдө. Кыргыз тил илиминде ушул ыкма колдонулбай, сүйлөшүү лексикасы классификацияланбастан, жалпы мүнөздөлүп келе жатат.

Сүйлөшүү лексикасын колдонулуш чөйрөсү боюнча бөлүштүрүү менен, анын лексикалык катмарынын колдонулуш чөйрөсүн жана чегин ажыратып, системалоого, алардын берген маанилерин, жасалыш жолдорун жана кепте колдонулуш максаттарын аныктоого жетишебиз. Ошондуктан биз аталган ыкмада сүйлөшүү лексикасын колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүү менен, жалпы жана чектелген лексикалык катмарларын изилдөөгө алабыз.

1-§. Жалпы колдонулган сүйлөшүү лексикасы

Жалпы сүйлөшүү лексикасы кыргыз тилинде сүйлөөчү бардык адамдардын кебинде колдонулуп, жалпы калкка түшүнүктүү келет. Алар сүйлөөчү жашоочу территорияга көз

каранды эмес. Ошондой эле, сүйлөөчүнүн социалдык абалы менен да байланышпайт. Кептин бардык стилдик түрлөрүндө колдонулуучу орток лексикадан өзүнүн экспрессивдүү стилистикалык мааниси менен айырмаланат.

Жалпы сүйлөшүү лексикасы тил илиминде «жалпы элдик турмуштук-сүйлөшүү лексикасы» [142:133] жана «чектелбеген лексикалык катмар» [130:11] деген терминдер менен аталып жүрөт. Аталган топту түзгөн сөздөрдүн бөлүнүшүндө да бирдиктүү пикир жок. Алсак, Н.М.Шанский жалпы сүйлөшүү лексикасын (жалпы элдик турмуштук-сүйлөшүү лексикасын – Н.М.Ш) **адабий-сүйлөшүү** жана **карапайым лексикага** ажыратат. Мунун биринчисин адабий колдонуштун нормасын бузбаган турмуштук-сүйлөшүү мүнөзүндөгү сөздөр түзсө, экинчисин норма менен бекем байланышпаган жөнөкөй, эркин кепте колдонулган карапайым сөздөр түзөт [142:133]. Ал эми Б.Н.Головин карапайым сөздөрдү жалпы сүйлөшүү лексикасынын түрү катары мүнөздөйт [45:95].

Турмуштук сүйлөшүү сөздөрү - бул жалпы аталыш, сүйлөшүү кебинде колдонулган турмуштук мүнөздөгү бардык сөздөрдү (сырдык сөздөр, тууранды сөздөр, диалектилик сөздөр, карапайым сөздөр, тергөө сөздөрү ж.б.) камтыйт. Ал эми карапайым сөздөр – «кандайдыр бир локалдык изоглосса менен чектелбей» [89:84], жалпы калкка түшүнүктүү келип, эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ болгон, адабий жана адабий нормадан сырт турган тилдик бирдик; өзүнчө функционалдык-стилистикалык категорияны түзөт. Ошондуктан карапайым сөздөр жалпы колдонулган сүйлөшүү лексикасына кирет.

Карапайым сөздөр колдонулушу чектелген тилдик бирдиктердин ичинен жаргондор менен карым-катышта болот. Б.а., кээ бир жаргондук-арготикалык лексемалар карапайым сөздөргө (**ак молдо** «арак», **куйруктуу беш** «эки» ж.б.) өтүшү мүмкүн. Тескерисинче, кээ бир карапайым сөздөр жаргондордун жасалышына негиз болот (**асуу** «сабакка себепсиз барбоо» (*жарг.*), **өлүү талпак** «жумуштун оор-жеңилин ажырата албай калган кылмышкер» (*арг.*) ж.б.).

Жыйынтыктап айтканда, карапайым сөздөр менен жаргондор бири-бирине өтүп турат. Бирок жаргондордун карапайым сөзгө айланышын адабий тилге өтүүгө мүмкүндүк берген «өткөөл» катары кароо туура эмес. Анткени «жаргондук сөздөр эч качан адабий тилге өтпөйт, анын толукталышынын

булагы катары кызмат өтөбөйт» [123:41]. Ал эми диалектизмдер адабий тилге карапайым сөздөрдүн «ортомчулугусуз» эле өтүшү мүмкүн. Алардын «... адабий тилге өтүшүндө илимпоздордун, журналисттердин, саясатчылардын, акын-жазуучулардын жана драматургдардын чыгармачылыгы, сүйлөгөн сөздөрү чоң мааниге ээ» [16:153].

Ошентип, адабий тил карапайым сөздөрдүн (обулуус, гезит, балчылык ж.б.) жана чектелген сүйлөшүү лексикасы – диалектизмдердин (гозо, шалы, гүлчамбар, чарпая ж.б.), эсебинен байып турат (карапайым сөздөр боюнча II бапты караңыз).

2-§. Колдонулушу чектелген сүйлөшүү лексикасы

«Колдонулушу чектелген лексика деп белгилүү бир аймакта жашаган, кесиптик өзгөчөлүктөрү же башка кызыкчылыктары боюнча айырмаланган адамдардын кебине мүнөздүү сөздөр аталат» [56:175]. Ошондой эле, аталган лексикага белгилүү бир курактык чөйрөдө колдонулган сөздөрдү да кошууга болот. Колдонулушу чектелген сөздөр маанилеринин ошол аймакка, куракка, социалдык чөйрөгө түшүнүктүү болушу менен жалпы лексикадан бөтөнчөлөнөт. Биз аларды төмөнкүдөй түрлөргө бөлөбүз: 1) диалектилик сөздөр, 2) жаргондор, 3) жаш балдар сөздөрү.

Көркөм сөз устаттары аталган сөздөрдү белгилүү стилистикалык максаттарда публицистикалык жана көркөм чыгарманын тилинде колдонуп, алардын колдонулуш чегин байытат. Мисалы, жаргондор: *...көзөнөктөрдөн баткыдай, чубалжытып узун, ичи көңдөй, эки жагын кынап, шейшептен же калың матадан тиккен немесин «селсаяктар» «чучук» дешет. Ичинде тамеки, чай, кант, тамак-аш салынат (М.М.).*

Диалектизмдер: *Нүзүп үкөм, баштаган ишиң кыйын иш, - деди ал ойлуу (Т.К.).*

Балдар сөздөрү: *- Бу шиждики. Апам ыйгытып жибейген (Ө.А.).*

Мисалдардагы селсаяк «орусча «бродяга», камактагылар өздөрүн ушинтип аташат», чучук «ичине тамеки, чай, нашаа салынып, изоляторго кирүүчү жүк», үкө «ини», шиж «сиз», ыйгытып жибейүү «ыргытып жиберүү» маанилеринде колдонулду. Мындай сөздөр адабий норманын талабына жооп бербейт.

2.1 Диалектилик сөздөр

Көпчүлүк тилдерде диалектилик өзгөчөлүктөр болот. Бирок «диалектилер ар тилде ар түрдүү. Бул көрүнүш ошол тилдин тарыхый өнүгүшүнө, тарыхый-социалдык абалына» [96:7] жана ал тилди тутунган элдин аймактык-чөлкөмдүк жактарына, башка тилдер менен контактылык деңгээлине байланыштуу.

Ар бир диалектиге тилдик деңгээлдер боюнча өзгөчөлүктөр мүнөздүү. Алар түрдүү даражада бардык тилдерде атайын изилдөөнүн объектисине айланган [66, 9]. Мындай изилдөөлөр кыргыз тил илиминде да жүзөгө ашырылган [23, 3]. Диалектилик көрүнүштөрдүн тарыхы, функциясы, адабий тилди байытуудагы ролу, тармактануу жана жоюлуу процесстери сыяктуу маселелерине ылайык бир катар илимий эмгектер [24], макалалар [98, 150], жогорку окуу жайлар үчүн атайын окуу китептер [96], окуу куралдар [151] да жарык көргөн. Ал эми диалектилик сөздүктүн [95] жарык көрүшүнүн, диалектологиялык областтардын түзүлүшүнүн өзү эле - диалектилердин кыргыз тилинде изилденишинин кең жолго коюлгандыгынын далили.

Диалектизмдердин кыргыз жазуучуларынын чыгармаларында колдонулушу К.Бекназаров тарабынан иликтөөгө алынган [27]. Ал эми Ж.Мамытов диалектизмдердин прозалык жана поэзиялык чыгармаларда колдонулуш өзгөчөлүктөрүн [89:78-116], Т.К.Сыдыкова Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдерди изилдеген [129].

Жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуулуктарда диалектилик сөздөр колдонулушу жагынан чектелген лексиканын катмарында каралат [56:175-178, 4:221, 115:188]. Аларда диалектилик лексиканын сүйлөшүү кебинде колдонула тургандыгы жөнүндө айрым пикирлер орун алган.

Т.Аширбаев диалектизмдерди стилистикалык жактан талдоого алган [16:153-156]. Баса айта кетүү керек, ушул күнгө чейин диалектилик лексиканы сүйлөшүү кебинин колдонулушу боюнча чектелген лексикалык катмары катарында атайын иликтеген илимий эмгектер жок. Бул кыргыз тилинин сүйлөшүү кеби боюнча изилдөө жумуштарынын колго алынбай келе жатышы менен түшүндүрүлөт.

Тил илиминде диалектилик сөз, диалектилик лексика жана диалектизм терминдери туюнткан маанилерине ылайык айырмаланат. «Диалектилик сөз деп, белгилүү бир диалектиде өмүр сүргөн, анын лексикалык ыраатынын бирдиги катары орун алган сөздөрдү айтабыз» [96:14]. Ал эми «... жергиликтүү диалектилер, говорлор үчүн мүнөздүү болгон сөздөр диалектилик лексиканы түзсө» [56:175], «... диалектизм дегенди жалпы улуттук тилдин курамында жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү берүү үчүн көркөм чыгармаларда атайын стилистикалык максат менен колдонулган тилдик көркөм каражат катары түшүнөбүз» [90:198]. Диалектилердин, говорлордун таасиринен сүйлөшүү кебинде адабий норманын бузулушу – табигый көрүнүш. Ошондуктан диалектилик сөздөр сүйлөшүү кебинин колдонулушу чектелген лексикалык бирдигин түзөт. Ал эми функционалдык-экспрессивдүүлүк жактан нейтралдык боекко ээ.

Диалектилер тарыхый жактан улуттук тилге салыштырмалуу алда канча кылымдарды, доорлорду карытып, бир топ тарыхый баскычтарды басып өттү. Ар бир коомдук формацияда алардын ролу да түрдүүчө. Айталык, байыркы уруулук коомдун, андан кийинки кул ээлөөчүлүк жана феодалдык коомдордун доорлору тушунда диалектилер коммуникативдик функцияны аткарып келген. Бул жөнүндө окумуштуу Б.М.Юнусалиев: «Улуттук тил түзүлө электе диалектилер коомдун бирден-бир байланыш куралы болуп кызмат кылып, коом менен кошо өзгөрүп турат» [152:19], - деп белгилейт.

Белгилүү болгондой, «XVIII кылымдын ортосунан XX кылымдын 20-жылдарына чейин түштүк кыргыздар Фергана облусуна, түндүк кыргыздар Жетисуу облусуна киргендиктен, түндүк жана түштүк диалектилердин айырмачылыктары күчөй баштаган» [12:35]. Ал эми кыргыз улуттук адабий тили диалектилердин базасында тарыхыбыздын Советтик доор аталган мезгилинде түзүлгөн. Натыйжада, «улуттук адабий тилдин жазма жана оозеки формалары пайда болгондон кийин, диалектиде сүйлөө же жазуу турмуштан артта калгандыктын белгиси катарында каралат» [152:33]. Муну кээ бир окумуштуулар диалектилик көрүнүштөрдүн жоюлушу катары түшүндүрүшкөн. Алсак, М.Мураталиев: «Борбор шаарыбызда азыркы учурда көп сандаган илимий мекемелер, китепканалар, кино-театрлар жана башкалар иштеп жатат. Аларда иштешкен

жана окушкан кыргыз өкүлдөрү Кыргызстандын ар тарабындагы булуң-бурчтардан келишкендиктери түшүнүктүү. Советтик системада бир казанда кайнап, жалпыга орток агымга аралашышты. Ошондуктан алар өздөрүнүн тилиндеги диалектизмди, негизинен, унутушту деп айтууга болот» [98:58], – дейт. Мындан сырткары, жол катнаш маселесинин чечилиши менен элибиздин ортосундагы карым-катнаш, пикир алмашуулардын кеңири кулач жайышы диалектизмдердин жоюлушуна алып келгендигин белгилеген [98:58].

Чындыгында, диалектилик сөздөрдүн сүйлөшүү кебинде колдонулушу бүгүнкү күнгө чейин улантылууда.

Диалектилик лексиканын сүйлөшүү кебинде колдонулуш функциясы ар түрдүү. Алсак, жергиликтүү турмуштагы предметтерди, кийим-кечелерди, үрп-адаттарды ж.б. атоо менен алар адабий тилдеги сөздөр сыяктуу эле номинативдик функцияны аткарат. Мындан сырткары, мурдагыдай эле бул же тигил аймакта оозеки карым-катнаш жасоо, башкача айтканда, коммуникативдик кызматты аткарат.

Диалектизмдер аркылуу сүйлөөчүнүн шаар же айыл жеринин тургуну экендигин, социалдык абалын, билим деңгээлин билүүгө мүмкүн эмес. Анткени диалектилик сөздөрдү жумушчулар да, кызматкерлер да, ошондой эле, айылдык тургундар менен шаардык тургундар да сүйлөшүү кептеринде колдонушат.

Сүйлөшүү кепте колдонулган диалектилик сөздөр аркылуу сүйлөөчүнүн кайсы регионго же уруга таандык экенин андоого болот. Алсак, адабий тилдеги «бардыгы» Өзгөн районундагы кыргыздардын кебинде **барлыгы** [23:49], «аякта» таластыктардын кебинде **адакта** түрүндө айтылат [84:21]. Ал эми «буудай» кыргыздардын кыпчак уруусунда **бийдай** болуп айтылышы мүнөздүү: ... *Нияз кушбегинин көздөрү сууп кетти:*

- *Мен сизден сурап турам, датка. Сизден укканыбыз кызык...*

- *Бийдай.*

- *Бийдай... - деп такмазалады Нияз кушбеги мыйыгынан жыылмайып. – Гм... Бийдай... Кыпчакты ушул сөзүнөн тутуп алса болот а, датка? (Т.К.) (Нарманбет датка кыпчак уруусунан.)*

Диалектилик сөздөр сүйлөөчүнүн кебинде түрдүү максаттарда колдонулат:

1. Көнүмүш тилдик бирдик катарында колдонулат. Бул сүйлөөчүнүн өз территориялык өзгөчөлүгүнө тиешелүү диалектилик же говордук тил бирдиктерин адат катарында урунушу менен байланыштуу. Мындай милдетти, негизинен, диалектилик сөздөрдүн бардык түрлөрү аткарат. Мисалы: *Чоңмурун казыр ошонун ичинен келип отурат (М.Э.). Аккали - мэрт жигит (сүйл.)*.

Мисалдарда берилген **казыр**, **мэрт** деген диалектилик сөздөр адабий тилде «азыр», «берешен» түрүндө колдонулат.

Кээде мындай диалектилик сөздөр сүйлөөчүнүн психологиялык абалын туюнтушу мүмкүн: - *Немне үчүн билбейсиң, мастан. Көрбөсөң немне кылып кыштоосунда отурасың (К.М). ... Бишкекте жашап жаткан мен үчүн сен аркалыксың, атың Нурахмед эмес Мамажан босоям («КР». - 1999, 12-фев.)*.

Мында сүйлөөчүнүн психологиялык абалдары адабий тилдеги «эмне», «болсо да» сөздөрүнө салыштырмалуу аталган диалектилик сөздөр аркылуу күчтүү, жогорку деңгээлде чагылдырылган.

2. Сүйлөөчү кебинде сөз жүрүп жаткан территорияга тиешелүү, т.а., өз аймактык-территориясына мүнөздүү болбогон диалектилик же говордук бирдиктерди атайын пайдаланат. Мында ыңгайына жараша диалектилик сөздөрдүн бардык түрлөрү колдонула берет. Бул учурда сүйлөөчү төмөнкүдөй максаттарды көздөйт:

а) Сүйлөөчү кеп арналган инсан менен мамилени жакындатып, тил табышуу максатында диалектилик сөздөрдү урунат: - *Аке, саатыңызды айтып коосузбу? (сүйл.). Ошондой сөз чеберлеринин бири Кыргызстан жазуучулар Союзунун мүчөсү - Атакул Жакытов менен жакында атайы барып, лейлектерчесинен дартташып кайткан элем («КР». - 1999, 12-март)*. Мындагы **аке** «ага», **дартташып** «сырдашып», «маектешип» сөздөрүнүн ордуна жумшалды.

б) Диалектилик сөздөр түшүнүүнү жеңилдетүү максатында да колдонулат. Негизинен, бул учурда нагыз лексикалык диалектилик сөздөр пайдаланылат: *Силерче албалы дейт го, анын түшүмү быйыл кандай? (сүйл.). - Айтурган Бишкектеби? - Тэң, уккан жокмун (сүйл.)*.

Аталган **албалы**, **тэң** диалектилик сөздөрү адабий тилдеги «чие», «билбейм» сөздөрүнүн ордуна жумшалды.

3. Сүйлөөчү жергиликтүү нерселерди, буюмдарды, жер-жемиштерди, көрүнүштөрдү ж.б. атоо максатында этнографиялык диалектилик сөздөрдү урунат: *Быйыл нэк жакшы болду (сүйл.). Ал багымдат намазына даарат алган абдестесин коюп жатып апамга күбүрөдү (Ш.А.). Саяк... чарпаяда ойлуу отурат (Ш.А.).*

Мисалдардагы **нэк** «саргыч жашыл түстөгү жемишти», **абдесте** «мойну бийик, узун чорголуу, суу куюучу идишти», **чарпая** «көбүнчө көлөкө жерге же чайханада коюлуучу бир нече адамга ылайыкталган чоң жыгач керебетти» атоо максатында колдонулду.

4. Терс эмоциялык маанини туюнтуу максатында кээде морфологиялык жана нагыз лексикалык диалектилик сөздөр колдонулат: *Тентиген аксылык! Кал! (Т.К.). Жанагы кэр Адиштин жүрбөгөн жайы жок экен да (сүйл.). - Ана, таанем өлдүбү? - Дэрт, эмне дейт капыр (сүйл.).*

Аталган **кэл**, **кэр**, **дэрт** диалектилик сөздөрү аркылуу адабий тилдеги «таз», «дүлөй», «оозуна кара таш» эквиваленттерине караганда сүйлөөчүнүн кеп арналган инсанга карата жек көрүү, кемсинтүү сезимдерин жана зекүү, тыюу мамилесин күчтүрөөк берүүгө жетишилди.

«Сатуучу» маанисин берүүчү зат атоочтон зат атооч жасоочу **-пуруш** мүчөсү менен жасалган сөздөр аркылуу да сүйлөөчүнүн кеп арналган инсанга карата жек көрүү, жактырбоо, кемсинтүү сыяктуу мамилеси күчтүү берилет. Мисалы: *Аның мантыпуруш эмес эле катынпурушуну дейм? (Ж.К.). Ээ, кайнатасы маа десе итпуруш болбойбу (Ж.К.). - Президент-мирезидент эмес эле жөн-жөнөкөй адамдын баласы, кадимки мантыпуруштун баласы (Ж.К.).*

5. Оң же терс эмоционалдык маанини күчөтүүдө кээде нагыз лексикалык жана морфологиялык диалектилик сөздөр сүйлөөчүнүн кебинде жумшалат: *Маз-за көмүр тура (Ж.К.). Тамак маз-за болуптур (сүйл.). Столду рэс-сэ сонун жасаптыр (сүйл.).*

Мындагы **маз-за** адабий тилдеги «мыкты», «даамдуу», ал эми **рэс-сэ** адабий тилдеги «өтө», «абдан», «аябай» деген сөздөрдүн ордуна колдонулуп, аталган түшүнүктөрдүн маанисин дагы күчтүрөөк, жеткире берүүгө жетишилди.

6. Диалектилик сөздөр кептин элестүүлүгүн жана образдуулугун арттыруу максатында да сүйлөөчүнүн кебинде жумшалат. Негизинен, мындай милдет диалектилик

фразеологизмдерге таандык. Мисалы: Дэнгэл сүйлөгөн (*ад.т.* «сөзү ачык, даана»), тэгидэ бар (*ад.т.* «дээрлүү, өтүмдүү»), бэрэкэ баш (*ад. т.* «кош чанактуу» пахта жөнүндө) ж.б.

Канчалаган диалектилик фразеологизмдер жалпы элге кенири тарабай, али да болсо эл оозунда гана жашап келүүдө. Аларды кагаз бетине түшүрүү, лингвистикалык, географиялык, тарыхый жактан изилдөө жана пайдалууларын иргеп, адабий тилге кошуу – келечектин иши.

Диалектилик сөздөр диалектилик тилдин чегинен чыгып, адабий тилдин бардык стилдик түрлөрүндө колдонулуп келет. Алар адабий стилдин оозеки формаларында да жумшалат. Алсак, чогулуш, митинг, сот, радио, теле көрсөтүү ж.б. коомдук кызмат аткарган чөйрөлөрдө сүйлөшүү расмий мүнөздө экендигине карабастан, сүйлөөчүнүн кебинде колдонулат.

Диалектилик тилдик бирдиктердин сүйлөшүү кебинде колдонулушу айрым түшүнбөстүктөргө да алып келиши мүмкүн. Бирок аларды ыктуу пайдалануу «кептин таасирдүүлүгүн арттырууга жана аңгемелешүүчүлөрдүн кебин жекелештирүүгө кызмат кылат» [134:16].

Диалектилик сөздөрдү кепте активдүү колдонуунун натыйжасында адабий тилге өтүшү мүмкүн. Алсак, этнографиялык диалектизмдер адабий тилге номинативдик максатта өтөт. Мисалы, Түштүк Кыргызстанда пахта эгилгендиктен, түндүк говорлоруна мүнөздүү болбогон төмөнкү реалийлер жана терминдер түштүк говорлору аркылуу адабий тилге өткөн: **пахта**, **косек** «пахтанын ачыла элек башы», **козо пая** «буласы терилген пахтанын сабагы», **козо «пахта»** [24:53].

Диалектилик сөздөрдүн адабий тилге өтүшүндө көркөм адабият жана гезиттердин ролу да өзгөчө. Бул жөнүндө окумуштуу М.И.Фомина: «Диалектилик сөздөрдү көркөм адабияттын тилинде, гезиттик кепте колдонуу – алардын адабий тилге өтүшүнүн бирден бир жолу» [136:173], - деп туура белгилейт.

Жыйынтыктап айтканда, диалектилик сөздөр сүйлөшүү кебинде, негизинен; номинативдик максатта, кээде сүйлөөчүнүн терс эмоционалдык мамилесин туюнтууда, же оң-терс эмоционалдык маанилерди күчөтүүдө колдонулат жана адабий тилди байытууда негизги ички булак катары кызмат кылат.

2.2 Жаргондор

Жаргондор орус тил илиминде [91] жана кээ бир түрк тилдеринде [6] атайын изилдөөнүн объектисине айланган. Ал эми кыргыз тилиндеги жаргондордун табияты, жасалыш жолдору, колдонулуш өзгөчөлүктөрү бүгүнкү күнгө чейин толук системага салына элек. Ал эмес, жогорку окуу жайларына арналган окуулуктарда алар жөнүндө кийинки убактарга чейин сөз болбой келген. А.Жалилов «Азыркы кыргыз тили» деген эмгегинде жаргон жана анын бир түрү болгон арголор жөнүндө алгачкылардан болуп сөз кылат [56:180]. Кийинчерээк Ж.Мамытов жаргондорго кененирээк токтолот [90:211-213]. Т.Аширбаев жаргондорду стилистикалык планда талдоого алса [16:165-167], окумуштуу Т.К.Ахматов жаргон жана арголордун табиятына кыскача токтолот [10:18].

Жаргон жана арго жөнүндө жалпы тил илиминде бирдиктүү пикир жок. Алсак, кээ бир эмгектерде жаргон жана арголор социалдык диалектилер деп берилсе [57, 148:22], жогорку окуу жайлары үчүн жазылган айрым окуулуктарда аталган эки термин синонимдеш термин катары жумшалган [92:38-39]. Кээде жаргон термининин ордуна «сленг» термини колдонулган [109:44-45].

Н.М.Шанский жаргон терминин колдонбой, жаргондук сөздөрдү да арготизмдер катары караса [142:127-129], К.Бабаев жаргонизмдерди арготизмдер, арготизмди жаргонизм деп атап, терминдерди алмаштырып колдонгон [20:216-218].

Өзбек, орус, поляк тил илимдериндеги кээ бир адабияттарда арго сөздөрү да жаргон термини менен берилген учурлар кездешет [132:37-40, 7, 42:80, 124:11].

Жаргон жана арго терминдерин колдонууда жогоркудай башаламандыкка жол бербөө керек. Себеби жаргон – кенири түшүнүк. Арго – жаргондун бир түрү [караныз: 50:84, 70:144]. Ошондуктан «аргону жаргон деп атоого мүмкүн, бирок жаргондун бардык эле түрүн арго деп атоого мүмкүн эмес» [6:4].

«Адамдардын айрым топтору тарабынан жалпы элдик тилде аталыштары бар нерселерди, предметтерди, көрүнүштөрдү туюндуруу үчүн атайын колдонулган өзгөчө сөздөр жаргондор деп аталат» [56:180]. Жаргондор өзүнчө тилдик системаны түзбөйт. Анткени өздүк грамматикалык түзүлүшкө, сөздүк фондуга ээ эмес. Алар – бар болгону, жалпы

элдик тилдеги сөздөрдү тыбыштык, маанилик же морфологиялык жактан атайын өзгөртүп колдонуунун натыйжасында пайда болуучу жасалма сөздөр.

XX кылымда мурунку СССРдеги коомдук илимдерге, коом менен эриш-аркак байланышкан коомдук кубулуштарга (адабият, маданият, тарбиялоо ж.б.) ашкере тапчыл мамиле жасалып, таптык коомдогу эки маданият тууралуу лениндик окуу апогейине жеткен. Ошонун натыйжасында советтик тил илиминде лексикалык көрүнүштөргө да таптык позициядан мамиле жасалган [56:7].

Жаргондор Улуу Октябрь социалисттик революциясына чейин таптык мүнөздө, эзүүчү таптагылар эзилүүчү таптан өздөрүн жогору тутуу үчүн жана өз кызыкчылыктарын карапайым калктан жашыруу максатында жаргондорду колдонушкан [132:37] деген пикирлер кеңири тараган.

Биздин оюбузча, кандай коомдук түзүлүштө болсо да, жаргондор тилдин лексикасындагы социалдык таасирдин натыйжасы катары жашай берет.

Жаргондорду адамдардын социалдык топко таандыктыгына карай түрлөргө бөлүштүрүүдө бирдиктүү пикир жок. Мисалы, окумуштуу А.А.Миллер группалык жаргонизмдер, профессионалдык жаргонизмдер жана арготизмдер деп үч группага бөлүп карайт [91:13].

А.Б.Алиев азербайжан тилиндеги жаргондордун алты түрүн көрсөтөт:

1) чыныгы-профессионалдык лексикалык системадагы жаргонизмдер (тагыраак айтканда, түрдүү кесиптеги, өнөрдөгү адамдардын, мисалы: врач, мугалим, балыкчы ж.б. кебинде колдонулуучу жаргонизмдер);

2) группалык же корпоративдик жаргондор (карта ойноочулар жаргону, ичкиктер жаргону, жаштар жаргону, үй-бүлөлүк жаргондор, базардык жаргондор ж.б.);

3) табынан ажырагандардын жаргону (ууру, кайырчы, селсаяктардын жаргону ж.б.);

4) шарттуу же жашыруун тилдер (килит тили, гурд тили жана сазандарлардын аргосу);

5) таптык жаргондор;

6) сектанттык жаргон [6:24].

Жогоруда аталган эки окумуштуу тең ичкиктер кебинде колдонулуучу арго сөздөрдү группалык жаргондордун катарына кошот. Биздин пикирибизче, ичкиктер жаргону

арготизмдердин катарында каралганы он. Себеби арготизмдер моралдык жактан төмөн жана коомдун адептүүлүк идеясына каршы турган адамдардын тобунда колдонулат.

Казак тил илиминдеги кээ бир окуу куралдарында жаргондун түрлөрү аргонун түрү катары берилген учурлар кездешет. Алсак, мектеп окуучулардын аргосу, студенттер аргосу, спорттук арго ж.б. [138:21].

Т.Аширбаев жаргонизмдерди кең маанидеги жаргондук сөздөр жана тар маанидеги жаргондук сөздөр деп экиге бөлүштүрөт. Кең маанидеги жаргондук сөздөрдүн массага түшүнүктүүлүгүн, алардын жаргондук мааниси менен түпкү маанинин ортосундагы байланыштын сакталышын, ал эми тар маанидеги жаргондук сөздөр адамдардын кесиби менен байланыштуу болуп, жаргондук семалары түпкү сөздүн маанилери менен окшоштурулуп берилишин мисалдар аркылуу далилдейт [16:165].

Биз кыргыз тилиндеги жаргон сөздөрдү төмөнкүдөй бөлүштүрөбүз:

1. Группалык жаргондор;
2. Кесиптик жаргондор;
3. Арголор.

Группалык жаргондорду жаратуучулардын жана колдонуучулардын чөйрөсү кең. Алар убактылуу гана жаш өзгөчөлүгү, социалдык абалы боюнча бириккен адамдардын (көбүнчө жаштардын) кебинде колдонулат. Жаргондордун башка түрлөрүнөн айырмаланып, группалык жаргондордун семантикасы көпчүлүккө түшүнүктүү келет жана экспрессивдүү боекко ээ.

Группалык жаргондор колдонуучу чөйрөлөрдүн өзгөчөлүгүнө ылайык төмөнкүдөй түрлөрдөн турат:

1. *Түрдүү оюндарда колдонулуучу жаргондор.* Мындай жаргондор жаштардын түрдүү оюндарына байланыштуу келип чыккан. Мисалы: **замри** «токтогон абалда кыймылдабай катып туруу», **атамри** «кыймылдай берүү, бошсуң», **заем** «кандай кыймылда болсо, дал ошол кыймылды кайталай берүү», **стоп** «болду, токтотуу» ж.б.

Футбол оюнунда: **ашыруу** «топту бири-бирине тээп өткөрүү», **саюу**, **тешүү** «дарбазага топту киргизүү» ж.б.

2. *Мектеп окуучуларынын кебинде колдонулуучу жаргондор.* Жаргондун бул түрү көбүнчө окуу предметтерин

атоого байланыштуу колдонулат. Мисалы: **физра** «физкультура», **матем** «математика» ж.б.

3. *Студенттердин кебинде колдонулуучу жаргондор.*

Жаргондор айрыкча студенттер чөйрөсүндө кенири жайылып, сандык жагынан гана эмес, күчтүү эмоционалдуулугу менен да группалык жаргондордун башка түрлөрүнөн өзгөчөлөнөт. Бул жөнүндө окумуштуу А.Н.Смолина: «Студенттик жаргондордун эн эле мүнөздүү белгилеринин бири күчтүү эмоционалдуулугу болуп эсептелет», [124:11] - деп туура белгилейт. Учурда студенттик чөйрөдө төмөнкүдөй жаргондор кенири колдонулат: **октоо** «баа үчүн окутуучуга акча берүү», **эзүү** «окутуучунун теманы майдалап, эч калтырбай сурашы», **эки** «даараткана», **жыгылып калуу**, **кулап калуу** «экзамен, зачеттордон өтпөй калуу», **коендун сүрөтүн тартуу** «сабакка катышпай качып кетүү», **эл аралык баа** «орто баа», **кайырмак** «жаман баа», **куйрук** «тапшыра албаган экзамен, зачет», **уктатуу** «алдоо», **пенсия** «стипендия», **сабакты асып коюу** «сабакка себепсиз барбоо», **согуш** «сессия», **сызуу** «сабактан уруксатсыз кетип калуу», **танка**, **домкрат** «окууга өткөргөн адам» ж.б.

Ошондой эле, студенттердин күндөлүк турмушунда, окуу жараянында көп айтылбаса да, ар түрдүү оюн-зооктордо, кечелерде, студенттик КВНдерде колдонулган жаргондор бар. Буларда күлкүлүү эффекти жаратуу максатында маанилик, кызматтык ж.б. жалпылыктардын, белгилердин негизинде чыгармалардын аталыштары, үзүндүлөрү, окуялар, таамай айтылыштар жаргондук мааниге өтөт. Мисалы: **Адам болгум келет** «сессиядан кийин», **Ажал ордуна**, **Кош**, **Алатоо**, **уулун кетти майданга**, **Кылым карыгар бир күн** «экзамен», **Эрте келген турналар** «биринчи курстун студенттери», **Жараланган жүрөк** «экзаменден карызы бар студент», **Каркыралар кайтканда** «бүтүрүүчү курстун студенттери», **Орхон-Енисей таштары** «блок, стол», **Өлбөстүн үрөнү** «стипендия», **барат-барат**, **оозу ачылып калат** «окууга өткөргөн окутуучу», **Бурулчанын селкинчек**, **андай теппей**, **мындай теп** «староста» ж.б.

Демек, жалпы социалдык шарт, тарбиялоо жана окутуунун жалпы методдору окшош көрүнүштү, окуяны, аракетти ж.б. атаган жаргонизмдердин пайда болушун шарттаган.

4. *Ойдон чыгарылган жаргондор.*¹ Ойдон чыгарылган жаргондорду бул же тигил чөйрө менен чектөө мүмкүн эмес. Алар окутуучулардын да, студенттердин да кебинде колдонула берет. Булар группалык жаргондун башка түрлөрүнөн айырмаланып, экспрессивдүүлүккө ээ эмес, номинативдик функцияда келет. Ойдон чыгарылган жаргондор - ойду же түшүнүктөрдү башкалардан жашыруу үчүн же сөз оюну катары жаштардын атайын ойлоп тапкан жасалма тили. Алсак, жаштардын андай жаргондорунун биринде элдик тилдеги сөздүн биринчи муунундагы үндүүдөн кийин (эгерде жабык муун болсо, акыркы үнсүз тыбышы кыскарып) **-ртыш** деген тыбыштык тизмек кошулуп айтылат. Сөздүн айрым тыбыштары гана эмес, муундарына чейин кыскарышы мүмкүн. Мисалы: *Биртыш мертишке бартыштык* «Биз мектепке бардык». *Сертыш мартыш бортушкандыктан эртыштарды куртыштан, мартыштык картыш кортышып бертиштик* «Сегизинчи март болгондуктан эжекелерди куттуктан, майрамдык концерт коюп бердик» (сүйл.).¹

Кээде ар бир сөздүн башына [с] же башка тыбышты кошуп айтышы мүмкүн: *Соштун сүч сиң сылдыгы сыйыл солот* «Оштун үч миң жылдыгы быйыл болот». Демек, бул учурда сөз үнсүз тыбыш менен башталса, ал түшүрүлүп, үндүү менен башталса, кошумча жалганып, [с] тыбышы жаргондук каражат болду.

Сөздөрдү тескерисинен айтуу менен да жаргондорду жаратышы мүмкүн: *Нүгүб ыбзыбараб?* «Бүгүн барабызбы?».

Жаштар арасында жазма кепте (катта, күндөлүктө ж.б.) башкалар түшүнбөс үчүн математикалык цифраларды колдонуу да кеңири жайылган. Мисалы: $1000^1 7^2 10^2 8^1 5^2 10^2 1^1 40^1 3^1 6^3 4^2 1000^1$ «Мен сени күтөм».

Мындагы сандардын даражасы ошол сандардын аталыштарынын баш тамгаларынын тийиштүү сөздө орун алган тамгаларын туюнтат.

Кээде тамгаларды алфавиттеги катар орду боюнча белгилеши мүмкүн: *14, 1, 4, 1 8, 17, 17, 19 8, 1, 9* «Мага жооп жаз».

5. *Үй-бүлөлүк жаргондор.*

Үй-бүлөлүк жаргондор бир үй-бүлөнүн чөйрөсүндө гана жумшалып, башка адамдар үчүн түшүнүксүз болот. Мындай жаргондор карапайым кишиден тартып, жогорку билимдүү

¹ Термин А. Б. Алиевден алынды [караңыз: 6:23].

интеллигенттин бүлөсүнө чейин да колдонулушу мүмкүн. Алсак, белгилүү бир бүлөдө алар менен карым-катнаштагы тигил же бул адамды өз атынан атабастан, анын мүнөзүндөгү же сырткы кебетесиндеги айрым бир белгилер боюнча аташат: **Кара, Жалганчы, Былжырак, Бибигүл** ж.б.

Кесиптик жаргондор. Жаргондордун колдонулуш чөйрөсүнүн чектелиши социалдык негизге байланыштуу. Бул жагынан алар кесиптик сөздөргө жакын. Алар бири-биринен төмөнкүдөй белгилери боюнча айырмаланат:

1) жаргондор адабий эмес тилдик бирдик болсо, кесиптик сөздөр адабий тилдин лексикалык бирдигине кирет;

2) жаргондор коомдогу абалы, курактык өзгөчөлүгү, кесиби боюнча бириккен социалдык топтордун кебинде жумшалса, кесиптик сөздөр кандайдыр бир өндүрүшкө, кесипке байланыштуу гана адамдардын кебинде жумшалат;

3) жаргондордун адабий тилде синонимдери бар. Ал эми кесиптик сөздөр мындай өзгөчөлүккө ээ эмес, алар терминдик мүнөзгө ээ.

Жаргондордун тигил же бул кесип өкүлдөрүнүн кебинде колдонулушу орус тил илиминдеги айрым эмгектерде кесиптик жаргонизмдер деп аталат [70:142]. Алар образдуулукка, эмоционалдуу-баалоочу экспрессивдүүлүккө, ошондой эле, нормативдүү төмөндөтүлгөн мүнөзгө ээ.

Кесиптик жаргондор менен кесип сөздөрү (кесиптик лексика) белгилүү бир адистиктеги, кесиптеги адамдардын кебинде колдонулушу боюнча окшоштукту түзөт. Бирок кесиптик жаргондордун адабий эмес лексикалык катмарга жатышы жана белгилүү бир кесиптеги, адистеги адамдардын сүйлөшүү кебинде гана жумшалышы аларды кесиптик сөздөрдөн айырмалайт.

Кесиптик жаргондор бардык өндүрүштүк коллективдерде, бардык кесиптик чөйрөлөрдө бар. Алардын пайда болушу предметтин элесин ачык, эмоционалдуу берүү, ошондой эле, кандайдыр бир нерсенин, буюмдун, көрүнүштүн аталышын башкалардан жашыруу муктаждыгынын келип чыгышы менен шартталат. Маселен, эт комбинатында иштеген жумушчулардын кебинде **боенолу** деген жаргон «денелерине эт ороп, уурдап чыгуу» маанисин билдирет: *Жумуш бүтөөрдө эле эркектер: «Боенолу» – деп калса, «Кызык, эркектер да боенобу? – деп калчумун. Көрсө, анысы «жаргон» тура. Денелерине эт*

орон чыгышчу экен. Ошону «боснобуз» дешчу экен («К.Кар». – 2000, №4).

Жаргондор эт сатуучулар кебинде да колдонулат. Мисалы: 1) *Биздин «кесипте» эттин арасына байкатпай сөөктү орой коюп саткандар, акчадан 1-2 сомду жеп калгандар бааланат. «Кассаны жакшы чыгарып» деп андайды өрнөк кылууга ашыгабыз.* 2) *«Өзүнүн сөөгү бүтүп калып, коңшусунан төрт шыйракты 10 сомдон сатып алып, «почта кылып айдап жиберди» дешип, эт саткан Ж. аттуу жасжаш кызга суктанып кеп кылышат.* 3) *Турмушу бакыбат кишилер чечкиндүү, алабарман, анча-мынчаны байкашпайт. Ошолорго сөөктү өкүртө айдатабыз.* 4) *Азыр эл да алдатпай калды. Көпчүлүгү «химияны» билишет, тыкыйып карап турушат («А». – 1998, 6-ноябрь).*

Мында **кассаны жакшы чыгаруу** «этке байкатпай сөөк салып, пайда табуу», **почта кылуу** «этке сөөк кошуу», **өкүртө айдатуу** «көп салуу», **химия** «этке сөөк кошуп алдоо» маанилерин билдирди.

Бут кийим тазалап-майлоочулардын кебинде төмөнкүдөй жаргондор колдонулат: **карс-курс экен**, **кычыраган** «бай, бардар», **түшүү** «акыны баалоо»: *3 кө түшөбүз «3 сом алабыз» (сүйл.) ж.б.*

Соодагерлердин кеби көпчүлүк эмгектерде арго катары каралган [караңыз: 70:144-145, 123:43, 132:139]. Ал эми азыркы учур – коомдук, социалдык-экономикалык абал, элдин көпчүлүгүн жан багуу үчүн алып сатарлыкты кесип катары тутунууга алып келди. Алып сатарлык коомчулук тарабынан оң көрүнүш катары бааланат. Ушул себептен улам соодагерлердин, далдалчылардын кебинде колдонулган жашыруун сөздөрдү кесиптик жаргонизмдер катары карайбыз: **суу кылуу** «сатуу», «өткөрүп жиберүү», **жүз** «музоонун, кулундун, козунун, улактын ж.б. энеси», **он беш** «сатылуучу малдын баласы» ж.б.

Жаргондор территориялык жактан да чектелип, диалектилик сөздөргө жакындашат. Бирок алардын айырмачылыгы, биринчиден, диалектилик сөздөрдө элдин тарыхы, б.а., алардын жашоо шарттары, тилдик даанышмандыгы чагылдырылса, жаргондорго мындай өзгөчөлүк мүнөздүү эмес. Экинчиден, диалектилик сөздөр белгилүү аймактагы бардык жашоочулардын кебинде колдонулса, жаргондор белгилүү аймактагы адамдардын

социалдык өзгөчөлүгүнө ылайык колдонулат. Т.а., бир эле түшүнүктү, нерсени, көрүнүштү ар кайсыл жердеги бирдей чөйрөдөгү топтор ар башка атайт. Мисалы, Ош мамлекеттик университетинде колдонулган жаргондор: **абиш** «абитуриент», **кеселман** «абитуриентке кирүү экзаменинде жардам берүүчү адам», **таман акы**, **мандай тер** «абитуриенттин окууга өткөрүүдө жардам берген адамга берчү үстөгү (парасы)» ж.б.

Ал эми Ысыккөл университетинде төмөнкүдөй жаргондор колдонулат: **чыр жыргал** «конгуроо», **Али баба жана кырк каракчы** «факультеттин деканы жана окутуучулары», **тептирүү** «тааныш окутуучу аркылуу баа койдуруп алуу», **старчын** «староста», **илимий кашар** «аудитория», **көңүл жубатар** «куратор» ж.б. [караңыз: 90:212].

Чындыгында, жаргондук сөздөрдүн мындай туруксуз, өзгөрмөлүүлүгү - алардын башкы белгиси.

Демек, «ар кандай жаргондун маңызын анын кырдаалдын өтө чектелген чөйрөсүндө гана – эң негизгиси, өзүнүн чөйрөсүндөгү карым-катышта колдонулушу түзөт. Карым-катыштын башка шартында, өзгөчө эгерде ал расмий статуска ээ болсо, социалдык жаргонду алып жүрүүчү жалпы колдонулган тилге өтүүгө милдеттүү» [76:35].

Жаргондор фонетикалык, графикалык, лексика-семантикалык жана синтаксистик жолдор менен жасалат.

1. Фонетикалык жол менен.

а) Адабий тилдеги сөздөрдү тыбыштык жактан кыскартуунун натыйжасында. Алар сан жагынан көп эмес: **матем** «математика», **физра** «физкультура», **патрик** «патриот» ж.б.

б) Адабий тилдеги сөздөргө айрым тыбышты же тыбыштардын тизмегин кошуп айтуу аркылуу жасалат. Алсак, жаштар сөз башына [с] ж.б. тыбыштарды кошуп айтышы мүмкүн: *Сар сайым селе сечигип сүрө сересиңби? «Ар дайым эле кечигип жүрө бересиңби?» (сүйл.).*

Кээде сөздүн биринчи муунундагы үндүүдөн кийин (эгерде жабык муун болсо, акыркы үнсүз тыбышы кыскарып) **-ртыш** деген тыбыштык тизмекти кошуп айтуу учурайт: *Мертыш сертишти артыш сартыштым «Мен сени абдан сагындым» (сүйл.) ж.б.*

2. Графикалык жол менен. Мындай жаргондор тамгалык эмес графикалык каражаттардын, т.а., математикалык цифраларды колдонуу аркылуу жасалат: $5' 3' 8' 3' 10' 40' 2' 6'$

2' 6' 6' 6' 8' 40' 1000' 5' 40' «Бүгүн келе аласыңбы?». 1, 20, 1, 12, 6, 22, 22, 6, 15, 6, 14 «Аракеттенем».

Биринчи сүйлөмдө ар бир сандардын даражасы ошол сандардын аталыштарынын баш тамгаларынын тийиштүү сөздө орун алган тамгаларын туюнтса, экинчи сүйлөмдө ар бир сан алфавиттен ошол тартипте орун алган тамганы билдирди.

3. Лексика-семантикалык жол менен. Мындай жаргондорго адабий тилдеги сөздөр менен тыбыштык түзүлүшү жагынан бирдей, бирок маанилик жактан айырмаланган, кээде кескин айырмаланган сөздөр кирет:

Бое 1) *ад. т.* «өң берүү, кандайдыр бир түстүү нерсени сүртүү, сүртүп жугузуу» [83:165]; 2) *жарг.* «денеге эт ороп, уурдап чыгуу».

Эки 1) *ад. т.* «2 саны, эсеби» [82:757]; 2) *жарг.* «даараткана».

Пенсия 1) *ад. т.* «закон боюнча белгиленген шарттарга ылайык инвалиддерге, карыган адамдарга ж.б. берилүүчү жардам акча» [82:497]; 2) *жарг.* «стипендия».

Сыз 1) *ад. т.* «зымырап жөнөө, зымырап өтүү, зыпылдап тез жүрүү, жылт коюу» [82:557]; 2) *жарг.* «сабактан качып кетүү».

Сай 1) *ад. т.* «учтуу, курч нерсени киргизүү, матыруу» [82:514]; 2) *жарг.* «дарбазага топ киргизүү».

4. Синтаксистик жол менен. Буга адабий тилдеги эки же андан ашык сөздөр өз ара тутумдашып, маанилик бир бүтүндүктү түзүү менен, экспрессивдүүлүккө ээ болуп жана белгилүү бир социалдык топтордун кебинде гана жумшалган сөздөр кирет. Алар түзүлүшүнө карай төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1. *Татаал жаргондор.* Эки же андан көп уңгулардан турган жаргондор татаал жаргондор деп аталат. Аларда бардык компоненттер биригип, бир маанини билдирип, бир суроого жооп берип, синтаксистик жактан бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Татаал жаргондор түзүлүш өзгөчөлүгүнө, компоненттеринин өз ара байланыш өзгөчөлүгүнө ылайык эки топко бөлүнөт:

а) *Кош сөз тибиндеги жаргондор.* Маанилик жана тыбыштык жактан өз ара жакындыкты түзүп, компоненттери бирдей сөз түркүмүнө тиешелүү болуп, өз ара тең байланышта

тутумдашкан жаргондор кош сөз тибиндеги жаргондор деп аталат. Мисалы: **карс-курс** экен «бай, бардар экен» ж.б.

б) *Кошмок сөз тибиндеги жаргондор*. Эки же андан көп уңгулардын айкашынан туруп, бир түшүнүктү, аталышты туюнтуп, курамындагы компоненттери өз ара багыныңкы байланышта тутумдашкан жаргондор кошмок сөз тибиндеги жаргондор деп аталат. Мисалы: **кесек кетирүү** «күнөө иш жасоо», эл **аралык баа** «орто баа», **лапша илүү** «алдоо», **почта кылуу** «этке сөөк кошуу» ж.б.

2. *Фразеологиялык жаргондор*. Жаргондун бул түрү да татаал жаргондор сыяктуу эле эки же андан ашык сөздөрдүн айкашынан туруп, өтмө мааниде колдонулат. Бирок алардан эмоционалдуу-экспрессивдүү маанинин күчтүүлүгү менен айырмаланат: **коендун сүрөтүн тартуу** «сабактан качып кетүү», **Эрте келген турналар** «биринчи курс», **Кош, Алатоо, уулду кетти майданга, Караңгы үйдө каман күркүрөйт** «экзамен, зачет» ж.б.

Арго¹ – кылмыш дүйнөсүндө (уурулар, каракчылар, бузукулар, ичкичтер, кумарпоздор, түрмөдөгүлөр ж.б.) тилди башкалардан жашыруу максатында колдонулган жаргондордун бир түрү.

Кылмышкерлер өз ара пикир алышууда башка чөйрөдөгү адамдар түшүнбөс үчүн, алардан жашыруу муктаждыгынан улам атайлап арголорду жаратышкан. Алар даяр тилдик бирдиктерди башка мааниге көчүрүү менен өз «тилдерин» жаратышат: сөз ичине жаңы маанини сыйдырышат. Алар жараткан «тил» образдуу келип, туюнткан объектисин төмөнкү стилистикалык мүнөздө көркөм сүрөттөйт. Анткени кылмышкерлердин бузукулук иш-аракеттери, коомго болгон мамилеси дал ошол «тилинде» чагылтылган.

Жаргондун бир түрү болгон **арго** орус тил илиминде атайын изилдөөнүн объектисине айланган. Аталган тилде арго, анын лексика-семантикалык табияты, жасалыш жолдору сыяктуу маселелерин талдаган макалалар [49:67-71] жазылып, диссертациялык жумуштар [48, 146] корголгон. Айрыкча С.Снеговдун «лагердик уурулардын тилин» философиялык өңүттө иликтеген эмгеги өзгөчө мааниге ээ [караңыз: 125:72-90]. Ал аталган тил кубанычты, достукту, жолдошчулукту билбей, пессимисттүү экендигин белгилеген. Жек көрүү жана кооптонуу, ишенбөөчүлүк, элдин баары жүзү кара, бирөөсү да

¹ Арго – фр. argot «түнт, иштиксиз».

жакшы мамилеге арзыбайт деген ишеним бул тилдин терең философиясына жатарын айткан. Ошондой эле, ал лагердик уруулардын тилинин түшүндүрмө сөздүгүн түзгөн [125:78-90].

Тил илиминде арго термининин ордуна кээде төмөнкүдөй башка аталыштардын колдонулгандыгын учуратабыз. Окумуштуу Н.М.Смолина «кылмышкерлер жаргону» [124:11], ал эми С.Снегов «уруулар жаргону» [125:72-77] деген терминдерди колдонушкан. «Уруулар аргосу, - дейт окумуштуу А.Хасенов, - падышалык Россиянын тушунда «блатная музыка» деп да аталган» [138:122]. Кээде ал «блатной тил» («блатной язык»), «блатной жаргон» деп аталса, ал эми түрмөдөгү кылмышкерлердин тили «лагердик жаргон» деп аталып жүрөт [125:72-77].

Окумуштуулар А.Миллер жана А.Алиевдин аргону жаргон деп атоого болору жөнүндөгү пикирлерин эске алсак [91:13, 6:4], «кылмышкерлер жаргону» деген аталыш талапка жооп берет. Бирок жаргон менен аргонун терминдик колдонулушун чектеп, орундуу, туура пайдалануу керек.

Жаргон жана арго сөздөрүнүн окшоштугу экөө тең адабий тилдик нормадан тышкары турган жашыруун, купуя мааниде колдонулган сүйлөө тилинин элементтери экендигинде. Ал эми алардын айырмачылыгы катары кээ бир тилчи-окумуштуулары жаргонизмдерди «жогорку», арготизмдерди «төмөнкү» социалдык топторго тиешелүүлүктөн көрүшөт [68:29-30].

Биздин оюбузча, алардын негизги айырмачылыгы «жогорку» же «төмөнкү» катмар өкүлдөрүнүн кебинде колдонулушунда эмес, төмөнкү белгилерде:

1. Арго кылмышкерлер чөйрөсү менен чектелет. Жаргондор кылмышкерлер чөйрөсү менен байланышпаган түрдүү топтордогу, кесиптердеги адамдардын кебинде жумшалат.

2. Арголордо башкалар түшүнбөс үчүн тилди «жашыруу», «купуя айтуу» мүдөөсү бекем сакталган. Жаргондордо тилди «жашыруу», «купуя айтуу» бошонураак жана аларга көбүнчө экспрессивдүүлүк мүнөздүү.

Кыргыз тилиндеги арголордун пайда болушунда сырткы лексикалык булактын, т.а., орус тилинин таасири өзгөчө орунда турган. Ал төмөнкүдөй экстралингвистикалык себептер менен түшүндүрүлөт: XIX кылымдын экинчи жарымы жана XX кылымдын башында Россияда эмгек түзөтүү мекемелери иштей баштап, соттолгон бардык кылмышкерлер, анын ичинде

кыргыздар да, алыскы Сибирдин эмгек түзөтүү мекемелеринде жаза мөөнөттөрүн өтөшкөн. Түрмөдөгүлөр ар түрдүү улуттардын өкүлдөрү болгондуктан, орус тили алардын карым-катнаш тили катары жумшалган жана бул тил менен катар орус арголору жумшалган.

Кийинки айрым тарыхый окуялар да аргонун өнүгүшүнө, кеңири жайылышына шарт түзгөн. Айрыкча, 1917-жылы Убактылуу Өкмөт жарыялаган жалпыга бирдей амнистия кылмышкерлерди эркиндикке чыгарып, кылмыштуулуктун көбөйүшүнө жана аргонун таралышына кеңири жол ачкан.

Ошондой эле, 1941-жылдагы Улуу Ата Мекендик согушка чейин түрмөдө отургандардын фронтко тартылышы ар түрдүү улуттун өкүлдөрүнүн мыйзам чегинде Советтик Армиянын катарында жүргөн солдаттарынын кебинде арголордун таралышына алып келген [49:69-71].

Жогорудагылардан тышкары Совет мезгилинде СССРдин аймагындагы бардык түрмөлөрдө негизги тил катары орус тили болуп, натыйжада, орус арготизмдердин жумшалышын күчөткөн. Бир белгилей кетүүчү нерсе, бөтөн тил элементтери жашыруундук алып жүргөндүктөн арготизм катары колдонууга ийкемдүү. Буга революцияга чейинки орус арготизмдеринин курамында түрк тилдеринин сөздөрүнүн арбын колдонулушу - күбө. Орус тилинин фактысында сырттан кабыл алынган 263 арго сөздүн ичинен 101 сөз жана сөз айкаштары түрк тилдеринен өткөн [48:140]. Окумуштуу В.Д.Бондалетовдун атайын курс үчүн жазган «Орус арголорундагы түрк тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр» («Тюркские заимствования в русских арго») [32] деген окуу китебинин материалдары бул оюбузду далилдей алат.

Кыргыз тилиндеги арголор (ичкичтердин кебиндеги арголорду эске албаганда) кийин пайда болгон лексикалык катмарга жатат.

Европалык өлкөлөрдө мурун эле «банда», «шайка», «дениз каракчылары» деп аталган коомго каршы уюмдашкан социалдык топтор жашап келген. Ал эми кыргыздардын тарыхында мындай социалдык топтор болгон эмес. Бирок муну менен кыргыздарда эч кандай кылмыштуулук болгон эмес деп бүтүм чыгарууга болбойт. Мисалы, Кокон хандыгы тушунда бийлик чөйрөсүндөгүлөрдүн арасында башкалар түшүнбөс үчүн арго сөздөрү колдонулган. Алсак, «Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында Кокондун акыркы ханы Исхактын

кебиндеги арга сөздү эки жолу - Султанмурат бекти жана атасы молдо Асанды өлүмгө буюрганда - колдонгонун көрөбүз: 1. *Султанмурат бек ордунан кубанып турду. Улам-улам таазим кылып, коштошуп, ушул жерден чыкканча шашып, күдүңдөп жөнөп калды. Эрдин бек кымтып, мелтейип тиктеп, Исхак башын ийкеди:*

- *Узатып койгула...*

Бул өлүмгө кыйган буйрук болучу... Султанмурат бек эртеси күнкү таңды көргөн жок;

2. *Исхак акырын алакан урду. Караул ошол замат леп кирип, таазим кылды.*

- *Эми кантейин, ата, менин ишиме, менин максатыма түшүнбөдүңүз, кантейин, эми кеч болуп калды. Барар жериңизге узатып койсун... деди Исхак... Экинчи ата-бала жүз көрүшөдү (Т.К.).*

Жогорку эки сүйлөмдө **өлтүрүү** деген түшүнүк **узатып коюу** деген түшүнүк менен алмаштырылып колдонулду. Бул аргону өкүмдар Исхак жана өкүмдү ишке ашыруучу гана түшүнүшкөн» [16:166-167].

Советтик доордо кыргыз тилинин лексикасынын арголук катмары жакшы өнүгө алган эмес. Учурда арга сөздөрүнүн жаралышына, өнүгүшүнө төмөнкүдөй экстралингвистикалык шарттар себепчи болду:

1. 1991-жылы 31-августта Кыргыз мамлекети эркин, суверендүү мамлекет болгондон бери кыргызстандык кылмышкерлер Кыргызстандын ичинде гана (эгер Кыргызстандын ичинде кылмыш жасаса) жаза мөөнөтүн өтөй баштады.

2. 1989-жылы 23-сентябрда кыргыз тилинин мамлекеттик тил катары кабыл алынышы республикадагы бардык коомдук-мамлекеттик тармактарда, анын ичинде кылмышкерлер чөйрөсүндө, кыргыз тилинин кызматын арттырып, кыргыз арголорун жаратууда.

3. Мамлекетибиздеги социалдык-экономикалык өткөөл мезгил кылмыштуулуктун күч алышына алып келди. Мурдатан болуп келген кылмыштуулуктун элементтери менен катар коомдо **рэкет**, **мафия**, **террорчу** сыяктуу жаңыча топтор пайда болду. Мындай топторго кыргыз жарандарынын да тартылышы кыргыз арголорунун жаралышына алып келди.

Кыргыз арголору сөздөрдү түздөн-түз кабыл алуу жана калькалоо жолу менен пайда болууда. Өзгөчө орус тили

аркылуу кирген арголор басымдуу орунду ээлейт. Мисалы: **баланда** «түрмө тамагы», **блатная** «кылмыш дүйнөсүндө өзүн тың алып жүргөн аял», **гулка** «жарым сааттык сейилдөө», **дача** «сырттан келген азык-түлүк», **дубак** «түрмөнүн кызматкери», **дубачка** «түрмөдөгү кызматкер аял», **зона** «эмгек түзөтүү колониясы», **косяк** «бир чегим нашаа», **монашка** «кылмышкер аял», **монастырь** «аялдар өзүнчө олтуруучу түрмө», **мулька** «куш тилиндей кат», **нара** «темирден ширетилген керебет», **партак** «денеге тартылган сүрөт», **приколдошуу** «маектешүү», **разборка** «талаш-тартышты чечүү», **феня** «түрмө сөздөрү», **хата** «камера» ж.б.

Өзбек тилинен кирген **талип** (өзб. толиб), **чапта** деген сөздөр уурулар кебинде «акча», «чөнтөктүн сол жагында» деген маанилерде жумшалат.

Кыргыз тилиндеги арголордун бир тобу орус тилинен калькалоо жолу аркылуу пайда болуп, семантикалык калькага жатат. Анткени башка тилдеги сөздөрдүн арготикалык маанилери үлгү тутулуп, кыргыз тилине которулууда: **волк – бөрү, карышкыр, движение – кыймыл, непутевый – жолу жок, хлебка // хлебаш // однохлебка – туз даамдаш, петух – тоок, путевый – жолдуу, пятерочник – бештик, срок сидящая – мөөнөт олтурган, травка – чөп, хозяин – кожоюн** ж.б.

Мисалдарда берилген сөздөр - кыргыз тилинде мурдатан эле колдонулуп келген лексикалык бирдиктер. Бирок алардын арготикалык маанилери орус тилинин семантикалык моделинде кийинчерээк пайда болду.

Кылмышкерлер чөйрөсүндө жумшалган дагы төмөнкүдөй арголорду мисал келтирүүгө болот: **азуулуу селсаяк, оозу кандуу бөрү, атаман** «кадыр-барктуу, абройлуу кылмышкер», **алтынчы үй** «шаардык же райондук ички иштер бөлүмү», **аштоо** «тамак берилчү эшиктеги төрт бурчтуу оюк», **базар жок** «баары жайында», **баш** «чай», **бештиктер** «жаза мөөнөтүн өтөп жаткан кылмышкерлердин (зектердин) чөнтөктөрүн тинтип, беш сом болсо да алышкан милициялар», **борбор** «кылмышкерлер (зектер) мушташуучу жай», **бөрү, карышкыр, кара кийимчен** «кылмышкер (зек)», **бөрүлөрдүн чыйыры, тикенек дүйнө** «түрмө», **бүргөкана** «шаардык же райондук ички иштер бөлүмүнүн подвалы», **дөңгөлөк** «наркотикалык мүнөздөгү зат, дары», **экинчи үй** «участкалык милициякана», **жардыруу** «чегүү», **жылуу, миңге коюп кетүү** «качуу, тез

кетүү», иш «кылмыш», карышкырдын билети «эркиндикке чыккандыгы жөнүндө жаза мөөнөтүн өтөп бүткөн кылмышкерге берилүүчү кагаз», кепе «камера», кобра «уурдалган буюмдун, мүлктүн ээси», кожоюн «түрмөнүн же колониянын начальниги», куйрук «артында күнөөсү барлар», кулак «тамеки», кулакка чабуу «кармалып калуу», «өткөрбөй коюу», кулак ушалоочулар «алдамчылар», кулагын жылыткан «сөз ташыган», кулакка тебүү «алдап кетүү», курска коюу «эсине салуу», кыймыл жүргүзүү «ар кайсы камераларда отургандар менен байланышып, тамеки, чай, нашаа ж.б. алуу», олтуруу, мейман болуу «камалуу», оюндан чыгуу «кылмыш дүйнөсүнөн чыгуу», пияз сатуу «артынан милиция түшүп алуу», подвалдан көтөрүлгөн «атуу жазасы алмашылгандар», прикол кармоо «сөз үйрөнүү», секирүү «тануу», мөөнөт олтурган «түрмөдө үч жылдан ашык олтурган кылмышкер», станок «ортодо туруп, шарикти жашырып ойноткон кумарпоз», сындыруу «баш ийдирүү», тантык «радио», тилла, талип, капуста «акча», тоок, жолу жок, шымы шыпырылган «элден чыгып калган, зордукталган эркек кылмышкер (зек)», туз даамдаш «түрмөдө бирге жаза мөөнөтүн өтөгөн кылмышкерди (зекти) ушинтип аташат», туруктуу арестант, жолдуу селсаяк «туура жүргөн кылмышкер (зек)», түтүнүн чыгаруу «эсине келтирүү», урдура бер «уланта бер», урганым жок «чатагым жок», «баары бир», чоң чөйрө «кылмыш дүйнөсү» ж.б.

Түрдүү социалдык топтогу адамдардын (уурулардын, бузукулардын, наркомандардын ж.б.) лексикасында кээ бир гана айырма болбосо, көпчүлүк учурда бири-бирине дал келет. Бул төмөнкүдөй себептер менен түшүндүрүлөт:

1. Терс чөйрөдөгү, кылмыш дүйнөсүндөгү, адамдар бир категориядан экинчисине тез эле өтүп кете берет.

2. Түрдүү социалдык топтогу кылмышкерлер чөйрөсү бири-бири менен тыгыз байланышта болгондуктан, алардын ар бирине тиешелүү лексиканы ажыратуу кыйын эмес.

3. Жашоо үчүн алар жалпы ыктарды, амалдарды - талаптоноо, уурдоо, алдоо ж.б – колдонушат. Ошондуктан булардын терминологиясы жалпы болот [караныз: 48:34].

Кээ бир арголор убакыттын өтүшү менен өздөрүнүн «жашыруун», «купуялуулук» сыпаттарын жоготуп, жалпы калкка түшүнүктүү карапайым сөзгө айланышы мүмкүн [караныз: 87:3]. Мисалы, ичкичтердин кебинде колдонулган

жарымта, ак моюн, ак кой, ак суу, «арак», самаш «самагон», жүздөшүү, баш жазуу «ичүү» жана алып сатарлардын кебиндеги **пулда, уруу «сатуу», кыруу «көп сатуу», түшүрүү «арзандатуу»** сыяктуу жаргондук-арготикалык сөздөр бүгүнкү күндө карапайым лексикага өткөн.

Айрым жаргондор жана арголор карапайым сөзгө айланган менен, бирок адабий тилге өтпөйт. Бул маселе боюнча О.Б.Сиротининанын жаргондук сөздөр дээрлик эч убакта адабий тилге өтпөй тургандыгы, анын толукталышынын булагы катары кызмат кылбастыгы жөнүндөгү пикирин [123:41] колдойбуз.

Жогоруда сөз болгондой, жаргондордун бардык түрлөрү адабий тилдеги сөздөргө жашырылып, кошумча мааниде жумшалат. Кээ бир жаргондор карапайым сөздөрдөн да пайда болушу мүмкүн. Бул учурда карапайым жана жаргондук сөз тыбыштык түзүлүшү жана мааниси боюнча дал келет. Бирок жаргондук системада бул сөздөрдүн мааниси кырдаалга жараша аныкталат. Мисалы:

Асуу 1) *карап.* «ишти аягына чыгарбай калтыруу»; 2) *жарг.* «сабакка себепсиз барбоо».

Өлүү талпак 1) *карап.* «эч кандай иш колуна келбеген, жалакай»; 2) *арг.* «жумуштун оор-жеңилин ажырата албай калган кылмышкер».

Сызуу 1) *карап.* «тымызын кетип калуу»; 2) *жарг.* «сабактан уруксатсыз кетип калуу».

Мисалдардан байкалгандай, карапайым сөздөр жаргондук-арготикалык маанилерге караганда бир топ жалпы мааниге ээ.

Жаргондук лексиканын пайда болушуна диалектилик сөздөр да негизги булак катары кызмат кылат. Алсак, кырдаалга ылайык уруулар кебинде «акча» маанисинде түштүк диалектиге мүнөздүү **тилла** жаргону колдонулат.

Кээде жаргондор менен арголор бир эле сөздүн атайын колдонулган ар башка семалары катары келип, көп маанилүүлүктү жаратышы мүмкүн. Мунун себеби, биринчиден, жаргондор менен арголордун келип чыгышындагы тилдик булактын, сөздөрдүн бир экендигинде, экинчиден, жаргон менен аргонун табияты, тилди «жашыруу», «купуялуулукту» сактоо болгондугунда. Эң негизгиси, жаргондун түрлөрү өз ара аракетте болот да, лексикалык бирдиктер биринен экинчисине өтүп турат.

Жаргондук-арготикалык көп маанилүүлүккө төмөнкүдөй мисалдарды келтирүүгө болот:

Куйрук 1) *жарг.* тапшыра албаган экзамен, зачет (студ. жарг.);

2) *арг.* артында күнөөсү барлар.

Сындыруу 1) *жарг.* тамак же башка нерсе алдыртуу (студ. жарг.);

2) *арг.* баш ийдирүү.

Сай 1) *жарг.* дарбазага топ киргизүү (балдар оюнунда);

2) *арг.* утушка акча же буюм-теримди коюу (кумарпоздор кебинде).

Демек, жаргондор улуттук тилдин бардык лексикалык катмарлары менен жана өз ич ара (социалдык топтор) аракетте болуп, тилдик бирдиктери толукталат.

Жаргондук-арготикалык сөздөрдүн сүйлөшүү кебинде көп колдонулушуна жол бербөө керек. Себеби алардын «... пайда болушу профессионализмдерден айырмаланып, илимдин, өндүрүштүн, эмгектик ишмердүүлүктүн таламдары менен, ... адептүүлүк идеясы менен эч кандай байланышы жок. Студенттердин, окуучулардын, жалпы эле жаштардын айрым бир катмарлары өздөрүнүн жаргондорун, арготизмдерин чыгарып, аларды таратуу менен, окууга көңүл коштукту, улууларды урматтабагандыкты, коомдогу баалуулуктарды сыйлабагандыкты билгизишет» [90:212]. Мындан сырткары, кээ бир жаргон жана арго сөздөр карапайым лексикага айланса да, баары бир, алардын жаргондук белгилери сакталып, кептин интеллектуалдык деңгээлин төмөндөтөт, адабий тилдин нормасын бузат жана кепти булгайт.

«Арго кептин синтаксисин, морфологиясын, семантикасын гана бузбайт, ал адамдын жан дүйнөсүн да бузат. ... Анын каршы уусу бир гана нерсе - үй-бүлөдөн башталган гармониялуу коомдун нравалуулугу, руханийлүүлүгү» [109:45]. Ошондуктан кептин тазалыгы үчүн күрөш үй-бүлөдөн башталышы абзел.

2.3 Жаш балдар сөздөрү

Жаш балдардын кеби тил илиминде атайын изилдөө объектисине айланып келе жатат. Бул багытта орус тил илиминде балдар бакчасында иштеген тарбиячылар үчүн методикалык колдонмолор жарык көргөн. Алсак, Е.Флерина

менен Е.Шабад мектепке чейинки балдардын кебинин өсүшүнө токтолуп, жаш балдардын кебинин так эместигин, интонациялык жактан жардылыгын белгилешкен. 3 жашар баланын кебинде фразалардын курулушунда инверсиялардын тез-тез кездешерин жана өздөрү жараткан сөздөрдү - жаш балдар неологизмдерин, көбүрөөк колдонушун мисалдардын негизинде далилдешкен. Баланын кебинин өсүшүнө карата методикалык ойлорун, өз пикирлерин ынанымдуу билдиришкен [135].

Белгилүү советтик лингвист А.Н.Гвоздевдин балдар кебин изилдеген илимий жана педагогикалык мурасын өзгөчө баса белгилөө керек. Ал өзүнүн баласы Женинин кебин (1921-жылы туулуп, 1941-жылы Улуу Ата Мекендик согушта курман болгон) күндөлүгүнө 1 жаш 8 айлыгынан баштап, 9 жашка чыкканга чейин жазып жүргөн. Күндөлүктү жети жыл жазган: 1923-жылдан 1930-жылга чейин. Анын негизинде А.Н.Гвоздев баланын орус тилинин фонетикалык, грамматикалык түзүлүшүн өздөштүрүүсү боюнча фундаменталдык изилдөөлөрдү жүргүзгөн [39, 40]. Алар 1961-жылы жалпысынан топтоштурулуп, өзүнчө бир томдук китеп болуп чыккан [41]. Окумуштуунун 90 жылдык юбилейине карата 1981-жылы жарык көргөн китептеги күндөлүктө баланын кебинин жаралышына тиешелүү кептик кырдаал, баланын жүрүм-туруму, курчап турган чөйрөнү кабыл алуу өзгөчөлүгү, ой жүгүртүүсүнүн өсүшү да баяндалат. Күндөлүк хронологиялык тартипте жазылып, комментарийлер менен коштолгон [43].

1990-жылы А.Н.Гвоздевдин 1 жаш 1 айдан 2 жаш 6 айга чейинки баланын кебиндеги жаңы лексиканын сандык жана сапаттык топтолушун иликтеген эмгеги жарык көргөн [44]. Негизинен, А.Н.Гвоздевдин Женинин кебинин өсүшүнө жүргүзгөн күндөлүгү илимий байкоолор, педагогикалык, психологиялык эксперименттер менен коштолгон. Ошондуктан күндөлүк лингвисттердин гана эмес, психологдордун, мектепке чейинки мекемелердеги педагогдордун жана ата-энелердин кызыгуусун жаратып, келечектеги илимий изилдөөлөргө табылгыс документалдуу материал болуп берери талашсыз.

Жаш балдардын кебин лингвистикалык пландарда атайын талдоого алган изилдөөлөр да жүргүзүлгөн [59].

Н.Г.Бронникова балдар кебине мүнөздүү инновацияларды изилдеген [33]. К.И.Чуковский эки жаштан беш жашка чейинки баланын сөз жаратуусун талдоого алып, «... бала, - дейт ал, - тилди элден үйрөнөт, анын жалгыз мугалими - эл» [141:79].

Ошондуктан жаш балдар сөздөрдү чоңдордон үйрөнүп жана өздөрү жараткан сөздөр – неологизмдер, да элдик салттын рамкасынан чыкпай тургандыгын белгилеген.

Орус тил илиминде балдардын тилин изилдеген илимий макалалар атайын жыйнактарда басылып [79], лингвистикалык жактан иликтөө жакшы колго алынып келе жатат. Ал гана эмес, психолингвистикалык аспектиде да атайын изилдөөлөр жүргүзүлгөн [144].

Түрк тилдеринин ичинен азербайжан тилинде балдардын кебин лингвистикалык аспектиде иликтеген эмгектер бар [38].

Өзбек сүйлөшүү кебин изилдеген эмгектерде балдар сөздөрү жөнүндө кыйыр түрдө айтылган пикирлер учурайт. Алсак, «А.Г.Гуломов сырдык сөздөр эң байыркы доордогу сөздөрдүн жасалыш системасынын негизинде өз алдынча мааниге ээ болгон аттардан пайда болгондугун жана бул байыркы форма балдар кебинде итти **бобов** (боб-боб), **вов-вов** (күчүк), тоокту **туту**, **бех-бех** деп чакыруусунда ачык сезилерин белгилеген» [караңыз: 134:55].

Өзбек тил илиминде Н.С.Сайидирахимова мектепке чейинки балдардын кебиндеги фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрдү иликтөөгө алган [113].

Казак тилинде мектепке чейинки жана мектеп жашындагы балдардын кебинин өсүшү жөнүндө айрым методикалык жана педагогикалык эмгектерде сөз болуп келген [100, 22]. Казак балдардын (1жаштан 4 жашка чейинки) кебиндеги синтаксистик өзгөчөлүктөрдү Т.Т.Аяпова изилдөөгө алган [19].

Кыргыз тил илиминде кенже мектеп курактагы балдардын кебин өстүрүү жөнүндө атайын методикалык изилдөөлөр жүргүзүлгөн [114, 58]. Бирок мектепке чейинки курактагы балдардын кеби лингвистикалык багытта атайын илимий объектиге алына элек. Окумуштуулар балдар лексикасына кыйыр түрдө гана кайрылышкан.

А.Мураталиева «Бөбөктөрдү грамматикалык жактан туура сүйлөөгө үйрөтүү» деген макаласында балдардын тилине байланыштуу төмөнкүдөй пикирин айтат: «Тили жаңы чыга баштаган бөбөктөр кээ бир заттарды өзүнүн аталыштары боюнча айтышпайт. Мисалы: ата, апа, нан, сүт, чай. Ал эми кээ бир заттардын аттарын анын кыймыл-аракеттери, чыгарган үнү, добуштары менен («ит» деген сөздү **ав** деп, «уй» деген сөздү **мөө** деп, «саат» деген сөздү **тик-тик** деп, «мышык» деген сөздү **мыео** ж.б.) атап айтышат. Кээ бир заттарды ар түрдүү

белгилери боюнча: «ысык» деген сөздү үф деп, «жакшы» деген сөздү аяй деп, «жаман» деген сөздү быкый деп да аташат. Ошондой эле, кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдөн: ал, ме, кел, көтөр, жейм, ичем, бер, отур, тур деген өндүү буйрук, каалоо маанидеги этиш сөздөрдү алды менен өздөштүргөндүгүн айтууга болот. Бул сөздөр баланын тилинде сүйлөмдүк маанини билдирип турат. Эки жашында чай ичем, нан жейм, сүт ичем, эт жейм, топ бер, нан бер деген сыяктуу сүйлөмдөрдү айтып үйрөнгөндөн соң, сөзгө грамматикалык мүчөлөр уланбаган: эшик чыгам (эшикке чыгам), жаздык жатам, куурчак алам, өпө (мен өппөйм), ата берем, коон жейм жана башка деген сыяктуу өзүнүн күндөлүк жашоо турмушуна эң керектүү сөздөрдү колдонгонун байкоого болот» [99:12].

Т.Аширбаев көркөм чыгармаларда жаш балдардын кебин реалдаштыруу зарылдыгынан улам р тыбышын л тыбышына, [р]ны [й]га, [р]ны [ч]га, [с]ны [ч]га алмаштырып айтуу фактылары кенири кездешерин мисалдардын негизинде далилдейт [16:17].

Т.К.Ахматов: «Өспүрүмдөрдүн тили аялдар менен эркектердин вариантына карама-каршы коюлат, ал эми аны балдар кебине карама-каршы коюу мүмкүн эмес, анткени алардын лексикону, грамматикалык формалары бири-бирине өтө жакын» [11:127], - дейт.

Жаш балдар кеби дегенде мектепке чейинки жана кенже мектеп курагындагы (8-9 жашка чейинки) балдар кебин түшүнөбүз [88:131]. Ал жаштагылар колдонгон сөздөр тилдеги кадыресе сөздөрдөн бир топ айырмаланат. Таанып билүүсүнүн жана улам чоңдор менен болгон байланышынын артышына, аң-сезиминин өсүп-өнүгүшүнө жараша бала бара-бара сөздөрдү жалпы тилдегидей колдонууга жетишет. Демек, сегиз-тогуз жашка чейинки баланын тили бул жашка чейинки ар бир курактык мезгилде өсүп-өнүгүү абалында болот.

Психологиялык адабияттарда төрөлгөндөн тартып жети жашка чейинки мезгил мектепке чейинки курактык мезгил деп жалпы аталат да, ал өзү төмөнкүдөй курактык мезгилдерге ажыратылат:

1. Жаңы төрөлгөн курак (төрөлгөндөн 1-2 айга чейинки аралык).
2. Бөбөктүк курак (1-2 айдан 1 жылга чейинки аралык).
3. Эрте жаш балалык курак (1 жаштан 3 жашка чейинки аралык).

4. Мектеп жашына чейинки курак (3 жаштан 7 жашка чейинки аралык) [37:36-49].

Аталган ар бир куракта бала анатомио-физиологиялык жана психикалык жактан гана өзгөчөлөнбөстөн, кепти үйрөнүү аракеттери жана сөздүк курамынын өнүгүүсү боюнча да айырмаланат.

Мектеп жашына чейинки курак 3 жаштан 7 жашка чейинки мезгилди камтып, бала кадимкидей сүйлөө мүмкүнчүлүгүнө жетишет; мүчөлөрдү туура колдонуп, тилдик жактан чоңдордон көп өзгөчөлөнбөйт. Бизди кызыктырганы – бөбөктүк жана эрте жаш балалык курак.

Балдар лексикасы деп, балдардын тилинде колдонулган сөздөрдүн жалпы жыйындысы аталат. Ал эми алардын аракетке түшүшү, коммуникативдик функцияга ээ болушу балдар кебин түзөт.

Балдар лексикасын окумуштуу А.Гаджиева төмөнкүдөй эки группага бөлүп карайт:

1. Балдардын өздөрү жараткан жана колдонгон сөздөр.

2. Балдар менен байланыш түзүүдө чоңдор тарабынан колдонулуучу балдар сөзү [38:12].

Биз кыргыз тилиндеги автономдуу¹ сөздөрдү А.Гаджиеванын классификациясына таянуу менен, балдардын кебинде колдонулган автономдуу сөздөр, балдар менен байланыш түзүүдө чоңдордун кебинде колдонулуучу балдар сөздөрү деген эки түргө бөлүштүрүп карайбыз.

Балдардын кебинде колдонулган автономдуу сөздөр. Тилдин түрдүү системасында колдонулган балдар сөздөрү психологиялык жана лингвистикалык адабияттарда «балдардын автономдуу кеби» же «балдардын автономдуу сөздөрү» деген терминдер менен берилип жүрөт [38:13, 37:44].

Автономдуу кеп – бул кадыресе тилдин системасында колдонулбаган кеп. Балдардын автономдуу кеби дегенде балдар менен карым-катнаш түзүүгө мүмкүндүк берген тилдин формасын түшүнөбүз. Балдардын автономдуу сөздөрү сөздүк кептин жаралышынын «табигый» каражаты болуп эсептелет [караңыз: 38:13]. Демек, балдардын автономдуу сөздөрү – тилдин негизги² сөздүк курамына кирбеген, балдардын кебинде жумшалган өзгөчө сөздөр. Алар бала үндүк артикуляцияга (керектүү тыбышты айтуу үчүн сүйлөө органдарынын иштеши)

¹ Бул терминге төмөндө өзүнчө токтолобуз.

² Негизги – «кадыресе» маанисинде.

жана фонематикалык добушка ээ болбогондуктан, үндү тууроо, негизги сөздү бузуп айтуу, чондордун сөзүн кайталоо, же айтууга жеңил башка сөз менен атоо аркылуу пайда болот. Мисалы: «*Апа баам! Апа баам!*» деп зарлаган Атайчигимдин үнү жана жаңырып угулгансыды (О.А.). - *Шен жокто, - деди Бокин көмөчтү чайнаганга алы келбей, дармансыз (О.А.). - Ананайын, чу, чүгө миндиңби? (М.Мам.). - Тилиңден кетпейин десе. Абасы атка мингизип койсо аяй деп атканын күчүктүн (М.Мам.).*

Мисалдардагы **баам** «барам», **шен** «сен», **чү** «ат», **аяй** «жакшы» маанилеринде колдонулду.

Мындай автономдуу сөздөр балдардын предмет жана адамдар менен болгон карым-катышына ылайык толукталып отурат. Алар экспрессивдүү мүнөзгө ээ, сан жагынан да көп эмес, болгону, 25-60 сөздү түзүшү мүмкүн [38:12-13]. Себеби бала объективдүү чындыктагы нерселерди, предметтерди, көрүнүштөрдү, түшүнүктөрдү дароо эле таанып билүүгө кудурети жетпейт. Көрсө да, аларды примитивдүү кабыл алып, эмне экендигин, аталышы кандай экендигин билүүгө туюу жана кабыл алуу сезимдери алсыздык кылат. Болгону, өз керектөөлөрү үчүн зарыл нерселердин, предметтердин гана аттарын өздөштүрүүгө жетишет.

Балдар сөздөрүндө үй-бүлөлүк өзгөчөлүк болушу мүмкүн. Ал төмөнкүдөй себептер менен түшүндүрүлөт.

1. Кээ бир сөздөрдү балдар өздөрүнүн оюнан жаратышы мүмкүн. Мындай сөздөр айрым эмгектерде жаш балдар неологизмдери¹ деп аталып жүрөт. Жаш балдар неологизмдери көбүнчө бир үй-бүлөнүн чегинен чыкпай, анын мааниси ошол баланын өзүнө жана анын үй-бүлөсү үчүн гана түшүнүктүү болгондуктан, биз аларды **жаш балдардын автордук неологизми** деген термин менен атайбыз.

Жаш балдар жараткан автордук неологизмдер элдик салттын белгиленген рамкасынан чыгып кетпейт. Анткени чондор бала төрөлгөндө эле ага ата-бабадан бери келе жаткан тилдик мурасты (унгу, мүчө) үйрөтүп келет. Алар үйрөткөн морфемалардын баары элдик болгондуктан, жаш балдар аны кабыл алуу менен, «өздүк» сөздөрүн жаратканда да андан чыгып кете албайт [караңыз: 141:79]. Мисалы: *Түшүмдө*

¹ Жаш балдар неологизми термини төмөнкү китептерден алынды: Чуковский К.И. От двух до пяти: Книга для родителей. - М.: Педагогика, 1990. - 8-б.; Флерина Е., Шабад Е. Живое слово в дошкольном учреждении. - М.: Госуд.-ное учебно-пед.-кое изд.-во наркомпроса РСФСР, 1939. - 79-б.

кичинекей, алсыз колдорун сунуп, «**та-та...**» деп балапанча оозун ачат. Ана, эстечи, ал бадыракты «**та-та**» дечү эмес беле (О.А.). Бир учурда ал кезең эте чирене түштү. «**На-на... На-на...**» – деди киркиреп. Сарооз балапанча оозу ачылып, көзү чакыраңдады. Ана, эстечи, кичинекейибиз сени «**Нана**» дечү эмес беле... (О.А.). **Атика**, мына биз точуп келдик деп айтабыз, ээ? Ошентебизби?.. (Ч.А.)

Мында **атика** сөзү «атаке» сөзүнүн ордуна колдонулду. Кээ бир үй-бүлөлөрдө бала «чайды» **ыма** же **лай** деп атагандарын да учураттык.

2. Айрым сөздөр үй-бүлөдөгү чоңдор тарабынан баланын тилине ылайыкташтырылып, атайын ойдон чыгарылышы мүмкүн. Мисалы, азан айтууда колдонулган «аллох акбар» деген араб сөзү ыйлап жаткан баланы тынчтандыруу максатында атайын **аллохбар** түрүндө бузулуп айтылат. Бул сөз «коркунучтуу жырткыч» маанисинде жумшалып, коркутуу, тынчтандыруу максатында балага карата бир үй-бүлөдөгү чоңдордун кебинде да, баланын кебинде да колдонулганын учураттык. Мисалы: **Аллохбар келейтат, укта!** (сүйл.).

Бул сөз сүйлөшүү кебинде жалпыга түшүнүктүү «түгөнүү», «калбоо» маанилеринде да жумшалат: - **Быттыркы күүрүчтөн барбы?** – **Ал качан эле аллохбар болгон** (сүйл.).

Балдар лексикасын тематикалык жактан тамак-ашка, кийим-кечеге, дене түзүлүшкө, дүйнө таанымга байланыштуу сөздөр ж.б. деп бир нече түрлөргө бөлүүгө болот.

1. Тамак-ашка байланыштуу автономдуу сөздөр: **ама** «алма», **аша** «аш», **кака** «кант», **нана** «нан», **пече** «печенье», **быш болуу** // **пыш болуу** «бышуу» ж.б.

2. Кийим-кечеге байланыштуу автономдуу сөздөр: **пата** // **патиш** «ботинка», **папа** «байпак» ж.б.

3. Дене түзүлүшкө байланыштуу автономдуу сөздөр: **мама** «эмчек», **төтө** «жамбаш», **баши** «баш» ж.б.

4. Жаныбарлардын жана канаттуулардын аталышына байланыштуу автономдуу сөздөр: **ав-ав** «ит», **маа** «кой», **мөө** «уй», **мыяв** // **мыео-мыео** «мышык», **тү-тү** «тоок», **чу** // **чү** «жылкы» ж.б.

5. Түрдүү заттарды, предметтерди, нерселерди, абстракттуу түшүнүктөрдү туюнтуучу автономдуу сөздөр: **алла** «ымыркай бала», **бөө** «курт-кумурска, сойлоп жүрүүчүлөрдү жана абстракттуу коркунучтарды жалпысынан

ушинтип атайт», **бип, бум, бабап // бибип // дидит** «машина», **мама** «упчу» ж.б.

6. Заттардын түрдүү белгилерин, сапатын туюнтуучу автономдуу сөздөр: **айй** «жакшы», «таза», «таттуу», **кых // кыкый** «жаман», «кир», **папа** «ысык» ж.б.

7. Мыскылдоо, мактануу маанисинде колдонулуучу сырдык сөздөрдү туюнткан автономдуу сөздөр: **алик-алик** «уят», **алиш // алүш** «алам» ж.б.

8. Мейкиндик түшүнүктөргө байланыштуу автономдуу сөздөр: **уу, унака** «алыска» ж.б.

9. Түрдүү кыймыл-аракет, ал-абалды туюндуруучу автономдуу сөздөр: **оппа // опиш** «көтөр», **адак** «жок», «түгөндү», **пых кылуу** «уколдоо», **тет** «кет», **тат** «жат», **үх // ух** «уруу», **чиш // чиша** «заара ушатуу», **ыңа-ыңа** «ыйлоо», **ох болуу // ух болуу** «ооруу» ж.б.

10. Тилдөөгө байланыштуу автономдуу сөздөр: **атс** «эркек балдар сөккөндө колдонулуучу сырдык сөз» ж.б.

Тили жаңы чыккан балага бир эле сөз менен бир нече кыймылды, нерсени, түшүнүктү атоо мүнөздүү [33:19]. Мисалы:

Ух 1) «оору»; 2) «уруу».

Папа 1) «ысык»; 2) «байпак».

Бул сөздөрдүн ортосунда маанилик байланыш жок жана келип чыгыш булагы бир эмес, ошондуктан аларды балдардын автономдуу сөздөрүндөгү омонимдик кубулуш катары караган он.

Балдар сөздөрүнөн көп маанилүүлүктү учуратууга болот:

Мама 1) «эмчек»; 2) «упчу».

Кака 1) «кант»; 2) «конфет».

Айй 1) «жакшы»; 2) «таза»; 3) «таттуу».

Кыкый 1) «жаман»; 2) «кир» ж.б.

Балдардын автономдуу сөздөрүнө карама-каршы мааниде колдонулган антонимдик көрүнүш да мүнөздүү. Мисалы: **айй-кыкый** «жакшы-жаман» ж.б. Мындай антонимдик түгөйлөр сан жагынан аз. Кээде алардын айрымдарынын бир түгөйү гана автономдуулук мүнөзгө ээ. Мисалы: **адак** «жок» (бар), **тет** «кет» (кел) ж.б.

Окумуштуу А.Зохидов тажик тилинде «апа», «ата» сыяктуу жакын туугандыкты билдирүүчү балдар сөздөрүндө диалектилик жана говордук өзгөчөлүктөр бар экендигин белгилеген [64:7]. Диалектилик, говордук өзгөчөлүк кыргыз балдар сөздөрүнө да мүнөздүүлүгүн төмөнкү мисалдардан

көрүүгө болот. Алсак, Алабука районунун кээ бир жерлеринде **ай** **мама** «ай», **жиш** «эт», **ачү** «ат», **бөчү**, **ажымулук** «курт-кумурска, сойлоп жүрүүчүлөрдү жана абстракттуу коркунучтарды жалпысынан ушинтип аташат» ж.б. сөздөр колдонулат. Ал эми **өкү** «өрүк» автономдуу сөзү түштүк-батыш диалектисине мүнөздүү.

Жаш балдар өзүн курчап турган дүйнөдөгү көп предметтердин, нерселердин, заттардын атын билүүгө али кудурети жетпейт. Натыйжада, тууранды сөздөрдү кебинде колдонууга өтөт. Окумуштуу А.М.Шахнарович бул жөнүндө: «Табыш тууранды сөздөр баланын кебинде сырткы курчап турган дүйнөдөгү үндөрдү имитациялоо катары пайда болот жана муну менен предметтерди жана көрүнүштөрдү атоо кызматын аткарат» [144:131], - деп туура белгилейт. Мисалы: **ав-ав** «ит», **бип**, **бум**, **бабап** // **бибип** // **дидит** «машина», **маа** «кой», **мөө** «уй», **мыяв** // **мыео-мыео** «мышык», **ыңа-ыңа** «ыйлоо» ж.б. Мындай сөздөр балдардын предметтерди жана көрүнүштөрдү элестүү, көрсөтмөлүү кабыл алышына жардам берет: - *Мына биби-ип, карачы тигине бибипти. Кел, биби-ип, бизди алып ке-ет! (сүйл.). - Мышыкты карачы, мыео-мыео. Тур ары! (сүйл.).*

Сырдык сөздөр да балдар лексикасынын жасалышына кызмат кылат. Бул учурда канаттууларды же жаныбарларды айдап-чакыруучу сөздөр аларды атоо үчүн колдонулат: **чу** // **чү** «жылкы», **тү-тү** «тоок» ж.б.

Тууранды жана сырдык сөздөр тилдик белгилер менен элестик байланышты өзүндө алып жүрөт. Ошондуктан балдар мындай сөздөрдү кебинде көбүрөөк колдонууга умтулушат.

Балдар менен байланыш түзүүдө чоңдор тарабынан колдонулуучу балдар сөздөрү. Мындай сөздөр балдар менен байланыш түзүүдө чоңдордун кебинде колдонулуп, балдарга гана арналат. Буга, негизинен, баланы багып өстүрүүгө, кыймыл-аракетин жандандырууга ж.б. байланышкан сөздөр кирет: **ап кыл** // **ап эт** «же», **баши-баши** «башты кыймылдатуу», **алдей**, **ух болуу** // **ухпиш болуу** «уктоо», **каз-каз** «туруу», **жаша-жаша** «кол чабуу», **куча-куча** «кучакташуу», **ма кылуу** // **мах кылуу** «өбүү», **тай-тай** «басуу» ж.б. Айта кетүүчү нерсе, бул топтогу сөздөр жаш балдар кебинде да колдонулат.

Жаш балдардын кебинде колдонулган сөздөрдү жасалышына карай да төмөнкүдөй түрлөргө бөлсө болот:

1. *Лексика-фонетикалык автономдуу сөздөр.* Буга негизги сөздөн тыбыштык түзүлүшү жагынан айырмаланган сөздөр кирет. Мындай автономдуу сөздөр төмөнкүдөй жолдор менен пайда болот:

а) Негизги сөзгө бир үндүү тыбыштын кошулушу аркылуу: **аша** «аш», **нана** «нан», **баши** «баш» ж.б.

б) Негизги сөздөгү тыбыштардын кыскарышы аркылуу: **ама** «алма», **өкү** «өрүк», **пата** // **патиш** «батинка», **пече** «печенье».

«Каякка», «барасын», «мына», «бул», «дейт» сөздөрү балдар кебинде төмөнкүдөй формада жумшалышы мүмкүн: - *Кая баясың?* – *Кичүүсү үрпөйүп олтурду (О.А.). «Мыа куку дет...», - деп божурады (О.А.).*

в) Негизги сөздөгү тыбыштардын алмашылып колдонулушу көбүнчө [р]ны [й]га, [р]ны [ч]га, [с]ны [ш]га, [ч]ны [ш]га, [з]ны [ж]га, [ш]ны [с]га ж.б. аркылуу: - *Мына –а! деди «шофер» кубана, көмүр салынган кир мүшөктөргө аралашып жаткан ич кийимдерди көрсөтүп. – Бу шижедики. Апам ыйгытып жибейген. Анан күшүк тистеп алып, койоодо айы-бейи жүгүйгөн... (О.А.).*

- *Байке, шен ыйлабатасыңбы?*
- *Жок, каралдым.*
- *А эмне үшүн жас куюлат?*
- *Макоо да.*
- *Ал да макообу? Биздин күшүктөйбү?*
- *Ийи (О.А.).*

2. *Лексикалык автономдуу сөздөр.* Булар атоосу, тыбыштык турпаты жактан айырмаланып, бирок мааниси боюнча негизги сөзгө синонимдеш келет: **аяй** «жакшы», «таза», «таттуу», **адак** «жок» «түгөндү», **атс** «эркек балдар сөккөндө колдонулуучу сырдык сөз», **бөө** «курт-кумурска, сойлоп жүрүүчүлөрдүн жана абстракттуу коркунучтардын жалпы аталышы», **кыкый** // **кых** «жаман», «кир», **мама** «упчу», «эмчек», **опиш** // **оппа** «көтөрүү», **папа** «ысык», **ух** // **үх** // **ухпиш** «уктоо», **чүш** // **чиш** // **чиша** «заара ушатуу» ж.б.

3. *Синтаксистик автономдуу сөздөр.* Буларга сөздөрдүн өз ара айкалышы аркылуу негизги сөздүн маанисин жараткан сөздөр кирет. Алардын биринчи компоненти көбүнчө тууранды, сырдык сөздөрдөн болот да, ага этиш сөздөр айкаша келип жасалат: **быш болуу** // **пыш болуу** «бышуу», **пых кылуу** «уколдоо», **ух болуу** // **үх болуу** «оору» ж.б.

4. *Үн менен ишараттын удаалаш аракетинин натыйжасында пайда болгон автономдуу сөздөр.* Бала кебинде сөздөрдү, сөз айкаштарын айтуу менен удаалаш ишараттарды колдонот [38:11]. Бул учурда адегенде белгилүү бир тыбыш же сөз аталып, андан соң ага удаа эле көрсөтүүчү же сүрөттөөчү ишараттар колдонулат.

Көрсөтүүчү ишараттар сүйлөөчүнүн айланасындагы мейкиндиктин кандайдыр бир бөлүгүн бөлүп көрсөтүү, белгилөө функциясын аткарат. Көз караш, баш, айрыкча кол менен көрсөтүү так жана конкреттүү болот [110:467]. Мисалы, бала өзүнөн чоңдорго **кыхы** деген автономдуу сөздү айтуу менен колун көргөзсө, демек, колунун кир экендигин билгизүү менен «жуу» деген маанини билдирет.

Түрдүү объектилердин сүрөттөлүү мүмкүнчүлүгү ар түрдүү. Бала сүрөттөөчү ишараттардын жардамы менен адамдардын кыймыл-аракеттик образын элестүү тууроо, сүрөттөө аркылуу түрдүү түшүнүктөрдү туюнтат. Мисалы, «өлдү» деген маанини туюнтуу үчүн тилди чыгарып, **тү** деп айтуу менен башты шылкыйтат. Ал эми «ыргыттым» деген маанини билдириш үчүн **ы** деген тыбышты айтуу менен удаа эле бир колду алга серпет. Бала үчүн «мурдунду тарт», «моюнунду көтөр» деген сөздөрдүн маанисин түшүнүү кыйынчылыкка турушу мүмкүн. Андан көрө мурунду тартып, **де** деген сөздү айтса, же **ы** деген тыбышты айтуу менен башты жогору көтөрүп койсо, бала үчүн аталган сөздөрдүн маанисин түшүнүү бир топ жеңил.

Жыйынтыктап айтканда, жаш балдарга мүнөздүү сөздөр өтө жөнөкөй, айтууга жеңил, кыска, назик жана ар түрдүү ишараттар менен коштолот. Ошондуктан мындай сөздөр балдардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык келет, алардын кебинде артикуляцияланууга ыңтайлуу.

КОРУТУНДУ

Кыргыз тилин системалуу изилдөө ХХ кылымда башталган. Албетте, Совет доорундагы идеологиянын, тил саясатынын кыргыз тилине тийгизген айрым терс таасирин белгилебей коюуга мүмкүн эмес. Анын натыйжасы кыргыз тилинин коомдук кызматын чектеген.

Кыргыз элинин мамлекеттүүлүккө ээ болушу жана көзкарандысыз, эркин мамлекетке жетишүүсү кыргыз тилинин ар тараптуу өнүгүшүнө жана колдонулуш чөйрөсүнүн кеңейишине алып келди. Улуттук тилдин китептик жана сүйлөшүү тилдери тилдик жана экстратилдик белгилери боюнча бири-биринен кескин айырмаланган деңгээлге жетти. Натыйжада, сүйлөшүү кеби өзүнчө тилдик система катары изилденүүгө тийиш эле. Бул маселеде кыргыз сүйлөшүү кеби тектеш өзбек, казак, татар, каракалпак ж.б. тилдерге салыштырмалуу изилдөө объектисине алынбагандыгын белгилөө керек. Газета-журналдык макалаларды, жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуулуктардагы жалпыланган мүнөздөгү теориялык материалдарды эске албаганда, кыргыз тилинин сүйлөшүү кеби, анын лексикасы боюнча илимий изилдөө колго алынбай келди. Д.Ж.Кадыралиеванын Бишкек шаарынын тургундарынын сүйлөшүү кебинин фонетика-фонологиялык системасын социолингвистикалык жактан иликтеген изилдөөсүнөн башка эмгек жарала элек. Бул кыргыз тилинин ХХ кылымда гана изилдөөгө алынып, анда да тилдик деңгээлдер (ярустар) боюнча гана изилденип келиши менен байланыштуу. Анткени кыргыз тилинин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүн изилдемейинче, ал тилдин сүйлөшүү кебин изилдөө мүмкүн эмес эле. Себеби тилдин жогоруда аталган деңгээлдерин иликтөө аркылуу гана анын сүйлөшүү кебине таандык тилдик бирдиктерин жиктөө мүмкүн.

Кыргыз тилинин сүйлөшүү кебинин лексикасына Б.М.Юнусалиев, К.К.Сартбаев, Т.К.Ахматов, Э.Абдулдаев, Ж.Мукамбаев, Ж.Мамытов, Т.Аширбаев, А.Жалилов ж.б. окумуштуулар тике жана кыйыр түрдө кайрылышкан. Натыйжада, кыргыз тилинин сүйлөшүү кебин теориялык жана практикалык жактан илимий негизде изилдөөнүн жаңы багыты түптөлдү.

Сүйлөшүү тили – сүйлөшүү кебинде колдонулган тилдик бирдиктердин (фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, стилистикалык) системасы. Алар сүйлөшүү кебинде карым-катнаш түзүүнүн түрдүү формасын көрсөтүп, пикир алмашуунун каражаты боло алат.

Сүйлөшүү тили жана сүйлөшүү кеби эки башка түшүнүк болуп саналат. Ошондуктан бул экөөнүн изилдөө объектиси бир болгону менен изилдөө предметтери жана багыттары ар башка. Алардын айырмачылыктарын жана окшоштуктарын илимий негизде белгилөө сүйлөшүү тили менен сүйлөшүү кебин айырмалоону шарттайт. Монографияда биз ушул өзгөчөлүктөрдү эске алдык жана сүйлөшүү лексикасынын бирдиктерин кептик планда чечмелөөгө аракет жасадык. Себеби сүйлөшүү лексикасынын тилдик бирдиктери кепте гана өздөрүнүн стилистикалык жана стилдик маанилерин ачып, сүйлөшүү кебинин формалык жана мазмундук белгилерин жаратууга катышат. Демек, сүйлөшүү мүнөзүндөгү тилдик бирдиктер сүйлөшүү кебинде гана реалдашып, зарылдыкка ылайык коммуникативдик кызмат аткарат.

Сүйлөшүү кеби өз алдынча тилдик системаны түзүшү, тематикалык жактан чектелбестиги, оозеки формада жана диалог түрүндө жүзөгө ашышы, анда сүйлөшүү стилинен башка функционалдык стилдин түрлөрүнүн да кээде реалдашуусу (мисалы, спонтандуу илимий кеп) боюнча сүйлөшүү стилинен айырмаланат.

Кептин оозеки формасы китептик же сүйлөшүү кебин аныктабайт. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, оозеки жана жазма кеп түшүнүктөрү өздөрүнө кептин аткарылуу формасын, ал эми сүйлөшүү жана китептик кеп тилдин аткарылыш түрүн камтыйт. Ошондуктан бул терминдер эки башка түшүнүккө - оозеки кеп жазма кепке, китептик кеп сүйлөшүү кебине - карама-каршы коюлууга тийиш.

Сүйлөшүү кебинин экстралингвистикалык факторлорун белгилөө чоң мааниге ээ. Анткени сүйлөшүү кеби ушул белгиси боюнча китептик кепке карама-каршы коюлат.

Сүйлөшүү кебин аныктоочу детерминанттарга *кеп актысынын эркиндиги, даярдыксыздыгы, сүйлөөчүлөрдүн кеп актысына тике катышуусу* кирет.

Сүйлөшүү кебин же коддолгон адабий тилди тандоону аныктабаган, бирок сүйлөшүү кебинин түзүлүшүнө таасир эткен компоненттерге төмөнкүлөр кирет:

- 1) кептин оозеки формасы;
- 2) кептин монологдук, диалогдук жана полилогдук түрү;
- 3) кептик актынын контактылык же дистанттык шартта жүзөгө ашуусу;
- 4) кептик актынын динамикалуулугу;
- 5) кептик актынын тилдик эмес кырдаалы (конситуация)
- 6) сүйлөөчүлөрдүн апперцепциялык базасынын жалпылыгы.

Аталган экстралингвистикалык белгилердин айрымдары сүйлөшүү кебине же китептик кепке, же болбосо экөөнө тең бирдей тиешелүү болушу мүмкүн. Биз аларды **жалпы** жана **өздүк** экстралингвистикалык белгилерге топтоштуруп, сүйлөшүү кебине гана тиешелүү өздүк экстралингвистикалык белгилер катары *кеп актысынын расмий эмес мүнөзүн жана кеп актысынын динамикалуулугун* белгиледик.

Буга чейин сүйлөшүү сөздөрү жогорку окуу жайлары үчүн жазылган лексикологиялык окуулуктарда каралып келген. «Бирок ал изилдөөлөрдө лексикалык тилдик бирдиктердин стилистикалык жана стилдик коннотациялары толук ачылбаган» [14:323].

Монографияда сүйлөшүү кебинде тематикалык жана стилистикалык жактан түрдүү лексикалык тилдик бирдиктердин колдонулушу белгиленди. Бул сүйлөшүү кебинин колдонулуш диапозонунун кендиги (ишмердүүлүктүн коомдук-саясий, өндүрүштүк-эмгектик, окуу-илимий чөйрөсүндөгү расмий эмес жеке пикир алышууда колдонулушу) жана стилдик жактан жиктелген тилдик бирдиктердин белгилүү максатта башка стилге өтүшү, б.а., «стилистикалык аралашуу жана транспозиция кубулушу» [80:7] менен байланыштуу.

Монографияда сүйлөшүү кебинде орток маанилүү сөздөрдүн да колдонулушу белгиленди. Бирок китептик жана орток маанилүү сөздөр сүйлөшүү кебинде канчалык колдонулбасын, өз «энин» жоготпойт. Сүйлөшүү лексикасы аларга салыштырмалуу стилдик жактан төмөнкү деңгээлде болот.

Сүйлөшүү лексикасы кыргыз тилиндеги түрдүү лингвистикалык сөздүктөрдүн өзгөчөлүгүнө ылайык тиешелүү белгилер менен берилип жүрөт. Илимий изилдөө кыргыз лексикографиясында карапайым сөздөргө атайын белгилер коюлбай, же алар «сүйлөшүү» белгиси менен берилип келе жаткандыгын көрсөттү. Ошондой эле, сөздүктөрдө «сүйлөшүү» белгиси менен берилген сөздөрдүн баары эле сүйлөшүү кебинде

жумшала бербейт, же сейрек колдонулушу мүмкүн. Себеби сөздүк белги – стилистикалык, ал сөздөрдү адабий тилдин функционалдык стилдерине тиешелүүлүгүнө ылайык дифференциялоого негизделген.

Сөздөр туюнткан лексикалык жана грамматикалык маанилеринен тышкары сүйлөшүү кебинде эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерде жумшалат. Ошондуктан сүйлөшүү кебине стилистикалык боектуулукка ээ болгон сөздөр мүнөздүү. Биз сүйлөшүү сөздөрүнүн лексика-стилистикалык түрлөрүн функционалдык-экспрессивдүү боектуулугуна карай төмөнкүдөй классификацияладык: 1) *карапайым сөздөр*; 2) *варваризмдер*; 3) *сырдык сөздөр*; 4) *тууранды сөздөр*; 5) *элестүү этиштер*.

Жогоруда белгиленген сөздөрдүн тобу табиятында унгу же жеке турган абалында эле оң же терс эмоционалдуу-экспрессивдүү маанилерди лексикалык маанилери менен кошо дайыма кармап турат. Алар сүйлөшүү, көркөм жана публицистикалык стилдин расмий эмес жанларында белгилүү стилистикалык максаттарда колдонулат.

Кыргыз сүйлөшүү тилинде колдонулуш чөйрөсү жалпы болгон карапайым сөздөр жана түрдүү себептер менен чектелген сөздөр да арбын. Алардын экинчи тобу бири-биринен белгилүү бир аймактык же социалдык чөйрө, же курактык өзгөчөлүк менен байланышкан адамдардын кебинде колдонулушу боюнча айырмаланып, *диалектилик*, *жаргондук* жана *жаш балдар* сөздөрүн түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, сүйлөшүү кебинин табиятын, бөтөнчөлүктөрүн, сүйлөшүү лексикасынын лексика-стилистикалык жана колдонулуш чөйрөсү чектелген түрлөрүн үйрөнүү кыргыз сүйлөшүү кебинин өз алдынча тилдик система катары өнүккөндүгүн ырастады. Демек, сүйлөшүү кеби кыргыз тилинде сүйлөөчүлөрдүн коммуникативдик муктаждыгын зарыл денгээлде канааттандыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ деп, илимий негизде тыянак чыгарууга болот.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

Адам аттары

- А.Ж. – Ашым Жакыпбеков
А.Жус. – Авазбек Жусупбеков
А.Мат. – Абдиламит Матисаков
А.У. – Айткулу Убукеев
Б. – Барпы
Б.А. – Бекмамбет Атаканов
Д.К. – Дайырбек Казакбаев
Д.С. – Дүйшөн Сулайманов
Ж.К. – Жээнбек Каримов
Ж.С. – Жапар Саатов
Ж.Т. – Жусуп Турусбеков
И.Г. – Ильгиз Гилязетдинов
К. – Калык
К.А. – Казат Акматов
К.Аш. – Калканбай Ашымбаев
К.Б. – Касымалы Баялинов
К.Ж. – Кудайберген Жапаров
К.Жан. – Касымалы Жантөшев
К.К. – Касым Каимов
К.М. – Кубанычбек Маликов
К.О. – Качкынбай Осмоналиев
К.Э. – Касым Эшмамбетов
М.Б. – Мухтар Борбугулов
М.М. – Мелис Макенбаев
М.Мам. – Меңди Мамазаирова
М.Ш. – Мухтар Шаханов
М.Э. – Мукай Элебаев
Н.Б. – Насирдин Байтемиров
Н.М.А. – Николай Михайлович Амосов
О.А. – Орозбек Айтымбетов
О.С. – Омор Султанов
Ө.Д. – Өскөн Даникеев
Р.Ш. – Райкан Шүкүрбеков
Т. – Токтогул
Т.Б. – Талант Байгабылов
Т.Бол. – Топчубек Болчуров
Т.К. – Төлөгөн Касымбеков

Т.С. – Түгөлбай Сыдыкбеков
Т.Ү. – Темиркул Үмөталиев
Ч.А. – Чыңгыз Айтматов
Ч.Аб. – Чолпонбек Абыке уулу
Ч.Д. – Чөкү Дөөталиев
Ш.А. – Шабданбай Абдыраманов
Ш.Б. – Шүкүрбек Бейшеналиев
Ш.К. – Шералы Келгенбаев

Фольклордук чыгармалар

«Ж» - «Жоодарбешим» эпосу
«М» - «Манас» эпосу
«С» - «Сейтек» эпосу
«Эр Т» - «Эр Төштүк» эпосу

Газета жана сөздүктөр

«А» - «Асаба» гезити
«ЗК» - «Заман Кыргызстан» гезити
«К.Бил» - «Кут билим» гезити
«К. ж. ү-б» - «Коломто жана үй-бүлө» гезити
«К.Кар» - «Кыргыз караван» гезити
КОС - «Кыргызча-орусча сөздүк»
«КР» - «Кыргыз руху» гезити
«КТ» - «Кыргыз туусу» гезити
КТТС - «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү»
«Н» - «Нур» гезити
«ОЖ» - «Ош жаңырыгы» гезити
«Р» - «Республика» гезити
«ЭТ» - «Эркинтоо» гезити

Терминдик аталыштар жана шарттуу белгилер

ад. т. – адабий тилде
арг. – арго
диал. – диалектилик сөз
жарг. – жаргон

карап. – карапайым сөз

КК – китептик кеп

ор. т. – орус тилинде

СК – сүйлөшүү кеби

сүйл. – сүйлөшүүдөн

/ - «салыштырганда» дегенди билдирет.

// - «бирдей, барабар, шайкеш» дегенди билдирет.

АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиев И. Кыргыз тили (Морфология боюнча лекциялар курсу). – Бишкек, 2003.
2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Фрунзе, 1997.
3. Абдулдаев Э. Чаткальский говор кыргызского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Фрунзе, 1957.
4. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.
5. Агаева Ф. М. Синтаксис азербайджанской разговорной речи: Автореф. дис. ...докт. филол. наук:10.02.02. – Баку, 1979.
6. Алиев А.Б. Жаргоны в азербайджанском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Баку, 1982.
7. Алферов Ю.А. Жаргон и татуировки наркоманов в ИТУ. – Домодедова, 1992.
8. Амиров Р.С. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алма-Ата, 1972.
9. Атабаева М.С. Диалектное значение слова в казахском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Алма-Ата, 1985.
10. Ахматов Т.К. Кыргыз адабий айтымынын негиздери. – Бишкек, 2000.
11. Ахматов Т.К. Кыргыз адабий тилинин нормалары. – Бишкек, 2003.
12. Ахматов Т.К. Кыргыз тили – мамлекеттик тил // Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын кабарлары. – Бишкек: Илим, 2003. - № 2-3. – 34-37-б.
13. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика. – Фрунзе: Мектеп, 1978.
14. Аширбаев Т. Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты: Филол. ил. докт. ...диссертация: 10.02.01. – Бишкек, 2000.
15. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы (Стилистиканын жалпы маселелери); 1-китеп. – Бишкек-Ош, 2000.
16. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика: 2-китеп. – Бишкек, 2000.

17. Аширбаев Т. Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 126 б.
18. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Морфологиялык жана синтаксистик стилистика: 3-китеп. – Бишкек, 2001. – 172 б.
19. Аяпова Т.Т. Развитие синтаксиса речи детей (На материале казахского языка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.06. – Алма-Ата, 1988. – 26 б.
20. Бабаев К. Түркмен дилинин практики стилистикасы (Лексик стилистика): Филология фак-н студ. үчин окуу голланма китабы. – Ашгабат, 1975.
21. Багиров Г.А. Особенности разговорного языка в азербайджанском прозе (На материале азербайджанской прозы конца XIX и начала XX вв.): Автореф. дис. ...докт. филол. наук: 10.02.06. – Баку, 1991.
22. Баймуратова В. Овладение родной речью детьми-казахами младшего дошкольного возраста (от 3 до 4 лет): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Алма-Ата, 1970.
23. Бакинова Г. Кыргыз тилинин ош говорлору. – Фрунзе: Кыргыз ССР илимдер академиясынын басмасы, 1956.
24. Бакинова Г. Лексика диалектов киргизского языка в ареальном освещении / Отв. ред. О.В.Захарова. – Фрунзе: Илим, 1990.
25. Банкова Т.Б. Лексика Томского городского просторечия: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – Томск, 1987.
26. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. – М.: Просвещение, 1978.
27. Бекназаров К. Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер / Жооп. ред. Э.Абдулдаев. – Фрунзе: Илим, 1987.
28. Белянская З.Ф. О типах историзмов в современном русском языке // Вопросы филологии. – 1978. – Вып. VII. – 3-9-б.
29. Беркнер С.С. Проблемы развития разговорного английского языка в XVI - XX вв. (На материале драматического и других литературных жанров). – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1978.
30. Блехина И.А. Типологические свойства и коммуникативные смыслы междометных высказываний: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1990.

31. Болганбаев А. Казак тілінің лексикологиясы. – Өңд., толық. 2-басылымы. – Алматы: Мектеп, 1988.
32. Бондалетов В.Д. Тюркские заимствования в русских арго: Учеб. пособие к спецкурсу. – Самара, 1991.
33. Бронникова Н.Г. Инновации в детской речи: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1991.
34. Васильев Н.Л., Савина Е.В. Варваризмы в языке А.С.Пушкина // Филологические науки. - М., 2000. - №2. -99-105-б.
35. Васильева А.Н. Курс лекций по стилистике русского языка. Общие понятия стилистики. Разговорно-обиходный стиль речи. – М.: Русский язык, 1976.
36. Винокур Т.Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: – М., 1953.
37. Возрастная и педагогическая психология. – 2-е изд., испр. и доп. / Под ред. А.В.Петровского. – М.: Просвещение, 1979.
38. Гаджиева А.Г. Лингвистический анализ детской речи: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Баку, 1989.
39. Гвоздев А.Н. Усвоение ребенком звуковой стороны русского языка. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1948.
40. Гвоздев А.Н. Формирование у ребенка грамматического строя русского языка / Под ред. проф. С.И.Абакумова. Ч II. – М.: Изд. Академии пед-х наук РСФСР, 1949.
41. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи. – М.: Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1961.
42. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. - 3-е изд. – М.: Просвещение, 1965.
43. Гвоздев А.Н. От первых слов до первого класса: Дневник научных наблюдений (К 90-летию со дня рождения А.Н.Гвоздева (1892-1959) / Подг. и науч. ред. проф. Е.С. Скобликова. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1981.
44. Гвоздев А.Н. Развитие словарного запаса в первые годы жизни ребенка / Подг. и науч. ред. проф. Е.С. Скобликова. – Изд-во Саратовского университета Куйбышевский филиал, 1990.
45. Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1966.

46. Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка. – 2-изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1986.
47. Городское просторечие: Проблемы изучения / Отв. ред. Е.А.Земская, Д.Н.Шмелев. – М.: Наука, 1984.
48. Грачев М.А. Русское дореволюционное аргю 1861-1917гг: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – Горький, 1980.
49. Грачев М.А. Как появляются арготизмы в нашей речи // Русская речь. –1996. - № 12. – 67-71-б.
50. Гужва Ф.К. Современный русский литературный язык: Введение. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Фонетика и фонология. Орфоэпия. Графика и орфография. – Киев: Вища школа, 1973.
51. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили: Морфология. – Фрунзе: Мектеп, 1980.
52. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм. – Оңд. 2-бас. - Фрунзе: Мектеп, 1982.
53. Девкин В.Д. Проблемы немецкой разговорной речи (Лексика и синтаксис): Автореф. дис. ...докт. филол. наук: 10.02.04. – М., 1974.
54. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Фрунзе: Мектеп, 1980.
55. Жалилов А. Лексико-стилистические особенности устаревших слов в романах Тугельбая Сыдыкбекова: Дис. ...канд. филол. наук:10.02.06. – Баку, 1988.
56. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. I бөлүк: Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. – Бишкек: Кыргызстан, 1996.
57. Жирмунский В. Национальный язык и социальные диалекты. – Ленинград: Художественная литература, 1936.
58. Жолдошева А.Ө. Биринчи класстагы окуучулардын кебин өстүрүүнүн методикасы: Пед. ил. канд. ...дис. авторефераты: 13.00.02. – Бишкек, 2000.
59. Захарова А.В. Опыт лингвистического анализа словаря детской речи: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – Новосибирск, 1975.
60. Захарова Е.П. Род и число в разговорной речи (Значимость служеб. морфем): Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – Саратов, 1984.

61. Земская Е.А. О понятии «разговорная речь» // Русская разговорная речь: Сб. науч. трудов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1970. – 3-10-б.
62. Земская Е.А. Русская разговорная речь: Лингвистический анализ и проблемы обучения. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Рус. яз., 1987. (Библиотека преподавателя русского языка как иностранного).
63. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. – М.: Наука, 1981.
64. Зохидов А. Разговорная лексика в современном таджикском языке (на материале художественной литературы): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Душанбе, 1991.
65. Иманалиев С. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. – Фрунзе: Мектеп, 1969.
66. Ишбулатов Н.Х. Сравнительное исследование диалектов башкирского языка (Фонетика, морфология): Автореф. дис. ...докт. филол. наук: 10.02.06. – Уфа, 1975.
67. Кадыралиева Д.Ж. Фонетические особенности устной речи городских Кыргызов: (Опыт фонетико-социологического исследования проблемы контактирования разносистемных языков): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – Бишкек, 2002.
68. Казак тілінің стилистикасы / М.Балакаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаев. – Алматы: Мектеп, 1966.
69. Казак тілінің стилистикасы / М.Балакаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаев. – Өнд., толык. 2 – бас. – Алматы, 1974.
70. Калинин А.В. Лексика русского языка. – 3-е изд. – М.: Изд-во Московского университета, 1978.
71. Капанадзе Л.А. Современное городское просторечие и литературный язык // Городское просторечие: Проблемы изучения. / Отв. ред. докт. филол. наук Е.А.Земская и Д.Н.Шмелев. – М.: Наука, 1984. – 5-12-б.
72. Кац С.Д. К вопросу о так называемом «просторечии» в составе современной диалектной лексики. // Уч зап. Азербайд. пед ин-та иностранных языков им. М.Ф.Ахундова. – Сер. 12. Язык и литер, 1964. -№ 1.
73. Киргизский язык / Т.К.Ахматов, С.А.Давлетов, Ш.Ж.Жапаров, О.В.Захарова. – Фрунзе: Мектеп, 1975.

74. Кожин А.Н. Возрождение устаревшей лексики // Русский язык в школе. – 1957. - №3. – 35-40-б.
75. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1983.
76. Крысин Л.П. Социальные жаргоны // Семья и школа. – 2002. - № 8. – 34-35-б.
77. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1957.
78. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги элестүү этиштер. – Фрунзе: Илим, 1981.
79. Кузьмина В.В. Освоение детьми причинных и целевых отношений и их языковое оформление // Вестник Московского университета. – Серия 9. Филология. – 1990. – № 5. – 26-33-б.
80. Кузьмина Г.Ф. Стилистические и семантические особенности разговорной лексики (по данным толковых словарей русского языка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1980.
81. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы: Фонетика жана морфология. / Башкы ред. С.Кудайбергенов. – Фрунзе, 1980.
82. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / Кыргыз ССР ИА., Тил жана адабият институту; Ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1969.
83. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2 томдук. – I том. / Кыргыз ССР ИА., Тил жана адабият институту; Ред. Э.Абдулдаев, Д.Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984.
84. Кыргызча-орусча сөздүк / Түзг. К.К.Юдахин. – М.: Советская Энциклопедия, 1965.
85. Ларин Б.А. О лингвистическом изучении города // Русская речь. – Новая серия. – Вып III. – Л., 1928. – 8-б.
86. Лаптева О.А. Русский разговорный синтаксис. – М.: Наука, 1976.
87. Леонтьев А.А., Шахнарович А.М., Батов В.И. Речь в криминалистике и судебной психологии / АН институт языкознания. – М.: Наука, 1977.
88. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская Энциклопедия, 1990.
89. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. – Фрунзе: Мектеп, 1990.
90. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. – Бишкек: «ЖЭКА» Лтд, 1999.

91. Миллер А.А. Стилистически сниженная лексика и ее отражение в двуязычных словарях: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.660. – Алма -Ата, 1972.
92. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Узбек тили. – Тулдирилган 4-нашри. – Тошкент: Укитувчи, 1978.
93. Михайловская Н.Г. Устаревшие слова // Русская речь. – 1972. - №6. – 49-54-б.
94. Михлина М.Л. Из наблюдений над синтаксисом диалогической речи: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – Л., 1955.
95. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1976.
96. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.
97. Мураталиев М. Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр. – Фрунзе: Илим, 1976.
98. Мураталиев М. Диалектизмдердин тармактануу жана жоюлуу процесстери жөнүндө // Эл агартуу. – 1987. - №3. - 55-58-б.
99. Мураталиева А. Бөбөктөрдү грамматикалык жактан туура сүйлөөгө үйрөтүү // Эл агартуу. – 1989. - № 7. – 12-16-б.
100. Мусабекова Ф. Баланы дурыс сөйлөтүү керек // Сталин жолы. – 1955. - №6.
101. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система: Автореф. дис. ...докт. филол. наук: 10.02.06. – Нукус, 1976.
102. Нечаева О.А. Разговорно-просторечные элементы современного русского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – М., 1955.
103. Никольский А.А. Очерки по синтаксису русской разговорной речи: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – Л., 1966.
104. Нургожина Ш.И. Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.06. – Алма-Ата, 1989.
105. Орузбаева Б.О. Кыргыз терминологиясы. – Фрунзе: Мектеп, 1983.
106. Орузбаева Б.Ө. Важнейшие проблемы кыргызского языкознания: Сб. статей. – Бишкек: Илим, 1995.
107. Орузбаева Б.Ө. Сөз жасоо. – Бишкек: Мектеп, 2000.

108. Примбетов Т.Т. Простеречные слова в современном казахском языке: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.06. – Алма-Ата, 1987.
109. Ракша И. Арго // Работница. – 1998. - № 9. – 44-45-б.
110. Русская разговорная речь / Отв. ред. Е.А.Земская. – М.: Наука, 1973.
111. Русская разговорная речь: Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. / Отв. ред. докт. филол. наук Е.А.Земская. – М.: Наука, 1983.
112. Садабаев А. Сөз маданиятын өстүрүү (Лексикалык жумуштар). – Фрунзе: Мектеп, 1967.
113. Сайидирахимова Н.С. Мактабгача ешдаги узбек болалар нуткининг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. номзоди ...дис. автореферати: 10.02.02. – Тошкент, 2004.
114. Сакиева С.С. Кыргыз башталгыч класстарында кеп өстүрүү боюнча иштерди жакшыртуунун жолдору (3-класстагы көркөм чыгармалардын материалынын негизинде): Пед. ил. канд. ...дис. авторефераты: 13.00.02. – Бишкек, 1992.
115. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек: «Кыргызстан – Сорос» фонду, 1997.
116. Сартбаев К. Стилистиканын милдети жана изилдөө объектисин сабакта пайдалануу // Эл агартуу. – 1983. - № 4. – 15-19-б.
117. Сартбаев К.К. Тил илиминин маселелери (илимий макалалар жыйнагы). – Фрунзе: Илим, 1987.
118. Сарыбаев Ш.Ш. Казахская региональная лексикография / Отв. ред. акад. АН Каз ССР С.К.Кенесбаев. – Алма-Ата: Наука, 1976.
119. Сафиуллина Ф.С. Синтаксис татарской разговорной речи. – Казань: Из-во Казан. ун-та, 1978.
120. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги салыштыруучу –дай мүчөсү // Кыргыз тил илими боюнча изилдөөлөр. – Фрунзе: Илим, 1987. – 66-69-б.
121. Сиротинина О.Б. Современная разговорная речь и ее особенности. – М.: Просвещение, 1974.
122. Сиротинина О.Б. Русская разговорная речь: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1983.

123. Сиротинина О.Б. Что и зачем нужно знать учителю о русской разговорной речи: Пособие для учителя. – М.: Просвещение: Учеб. лит., 1996.
124. Смолина М.Н. Стилистически сниженная лексика современного польского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.03. – Киев, 1990.
125. Снегов С. Философия блатного языка // Даугава. – 1990. - №11. – 72-90-б.
126. Собинникова В.И. Простое предложение в русских народных говорах (По материалам говоров Воронежской обл.). – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1961.
127. Собинникова В.И. Наблюдения над городским просторечием (по записям разговорной речи Воронежа) // Русский язык. Диалектология. Методика. – Орел, 1962. – 11-13-б.
128. Современный татарский литературный язык: Лексикология, фонетика, морфология / Редкол.: Х.Р.Курбатов, Л.Т.Махмутова, Л.П.Смолякова, Э.Р.Тенишев. – М.: Наука, 1969.
129. Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы диалектизмдер: Филол. ил. канд. ...дис. авторефераты: 10.02.01. - Бишкек, 2003.
130. Турсунпулатов М. Лексика узбекской разговорной речи: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Ташкент, 1982.
131. Узбек нутки маданияти очерклари / Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умуркулов. – Тошкент: Фан, 1988.
132. Узбек тили лексикологиясы / Масьул мухарирлар А.Хожиев, А.Ахмедов. – Тошкент: Фан, 1981.
133. Уринбаев Б. Вопросы синтаксиса узбекской разговорной речи: Автореф. дис. ...докт. филол. наук: 10.02.02. – Ташкент, 1976.
134. Уринбоев Б. Узбек сузлашув нутки. – Тошкент: Фан, 1982.
135. Флерина Е., Шабад Е. Живое слово в дошкольном учреждении. – М.: Гос-ное учебно-пед-кое изд-во наркомпроса РСФСР, 1939.
136. Фомина М.Н. Современный русский язык. Лексикология. - 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1983.
137. Хаков В.Х. Татар теле стилистикасына кереш. – Казан: Казан университеты нашрияты, 1963.

138. Хасенов А. Тіл білімі (оку кұралы). – 2-басылуы. – Алматы: Санат, 1996.
139. Чарьярова О. Междометия в туркменском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Ашхабад, 1990.
140. Чөннаев Я. Хазирки заман түркмен дилинин лексикологиясы: Екоры окув жайлары үчин окув китабы хөкмүнде хөдүрленйар. – Ашгабат: Түркменистан, 1972.
141. Чуковский К.И. От двух до пяти: Книга для родителей. – М.: Педагогика, 1990.
142. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. – 2-е изд., испр. – М.: Просвещение, 1972.
143. Шаршенбаев А.К. Азыркы кыргыз тилиндеги экзотикалык сөздөр: Филол. ил. канд. ...диссертация: 10.02.01. – Бишкек, 2005.
144. Шахнарович А.М. Семантика детской речи психолингвистический анализ: Дис. ...докт. филол. наук: 10.02.19. – М., 1985.
145. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М.: Изд.-во АН СССР, 1960.
146. Щербакова О.И. Профессиональная лексика современного русского воровского аргó (На материале названий преступлений, преступников и предметов при помощи которых совершаются преступления): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. – Минск, 1998.
147. Щитова О.Г. Западноевропейские заимствования в русской разговорной речи XVII в. (Проблема ассимиляция): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. – Томск, 1986.
148. Экскурсы в историю русской лексики / Отв ред. Е.Т.Черкасова. – М.: Наука, 1978.
149. Юнусалиев Б.М. Кыргызская лексикология (Развитие корневых слов). – Ч.1. – Фрунзе: Киргосучпедгиз, 1959.
150. Юнусалиев Б.М. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө // Советтик Кыргызстан. – 1962.
151. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. – Фрунзе: Мектеп, 1971.
152. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер / Ред коллегия: Б.Ө.Орузбаева (председатели), Т.К.Ахматов, Ш.Ж.Жапаров (секретары) ж.б. – Фрунзе: Илим, 1985.

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	3
I глава. СҮЙЛӨШҮҮ КЕБИНИН, АНЫН ЛЕКСИКАСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА АЙРЫМ ЖАЛПЫ МАСЕЛЕЛЕРИ.....	7
1-§. Сүйлөшүү кебинин жана анын тилдик деңгээлдеринин изилдениш тарыхы.....	7
2-§. Сүйлөшүү кебинин табияты жана бөтөнчөлүктөрү.....	13
3-§. Сүйлөшүү лексикасынын лексика-стилистикалык табияты.....	22
4-§. Сүйлөшүү лексикасынын лексикографиялык эмгектерде берилиши.....	26
5-§. Сүйлөшүү лексикасын классификациялоо маселеси.....	30
II глава. СҮЙЛӨШҮҮ ЛЕКСИКАСЫНЫН ЛЕКСИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК ТҮРЛӨРҮ.....	38
1-§. Карапайым сөздөр.....	39
а) Карапайым сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү.....	39
б) Карапайым сөздөрдүн пайда болуу булактары.....	44
в) Карапайым сөздөрдүн маанилик-функционалдык түрлөрү.....	53
2-§. Варваризмдер.....	60
3-§. Сырдык сөздөр.....	68
4-§. Тууранды сөздөр.....	77
5-§. Элестүү этиштер.....	83
III глава. СҮЙЛӨШҮҮ ЛЕКСИКАСЫНЫН КОЛДОНУЛУШ ЧӨЙРӨСҮ БОЮНЧА БӨТӨНЧӨЛҮКТӨРҮ.....	90
1-§. Жалпы колдонулган сүйлөшүү лексикасы.....	90
2-§. Колдонулушу чектелген сүйлөшүү лексикасы.....	92
2.1 Диалектилик сөздөр.....	93
2.2 Жаргондор.....	99
2.3 Жаш балдар сөздөрү.....	115
КОРУТУНДУ.....	126
ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР.....	130
1. Адам аттары.....	130
2. Фольклордук чыгармалар.....	131
3. Газета жана сөздүктөр.....	131
4. Терминдик аталыштар жана шарттуу белгилер.....	131
АДАБИЯТТАР.....	133

